

Вілі Вальфрідссон

БРОДЯГА

Сторінки з життя

Переклад із шведської

В И Д А В Н И Ц Т В О
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“
КИЇВ — 1964

Про Швецію склалася легенда як про країну квітучого добробуту й ідилічного спокою. Віллі Вальфрідссон, прогресивний шведський письменник, не лишає каменя на камені від тієї легенди. З його роману «Бродяга» (1961) постає Швеція інша — злиденна, зломлена страшною кризою, що потрясла країну в 20-х роках. На вулицю викинуто сотні тисяч безробітних, що стали безпритульними бродягами, жебраками. В основному це молодь — надія нації, її цвіт. Герой роману, один із таких бездомних бродяг, чотири роки тиняється по країні, міряє її вздовж і впоперек, марно сподіваючись знайти бодай яку-небудь роботу. Під час цієї чотирирічної одиссеї він знайомиться з світом, про який досі не мав уявлення. Десятки людей — і десятки трагедій. Одні безробітні давно пустилися берега і махнули на все рукою, інші, новітні донкіхоти, живуть у вимріяному світі й тільки цим рятуються від суворої дійсності, а ще інші плекають у серці ненависть і виношують думку про кращий світ — світ, вільний від криз і безробіття.

Переклала Ольга СЕНЮК

Перекладено за виданням:
Willy Walfridsson. Landstrykare.
LTs Förlag 1961, Meijels Bokindustri. Halmstad, 1961.

Сіра ковдра на нарах у протилежному кутку помалу зсунулась убік, і з-під неї визирнуло бородате обличчя з бульбатим носом та хитро примруженими очима.

Ще не пробуркавшись зі сну, я підвівся й відкинув з чола пасмо волосся. Крізь загразоване вікно світило сонце, але його проміння не досягало мого похмурого кутка. За дверима в коридорі пролунали кроки, хтось обурено крикнув. Потім запала така глибока тиша, що в мене три-можливо закалатало серце.

Невже вони забули про мене? Що, як я ніколи не виїду звідси? Боже, і чого мене занесло сюди!

Я сидів у камері поліційної дільниці на Естра-Гамнган¹ у Гетеборзі і сидів там з власної волі.

Був липневий ранок 1922 року. Вчора цілісінький день лив як з відра дощ, і я, бездомний бродяга, не знаючи, куди подітися, пізно ввечері зайшов до поліційної дільниці й попросився на ніч. Мене прийняв старший поліцай. Він довго тлумачив мені шведський закон про бродяцтво і пообіцяв у недалекому майбутньому приймний відпочинок у каторжній в'язниці на озері Свартше, якщо, мовляв, я не підшукаю собі роботи й не осяду на одному місці.

Я даремно виправдувався, даремно посилався на страшенно скрутний час, на те, що тиждень тому в мене скінчилися гроші і що взагалі таких безробітних, як я,— десятки тисяч. Поліцай порадив мені заткнути пельку, і я послухався його мудрого слова. Моя покірливість подіяла на нього, він подобришав, звелів мені віддати йому краватку і пасок та показати якийсь документ, що засвідчив би мою особу.

¹ Га та — вулиця (швед.).

У куртці в мене лежав демобілізаційний квиток. Я витяг його і подав поліцаєві. Там було зазначено, що я цієї весни залишив службу в музичному взводі 17-го піхотного полку і за час служби «не виявив особливого старання». Це була найгірша з усіх можливих атестацій, і поліцай, котрий, як він сказав, сам колись був ефрейтором у Квіберзі, знову насупився, бо ж виходило, що я таки справді шалапут. Однак після недовгих переговорів він устав, провів мене до камери, шпурнув у руки згорнуту ковдру і не дуже ласкаво побажав доброї ночі.

Тиждень тому мені довелось піти з готелю на Постгтан, в якому я мешкав, відколи залишив полк, і тепер у мене не було ніякого притулку. Кілька ночей підряд я трохи підробляв тим, що чергував у пожежній охороні, а відпочити не мав де і зовсім знемігся. Зітхнувши, я опустився на тюремні нари і миттю заснув.

Спав я мов убитий і тепер, прокинувшись, не відразу збагнув, де це я опинився.

Привітні очі бороданя в протилежному кутку камери уважно стежили за мною. Моєму сусідові було років п'ятдесят. Я, певно, таки міцно спав, бо навіть не почув, коли він прийшов.

— О, продер очі, сплюх,— мовив він.— Лежав як мертвий, коли я прибув уночі. Безробітний, еге ж? Бачу, бачу. Нема в тебе гарту, анітрохи нема. Певно, ти з тих, що краще помруть з голоду, аніж поцуплять щось душі на заживок, га? Ох, треба розім'ятися. Коли живеш у готелі, то годиться зранку робити зарядку. Бр-р-р! Щось я закоцюб. Нині, здається, надворі сонце. А тут, у буцегарні, завжди сутінь. А не завадило б трохи сонця!

З цими словами він підвівся і пройшовся по камері. Я боровся зі сном і міркував собі, що коли зважити на те, з ким я ночував, то я кочуся на суспільне дно, де, як і багато інших пролетарів, рано чи пізно мушу опинитися. Мій сусід був обшарпаний і страшенно брудний, проте мав ласкаві очі, а в його бородатому обличчі було щось дитяче. І це сподобалося мені.

На одному ослінчику лежав клунок. Бородань розв'язав його, дістав кусник ковбаси та хлібець і по-братньому поділився зі мною. Я давно вже ріски не мав у роті і накинувся на їжу так пожадливо, що бородань здивувався. Він довго не зводив з мене приятного погляду й задумливо хитав головою.

— Ну й молодець! Ти завжди такий ненажера чи з біса зголоднів? — врешті спитав він, жуючи.— Голод, хлопче, то безглуздя. На світі ж до дідька їжі. І людей, що обжираються до смерті, набагато більше, ніж тих, що вмирають з голоду. Ти такого не чув? Але треба, голубе, самому дбати за себе, а не чекати, що смажені куріпки летитимуть тобі до рота. Піднімись сходами до дверей, натисни пальцем на дзвоника і: «Ласкава пані, гарна та пишна! Пожальйте нещасного, допоможіть йому!» Вклонися низенько, спина тобі не вклякне, розшаркайся, зітхни, покажи, який ти покірний. Учора я обідав аж чотири рази: у Васастаді, на Седра Веген і на самому Авеню. Аристократія, консульші... А які млинці, рулети з яловичини, драглі! О господи, дати тобі ще трохи? Ти вже все ум'яв?

Я схопив шматочок ковбаси, який він простягнув мені. Розповідь про такі бенкети здавалась мені казкою. Два дні тому я випив кави на останні ере¹, і відтоді мої кишені та шунок були порожні. Щоправда, вчора, йдучи по Чіркогатан, я вгледів у канаві біля собору шматок сухаря. Вигляд істівного так близько, що його можна дістати рукою, паралізував мене, і я тупцював коло знахідки, аж доки влучив мить, що мене ніхто не бачив. Тоді нахилився й схопив сухаря.

А цей голодранець теревенить про таку розкіш і ставиться до мене з добродушною та самовпевненою зверхністю через те, що я неспроможний забезпечити себе найнеобхіднішим.

І я подумав,— уже котрий раз, відколи пішов з армії! — що, мабуть, не здатен сам собі зарадити. Гроші, зароблені на військовій службі, швидко розтанули, і я став бродягою без роботи й надії на майбутнє. В армії я хоч мав де спати і відчував під ногами твердий ґрунт. Тепер же моя карта вбіта і годі сподіватися на щось краще.

Хоч як наполегливо шукав я роботи, хоч скільки канцелярій та бірж праці обійшов за ці тижні, все марно. Я був зайвий, так само як десятки і сотні тисяч інших безробітних у світі, де людство спинилося на місці, де з усіх боків до тебе кричать оголошення: «Роботи немає».

Я пишався охайністю, до якої привчили мене в армії, але тепер від неї мало що залишилось. Штани, що вчора

¹ Ере — дрібна шведська монета.

змокли на дощі, лежали на ослінчику пожмакані, витягнені на колінах, ніби глумилися з мого відчайдушного становища.

Бородань сказав, що надворі сьогодні сонячно й тепло і він має намір залишити місто. Влітку, мовляв, він звичайно мандрує і радить мені брати з нього приклад.

Податися в село, де співають пташки й бувають квіти, де шумлять ліси і пахнуть сіном стодоли! Тихі стежки й озера — то влітку така розкіш, що годі знайти слів, аби як слід описати її!

— Хіба ж не дурість тинятися без діла в місті, коли круг тебе на тисячі миль тягнуться дороги! — сказав він. І раптом змінив тон і глузливо вклонився. — Ласкаво просимо, пане начальнику! — То заскрипів засув і до камери зазирнув похмурий поліцай. — Дякую за ночівлю. Мене ніхто не питав? Ні? Не дзвонила консульша, щоб я завітав на сніданок?

— Виспалися? — буркнув поліцай.

— Анітрохи, начальнику. Тут хоч коли-небудь провітрюють?

Поліцай загадав нам прибрати після себе нари. Я взяв ковдру і старанно згорнув її. Бородань скинув на мене оком, і в його погляді я прочитав: «Я так і думав, що ти добрий лакуза». Я відчув, що червонію, і мені страшенно закортіло удати з себе такого самого безжурного, як цей старий волоцюга. Проте я не зміг. Я звик до військової покори і до паличної дисципліни, мене навчено беззаперечно слухатися всіх тих, хто носив мундир і через це мав силу як завгодно повернути мою долю.

А після того як я протинявся не один тиждень у Гетеборзі, то звик коритися й усім цивільним, що стояли в житті вище за мене. А за викинутого з суспільства бродягу вище стояли геть усі, хто мав роботу й зв'язки з цим суспільством.

Тим часом мій сусід зав'язав свого клунка. Черговий відступив убік, випускаючи його, потім завів мене до службової кімнати, де вчорашній непривітний старший поліцай сидів, схилившись над газетою. Крізь вікно зазірало сонце, і над дахами будинків навколо Густав-Адольфсторгет¹ я побачив блакитне небо. З кутка на мене лупнула очима величезна вівчарка й загарчала. На ослоні біля самих дверей

¹ Т о р г — майдан (швед.).

сиділи двоє обідраних хлопців і явно п'яна жінка, що дурнувато хихотіла й грайливо погладжувала потерту сумочку в себе на колінах.

Я згадав фільм «Знедолені», що його бачив кілька років тому, і подумав, у який розпач упав би мій дід, коли б побачив мене тут або міг здогадатися, в якому товаристві я опинився.

Старший поліцай, позіхаючи, підвівся. Він був кремезний, товстий, подвійне підборіддя йому тремтіло, рідке волосся було зачесане прямим проділом на маківку, вкриту лупою. Навіть не глянувши на мене, він дістав з шухляди мій пасок і краватку, показав рукою на двері і мовив:

— Знаєте, що на вас чекає, коли ви не подбаєте про те, аби знайти роботу й постійне житло? Праця в каменоломнях на озері Свартше — ось чого заслуговують такі люди. Був у армії і не хотів шануватися! Ну хіба ж не луциперти після цього?

* *

*

Вздовж Авеню виблискували проти сонця вікна аристократичних будинків. Поволі чвалаючи вгору в напрямку Лоренсберга, я чомусь згадав, що позавчора мені сповнилося дев'ятнадцять років. День народження нічим не відрізнявся від попередніх моїх голодних днів. До світанку я чергував у пожежній охороні, потім кілька годин поспав на газеті в парку Слотског.

Та все одно то був щасливий день.

В редакції «Ню тід» на Йернторгет привітна секретарка вручила мені чек на п'ять крон. На чекові значилося: «Гонорар за новелу». Це був мій перший гонорар. Я запишався й почав уже мріяти, що в майбутньому стану письменником і не ходитиму по місту голодний та безпритульний.

Останніми тижнями, після кількарічної перерви, я почав писати. Одного разу я зайшов до редакції міської вечірньої газети на Постгатан і спитав вахтера, як знайти працівника, що готує недільні додатки до газети. Вахтер направив мене до життєрадісного чоловічка, але той, на жаль, уже був забезпечений матеріалом на цілий рік. Проте газета щодня друкувала ще й коротеньку новелу, і чоловічок порадив спробувати щастя в його колеги.

Я ще не мав тоді такої новели, але відразу послухався

поради. Починаючи з другого тижня, я щодня атакував газету своїми творами, які регулярно вкидав до поштової скриньки редакції і так само регулярно отримував назад на адресу: «Кіоск біля Великого театру». Того ранку дівчина в кіоску теж передала мені брунатний конверт з написом «Гетеборгс тіднінген». Після цих постійних невдач я почав дуже сумніватися в своєму письменницькому хисті і навіть гонорар з «Ню тід» не заспокоїв мене і не збудив приємних сподіванок на майбутнє.

Може, редактор газети «Ню тід» підписав чек тільки тому, що пожалів мене? Він спитав, як я живу, і я сказав йому, що не маю роботи. Адже новелу не опубліковано. Ні, не судилося мені стати письменником. Прикро було так думати, однак що вдієш.

Я розумів, що новели, які я вкидав до поштової скриньки «Гетеборгс тіднінген», написані незграбно, що я погано знаю тему, про яку пишу, і не маю літературного хисту. Дарма я так мріяв у попередні роки про письменницьку працю, — я був нездібний до неї і більше не міг тішити себе якимись надіями на майбутнє.

Не тільки страшне безробіття спричинилось до того, що я не знаходив роботи там, де її шукав. На кількох підприємствах, куди я заходив, не відмовляли відразу, а питали, що я вмю робити і де працював раніше. Що вмю? Нічого, що згодилося б у цивільному житті. Де був? У армії.

— Тоді ви нам не підходите, — казали мені і зневажливо знизували плечима.

Дні збігали повільно і були для мене довгі та гіркі. Доки я мав чим платити за кімнату в готелі, то було ще нічого. Тепер же я ставав дедалі неохайніший і брудніший: сорочка невипрана, костюм пом'ятий. Та ще й до всього про мою біду мали скоро дізнатися на селі, де жив мій дід. Якось на вокзалі я несподівано помітив Ельну Релігс — свою землячку, — і хоч миттю ушився, аби не вітатися з нею, проте був певен, що вона впізнала мене. Ельна, звичайно, поспішить сповістити додому, що я вештаюся без діла в Гетеборзі. «Цього й слід було чекати від шведського Юнатана», — напише вона.

На Авеню панувала звичайна ранкова тиша. Коли-неколи проїжджала машина, та й перехожих теж було мало. Декого з них я пізнавав — вони тинялися по місту щонаочі: безробітні, сутенери, торгівці власними жінками, жебраки. Вони були небалакучі, і хоч як мені давалася взнаки самот-

ність, хоч як хотілося з кимось погомоніти, але знайомства з ними я старанно уникав. Та й мого товариства ніхто не шукав

Ці бувалі нічні волоцюги вважали мене за селяка і наївного простака. В їхніх очах я був шмаркач, нездатний на ризик. І, щоб не зустрічати їх, я коротав ночі на безлюдних вулицях поблизу Скансторгет або нагорі в Газі.

Я завернувся на південь до Вікторіагатан. Рідко коли я почувався таким нещасним, як того ранку. Навколо буяла така краса, і я, молодий, мав би бути щасливий та веселий. Деревата стояли в квіту, а трава на клумбах поміж пішоходами та бруківкою яскріла соковитою зеленню. Вітрина ковбасні викликала в моїй уяві картину столу, заставленого наїдками, а запах з пекарні змусив мене забути про сором — я поклав собі зайти і випросити хоч булочку.

Однак на східцях я спинився. Випросити? Ні. Краще вмерти з голоду. Або вкрасти. Що завгодно, тільки не жебрати!

У кишені в мене шелестіло вісім написаних від руки новел, крізь стерті підшви черевиків я відчував гаряче каміння. Мені здавалося, що перехожі скидають на мене зневажливим оком, а побачивши поліцая, що стояв на розі Гусаргатан, я аж здригнувся. Коли поліцай почав крутитись поблизу мене, я гулькнув у якийсь під'їзд і задля більшої безпеки почав підніматися сходами. Дразливий запах їжі, кави. Якби я лише міг! А чому б і ні?

Адже інші жебрають. З голоду мені помирати, чи що?

І, сам не знаючи, як це сталося, я піднявся на третій поверх і натиснув на дзвінок біля дверей якоїсь квартири. Дзеленчання у коридорі привело мене до тьми. Першою моєю думкою було кинутися вниз. Та за дверима вже почувалася хода, і я стрепенувся й тихенько повторив: «Ласкава пані, гарна та пишна...» Мені спала на думку порада бородатого бурлаки, що ночував зі мною в камері: «Вклонися низенько, покажи, який ти сумирний...»

— Ласкава пані...— почав я, коли відчинилися двері, і враз затнувся. На порозі стояла молода дівчина й зачудовано дивилась на мене. Я відчув, що червонію, і, запикуючись, спитав, чи тут мешкає Свенсон.

Дівчина похитала головою.

— Свенсон? Ні-і, Свенсон у цій квартирі не мешкає. А ви певні, що не переплутали адресу?

— Так. Хоч... може, він живе на Скансгатаґан? — про- бурмотів я і кинувся вниз сходами.

Пригнічений, я поплентався далі містом, куди очі ведуть: по Авеню до Йєрнторгет, звідти по Ліннегатаґан до парку Слотсскоґ і знов по Ліннегатаґан до майдану. Зваблив гастрономи, розкішні овочеві крамниці, спокусливі вивіски кав'ярень. Часом у канаві я знаходив недокурок і жадібно затягався, не клопочучись тим, що його бозна-хто кури́в і я можу заразитися. Заразитися! Захворіти! Ха-ха-ха! Хіба мене це лякало? Адже я нікому не потрібен. Тільки й залишилось, що скласти зброю.

Навіщо жити? Нінащо.

Я намагався втішити себе тим, що не тільки я блукаю, не маючи притулку. По всьому світі були такі самі нещасні. Я був один з мільйонів. Кілька днів тому я довідувався у французького консула, чи не можна завербуватися до французького легіону. Та нікому, здавалося, не потрібний був нещасний музика.

— Будь ласка, їдьте хоч зараз до Франції. Але якось місця в армії я вам обіцяти не можу. Хочете змарнувати п'ять років, то спробуйте, — сказав він.

Підшовши човгали по розпеченому сонцем асфальті Седра-Гамнґатаґан. Церква святої Крістини, резиденція, біржа, позначені печаттю убогості будівлі Норстада. Тут є редакції газет, та вони мені ні до чого, дешеві нічліги, понурі кав'ярні. Постґатаґан. Торґатаґан. Крунґусґатаґан.

Мала Рогатка. Залізнична станція.

— Агов! — почувся голос з темного під'їзду на Торґатаґан, коли я надумав знову спробувати попросити десь їсти. — Ти бродяґа? Вільний птах? Маєш де жити?

Я похолов. От уклепався, — була моя перша думка: я гадав, що мене гукає поліцай. Але за мить заспокоївся. З темряви вийшов хлопець щонайбільше вісімнадцяти років. Він був досить пристойно одягнений: у темний костюм, брунатні черевики, ковбойку та картату кепку. В одній руці хлопець тримав пошарпану теку, а в другій — запалену сигарету.

— Так, — відповів я, коли він звернувся до мене вдруге. — Я безробітний. А ти?

— Авжеж, — сказав він. — Чого ж би інакше я опинився в Гетеборзі? Я збираюся у Стокгольм, в Екен. Увечері вирушаю. Може, заскочимо щось ум'яти та й покуримо?

— Нема грошей, — сумно мовив я.

— Певно, що нема. Я запрошую, я й пригощаю,— сказав він.— Ти новенький, га? Не звик? Ходімо.

Ми пішли до найближчої кав'ярні — темного й понуро-го приміщення, проте мені воно здалося раєм. Кава, хліб, ціла сигарета і співрозмовник — що більше треба?

Мій знайомий не мав роботи, відколи скінчив школу, а проте не втрачав доброго гумору. Коли я піду з ним, він подбає, щоб я не знав ніякого лиха.

Він говорив дуже велемовно, потім розгорнув свою стареньку теку і витяг звідти паку надрукованих аркушів. Виявилось, що ті аркуші були його хлібом насущним; він запропонував мені стати компаньйоном і співпродавцем. Я взяв у нього папірця роздивитися. З одного боку на ньому великими літерами було надруковано:

ДОПОМОЖІТЬ СВОЇМ НЕЩАСНИМ БРАТАМ!
ЦІНА — ХТО СКІЛЬКИ ДАСТЬ,
АЛЕ НЕ МЕНШЕ ЯК ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ ЕРЕ.

З другого боку був надрукований вірш.

— Це не жebри, а торгівля,— сказав він.— Збагнув? Ти собі дзвониш до квартири й мовчки подаєш вірша. Двадцять п'ять ере за один, га? Я надрукував їх цілу тисячу за вісім крон. Двісті п'ятдесят крон за вісім витрачених — це ж чудово! З біса вигідно, га? І вірш гарний. Я сам його склав.

Далі він розповів, що випадково познайомився з шофером, який надвечір виїжджає до Алінгсоса і обіцяв узяти його з собою. Якщо я хочу, то мені досить стати його компаньйоном і переді мною відкриється світ можливостей та пригод.

— Дурний будеш, коли не поїдеш зі мною,— вів далі він.— Що ти висидиш отут, у місті? На селі принаймні є клуня, де можна виспатися. Навіщо нам тут голодувати? Мені треба ще заскочити на часинку в одне місце, а потім ми зустрінемось, ну, скажімо, о другій. Тоді підемо до Малої Рогатки, знайдемо шофера і вирушимо в дорогу. То їдеш зі мною, га? Їдьмо! Сидіти тут дурне діло.

Я згодився і став читати вірша. Він починався такими сумними рядками:

Голодні ми, не маємо притулку,
Печалі знак не сходить нам з чола,
Серед чужих шукаєм порятунку,
В холодну ніч — хоч крихітку тепла.

Розлучившись з «поетом», я попрямував до вокзалу. Це був мій останній день у Гетеборзі. Думка, що я залишаю його, і тишила мене, й хвилювала. Мій новий знайомий здався бувалим хлопцем, і я сподівався від нього багато чого навчитися.

Переходячи через Естра-Гамнгатан, я скинув оком на червону табличку на поліційній дільниці й згадав минулу ніч. Так чи інакше, а я вважав, що маю дякувати долі, яка звела мене з «поетом». Мені страшно було навіть уявити собі, що б сталося, коли б довелося самому блукати по місту. Тепер я зустрів однолітка і повинен триматися його. Мені здавалось, що «поет» повівся люб'язно, хоч, може, трохи й настирливо.

В Алінгсосі, сказав він, ми тільки переночуємо. А рано-вранці вирушимо далі. Наша мета — Стокгольм. А чому б і ні? Я ладен був іти з ним куди завгодно.

На тихій Постгатан помітно було сліди занепаду й кризи. Біля дверей численних маленьких готелів мляво тинялися люди. Двері багатьох комісійних крамниць були спокосливо розчинені, крамарі стояли на сходах, сонно дивилися перед себе на вулицю, марно чекаючи на покупців. На розі Гетгатан перед пивницею тупцював старий бровар.

Я завернув ліворуч і пішов назад, у напрямку Естра-Гамнгатан. Кафе «Амерікен Бар», «Стара корчма». Перед входом до шинку стовбичило кілька підлітків, явно сподіваючись, що хтось захоче пригостити їх тарілкою супу, а сам задовольниться тим наперстком горілки, що його дають до супу. Там же крутилося двоє обшарпаних п'яниць, хитаючись і репетуючи, але відразу щезли, як помітили поліція.

Повія, яку я часто бачив, коли вештався вночі вулицями міста, вигулькнула з темного під'їзду з розчервонілим обличчям і, голосно схлипуючи, стала обсмикуватися. В канаві перед молочною крамницею терлося дві чорні кішки, а худий миршавий собака підняв лапу на іржаву ринву.

Задуха. Сморід бідності.

Сонце пражить бруковані вулиці, вода в каналі вздовж Естра-Гамнгатан тьмяно мерехтить. Я пройшов повз поліційну дільницю, крізь відчинене вікно побачив похмурого старшого поліція, що замкнув мене минулої ночі. Може, якби він тепер помітив мене, то здійснив би свою погрозу — забрав би до дільниці і записав попередження? Я не

знав, що таке робота в каменоломнях на Свартше, якою він мене лякав, проте відчував, що в цій карі, як і взагалі в примусовій праці, мусить бути щось жахливе, пригнітливе.

Я спинився під вивіскою готелю «Сконегорд» і запалив недокурка, якого не скурив у кав'ярні на Торггатах. Тут, у цьому готелі, я мешкав ще два тижні тому, мав затишну кімнатку, прибрану й чисту. Та все одно мене пригнічувала самотність, до якої я не звик. У армії я завжди мав багато приятелів. А тут сидів одним один, як палець, і почував себе майже так само прикро, як і тепер, коли став безпритульний.

Покоївка з готелю, на яку я задивлявся, теж позирала на мене прихильно. Однак я ніколи не зважувався на більше, ніж погляд. Я завжди соромився дівчат, а тепер, до того ж, ще й не мав роботи. От якби я не був безробітний, ми могли б зійтися.

Я пішов далі вулицею, міркуючи, чи не зайти на пошту біля Дротнінгторгет і спитати про листа. Кілька тижнів тому я написав дідові, що покінчив з музикою і залишив місто з величезними черепашковими мілинами. В листі, витриманому якомога оптимістичніше, я написав, що думаю найнятися сурмачем і каютним служником на якийсь корабель американської лінії: «Кунгсгольм» чи «Гріпсгольм».

Цікаво, що саме дідусь подумав, читаючи мого листа. Певне, що від такого, як я, цього й слід було сподіватися. Він ніколи не покладав на мене великих надій, а тепер ще, мабуть, і дізнався від Ельни Релігс, що я тиняюсь без роботи.

Однак на пошті листа не було.

Я сперся на конторку і трохи постояв, перш ніж знову вийти на сонце. Потім поплентався повз готелі «Еггерс» і «Палас» до Брунспарку. Над Густав-Адольфсторгет літав табунець голубів, двоє рибалок через поруччя вудили в каналі рибу. Над резиденцією тріпотів прапор, а вітри з гавані несли з собою запах моря та водоростей. Біля газетного стенду жваво сперечалися кілька нічних волоцюг. Їх я теж знав. Це були сутенери й ті, що торгували власними жінками. Як звикле, вони зміряли мене самовпевненим поглядом, та я не брав того до серця. Хоч як мені було важко, я не опустився так низько, як вони: хай вони мали пристойний одяг і, певне, ще й гроші в кишені, проте я не проміняв би свого становища на їхнє.

З дверей «Французького готелю» спокусливо пахло їжею. Чи матиму я колись гроші, щоб сісти до накритого столу і поїсти та випити, чого сам забажаю?

У вітрині комісійної крамниці напроти готелю «Армія Спасіння» лежав гаманець. Я глянув на нього і відразу впізнав — то був мій гаманець.

Коли я зостався без притулку, то першого ж дня пішов по дрібних крамничках на Постгатан, маючи намір продати гаманця, що його я купив собі за вісім крон, як залишив армію. Та нікому не треба було гаманця. Врешті старенький чоловік, що торгував у цій крамниці, зглянувся на мене і купив його за сімдесят п'ять ере. Через два дні я зайшов до нього й запропонував кишенькового годинника, якого дістав у подарунок від дідуся, коли «вирушав у світ». Це була старовинна срібна цибулина, яку я соромився показувати товаришам і весь час, доки був у армії, тримав у себе в шафі.

Перш ніж продати годинника, я обходив з ним усі обмінні банки: намагався заставити його. Та ніхто не хотів залишати його в себе, і кінець кінцем я продав його за дві з половиною крони.

Власне, те, що я продав годинника, не мало практичного значення. Але тепер я каюся і почував себе марнотратником. Я згадав, як урочисто дарував його мені дід. «Це знак, що ти вже дорослий», — сказав він мені. Тепер той годинник лежить у крамниці десь серед старого мотлоху. А може, його вже продано? Якщо я колись повернуся до Гетеборга і матиму гроші, то неодмінно викуплю свого годинника, як він ще лежатиме тут.

Якщо я колись повернуся... Певне, до того часу мине не один рік.

Я підійшов до пам'ятника Вадманові¹ й сів на підмурок. Однак, коли я сидів, мене огортав неспокій, тому я підвівся й поплентався далі. За годину я опинився на Торггатан, де мав зустрітись з «поетом». Хоч до умовленого часу було ще хвилин тридцять, мій майбутній друг уже чекав у під'їзді біля кав'ярні. Побачивши мене, він весело привітався; з усього було видно, що він у найкращому гуморі.

— Спершу нап'ємося кави й викуримо по сигареті. А тоді буде якраз пора йти до Малої Рогатки. Завтра в цей час ми вже подолаємо добрий шмат дороги до Стокгольма.

¹ В а д м а н Юган Андерс (1777—1837) — шведський поет, представник реалізму в шведській літературі.

— В Екені тепер теж безробіття,— вів далі він у кав'ярні, вмощуючись біля столу з вищербленою мармуровою стільницею.— Чи ти, може, сподіваєшся, що на тебе там тільки й чекають? Ні, братику, роботи немає ніде. Ти, бачу, похнюпився, але так завжди буває з новачками, які не знають, звідки може подути вітер. Та нічого, звикнеш, ось уловимо рибки й заживем. Уяви собі: двісті п'ятдесят крон за вісім, га? Хіба поганий улов?

Він розповів, що родом з Фальчепінга, де його батько працює на залізниці. Якби він схотів, то повернувся б додому, оженився й не голодував би, та це його мало влаштуувало. Видно було з усього, що він дивився на мандрівне життя, яке міг кинути, коли забажає, очима романтика, як на цікаву пригоду. Він велемовно запевняв мене, що в кожному разі не має наміру довіку тинятися дорогами. Колись і він осяде на місці. Це буде заслужене й гідне завершення його мандрів.

Лихоліття мало турбувало його. Він був «поет» і дуже пишався цим.

— Умій зліпити до купи якусь дрібничку, віршика або що і гайда в дорогу,— казав він.— Основне напасти на вдалу думку... мати матеріал... Його конче треба мати, коли хочеш щось надряпати. А тепер ходімо до Малої Рогатки. За кілька годин будемо в Алінгсосі. Люди там гарні, зате лягаві препаскудні. Ось їде наш шофер. Добре, що забираємося звідси.

За хвилину я вже сидів у кузові, припалому вугільною пилюкою, і трясся через Дротнінгторгет. Поряд зі мною дрімав «поет». Він ліниво розлігся на купі порожніх мішків, кадив сигаретою і, задоволений, мугикав собі якусь пісеньку. Під голову «поет» поклав свою стареньку теку з віршами. Він був у доброму гуморі і крикнув мені, що коли нам щаститиме і ми подекуди під'їжджатимемо машиною, то за два тижні будемо в Стокгольмі.

А Стокгольм він знає, бував там не раз. Кращого за нього провідника мені й не знайти. Я притулився спиною до кабіни і, зіщулившись, дивився, як за машиною зникала Стамнгатан. Далі Ольскрукен, Редбергслід, Гамлестад. Позолочена верхівка Сканського лева блищала проти сонця, як останнє вітання з Гетеборга.

Я згадав про всі ті розчарування, що їх зазнав у цьому місті... Чи повернуся я ще колись сюди?

Біля столу стовпилася вся сім'я і зацікавлено дивилася на мене. Я втупив очі у скатертину в голубу та білу картку, щоки в мене пашіли, страшенно хотілося втекти звідси. Хоч який я був голодний, смажена картопля з ковбасою застрявала мені в горлі; я насили ковтав її. Ковбаса була пригоріла, картопля водяна й несмачна, а молоко синювате й неапетитне.

Батько сім'ї співчутливо глянув на мене й спитав, звідки я родом. Я відповів, що з Богусланда, і на мить одірвав очі від скатертини. Вбоге кухонне начиння, плита, полиця з посудом, ящик на дрова, голубий буфет, а на ньому гіпсовий кіт і будильник.

Самі господарі теж мали нужденний вигляд. Батько — років п'ятдесяти, в робочому одязі, низенький на зріст, з сумним обличчям. Жінка — його віку, огрядна, з брезклим лицем і невиразними очима.

З двох дочок старша мала десь років вісімнадцять. Це була худорлява висока дівчина з кістлявим обличчям, густо вкритим ластовинням. Молодша — трохи товстіша, з тугими грудьми, що випиналися під ситцевою сукнею. Руки в неї були в темних жовтяничних плямах.

Коли я поглянув на цих людей, мені стало ще важче ковтати і так захотілося втекти, що я не міг більше витримати.

— Дякую,— сказав я,— дякую за обід. Широ дякую.

— О, на здоров'я,— відповів батько.— Тепер багато безробітних, а особливо молодих. Не встигне вийти один, як приходять четверо, п'ятеро жебраків.

Безробітні. Жебраки. І я один з них. Я зиркнув на аркушик з написом «Допоможіть своїм нещасним братам!» і збагнув, що цей віршик не вберіг мене від ганьби: мене все одно вважали за жебрака. Жебрак — ось хто я! Я втратив усякий сором і забув про гідність, що її, як завжди казав мені дід, треба мати навіть у найтяжчі хвилини життя. Це, може, сталося трохи через те, що я дурив сам себе. Мій товариш так переконливо запевняв мене, що продаж віршів — аж ніяк не жебри, що я майже повірив йому.

Ні, це не так.

Я просто сховався за брехнею, за вигадкою, що я продавець і що той, хто жертвує двадцять п'ять ере за вірша, має від цього якусь утіху.

— Ще раз дякую! — повторив я і квапливо вийшов. Уперше в своєму житті я сидів за столом як жебрак і передчував, що це не востаннє. Господарі та їхні дочки зачудовано дивилися, як я кинувся до дверей. На східцях мене занудило, і я відчув, що зараз блюватиму.

Ні, міркував я, не вийде з мене справжнього жебрака, надто я чутливий. Адже я знав: їжа не йшла мені на душу не тільки через те, що кухня така нужденна, а господарі, хоч і прихильні до мене, такі занехаяні, — на це я весь час намагався не зважати, хоч воно само впадало мені у вічі.

Річ у тім, що, попри свою бідність, я залишався й досі марнославним. Я завжди був такий, а тепер, під час своїх поневірянь у Гетеборзі, став ще марнославніший. Найпалкіше за все я мріяв вибитись у люди, завести собі гарні меблі, мати вишукані речі й бувати в товаристві елегантно вдягнених людей. А сьогодні я принизився до того, що їв жебраний хліб в оточенні, яке ненавидів, і з людьми, що з ними, як мені здавалось, не мав нічого спільного.

— От чортяка! — вилаявся мій товариш, що чекав мене на вулиці. — Я думав, що тебе зляпав лягавий. А я вже продав перехожим кілька віршів. Не багато, десь п'ять чи шість.

Я покопався рукою в кишені і намацав п'ять монет по двадцять п'ять ере. Мені вдалося продати п'ять віршів, поки я зайшов до людей, що дали мені їсти. І хоч мій товариш був не дуже вдоволений, мені такий здобуток здався чималим.

В Алінгсосі «поет» уторгував чотири крони й сімдесят п'ять ере і заявив, що нам слід піти ще до літнього ресторану на околиці міста.

Видно було з усього, що він справжній хвалько, і хоч я цілком усвідомлював, що залежу від нього, проте більше не захоплювався ним. Він був реаліст, без ніяких ілюзій, а я — мрійник, людина м'якої вдачі. Я розумів, що, окрім нашої «комерції», в нас мало спільного.

На землю спадав вечір — лагідний червневий вечір. З дачних садків повіяло пахощами троянд і бузку. З вікна долинув звук піаніно, дівочий голос заспівав пісню. Рядок різнобарвних ламп, які мерехтіли в присмерку, свідчив, що ми наближаємось до ресторану. «Поет» знайшов добрий спосіб поділити зону діяльності. За межу мав правити прохід між рядами столиків.

Може, на одній половині сидить більше гостей, ніж на

другій, та весь цей продаж — своєрідна лотерея, отож за місяця нам не доведеться сперечатись.

Я дивився на різнобарвні ліхтарі і не заперечував. Усе, що я досі робив, незважаючи на невдачу з обідом, далось досить легко, а тепер мене паралізував страх. Ще перебуваючи в армії, я звик, що цивільні хлопці скидали на мене неприязним оком. Тепер я сам був цивільний, ніхто не міг здогадатися про моє минуле, та це мало допомагало. В ресторані було повно дівчат, і перед усіма ними я мав виставити себе жебраком.

Бродяга. Безробітний бурлака.

— Тепер до роботи. Затям собі — це останній шанс набирати сьогодні ще кілька крон,— мовив «поет».

Він витяг паку віршів, зневажливо здвигнув плечима і залишив мене. За ресторан правила легка будівля з дерев'яним дахом і візерунчастими ґратами замість стін. Над входом мерехтів рядок різнобарвних ліхтарів. Серед зали, на маленькому помості, стояв хлопець, грав на мандоліні й співав «La paloma». Навколо столиків із чашками кави та склянками лимонаду сиділи дівчата й хлопці. Вони весело сміялися. Мені стало ще відразніше, і я зупинився на вході. В матовому світлі ламп я бачив обличчя юнаків і дівчат мого віку. Це була молодь, що мала роботу, домівку, одяг, гроші — тобто все те, чого бракувало мені. Я намагався присилувати себе думати, що коли час і умови поставили мене в таке незвичне середовище, то треба тільки змиритися з цим.

Врешті я таки увійшов, наблизився до веселої молодої пари і поклав на стіл вірша. Хлопець не звернув уваги ні на мене, ні на папірця. А дівчина глянула й спитала:

— Ви безробітний? Не з нашого міста?

— Звісно, не з вашого,— понуро відповів я.— І ясно, що безробітний. Чи панна гадає, що я задля втіхи вештаюся тут? Люди, що не знають лиха, здатні вигадати все.

— Що за проява! Ти прийшов сюди лаятись? Пришлепався та ще й норов показуєш, га?

— Цить,— мовила дівчина і виїняла двадцять п'ять ере.— Будь ласка. Бурлакувати не велика радість.

— Можливо,— погодився хлопець.— Ось тобі ще п'ятдесят ере від мене. Вірша нам не треба.

Я сховав монети і далі успішно обходив столики. Жебрати вже не здавалось мені такою мукою, і я з утіхою помітив, що зліший, ніж сам сподівався. Гроші, що бряжчали

в мене в кишені, сповнювали мене радістю, немов скнару. Кінець кінцем життя жебрака, здається, простіше, ніж я собі уявляв.

— Стей! — раптом вигукнув чийсь владний голос.— Чуєш ти, шельмо! Хто дозволив тобі жебрати?

Передо мною стояв поліцай — найтиповіший провінційний лягавий. Пишні вуса, шолом, застебнутий мундир, збоку теліпається шабля. Червона пика і аж ніяк не розумні, якісь тьмяні, колючі очі. Він заходився пояснювати, що ресторан — громадське місце і жебрати чи продавати в ньому товар суворо заборонено.

Закон про бродяжтво: «Жебрати і продавати товар...»

Я безпорадно озирнувся і заглядив, як мій «поетичний» брат вислизнув з ресторану і зник на вулиці. Поліцай схопив мене за плече, і ми разом попрямували до посипаної жорствою доріжки. Я уявив собі Свартше — виходить, грізне пророцтво старшого поліцайя з Гетеборга має здійснитися.

Однак таке лихо мене не спіткало. Я переночував у поліційній дільниці. Другого ранку мене покликано на допит до комісара, який щодо погроз нітрохи не поступався перед своїм гетеборзьким колегою.

Мені наказано негайно покинути місто; якщо ж я не послухаюся, може вийти зле. Після цього мене відпустили, і комісар пообіцяв мені дерев'яну клітку біля озера Свартше, коли ще раз спіймає у межах міста.

Перш ніж вирушити в дорогу, я довго стояв і міркував, куди б його податися. Не дуже хотілося повертатись назад до Гетеборга, і я поклав собі спробувати добратися до Стокгольма. Після того як я набрався стільки сорому, я міг і далі жебрати. Я був вільний і міг іти, куди хочу, ніщо не зв'язувало мене.

В садках співали пташки, пахнув бузок і ясно світило сонце, коли я залишав Алінгсос. «Поета», свого вчорашнього товариша, я більше ніколи не зустрічав.

А в моїй кишені лежала з сотня його віршів, і це був увесь мій скарб.

* *
*

Бабуся була маленька, згорблена, з рідким сивим волоссям, пов'язаним сатиновою хусточкою, з худими, в синіх жилках руками і зморщеним лицем. На вигляд вона

здавалась убогою, виснаженою і така була насправді. Зате її дешева ситцева сукня була чистенька і пахла милом, а впевнені рухи так пасували до обстави цієї гарно впорядкованої та охайної селянської кухні.

— Лишенько, які тяжкі часи. Видно, господь дуже прогнівався на людей,— казала бабуся, крутячись між плитою, вікном і буфетом: то помішає кашу в каструлі, то зірве сухий листок з фуксії, що стоїть на підвіконні, то розставить тарілки на столі.— Господь карає і справедливо карає, бо люди стали ой які грішні. Не так до церкви ходять, як колись, не читають божого слова. Хтось, може, й гадає, що не заслужив кари. Але в святому письмі сказано, що за наші гріхи бог карає дітей наших аж до третього коліна.

Вона тяжко зітхнула й глянула на мене лагідними очима. В кухні панував спокійний затишок, і я намагався відпочити тут душею. Та дарма. Я совався на рипучій дерев'яній канапі. Я й сам собі остогид, і все мені здавалось осоружним. Цілоденна дорога стомила мене. Відколи я залишив поліційну дільницю в Алінгсосі, то не мав і ріски в роті, а тепер уже заходив вечір.

Протягом дня я не раз намірявся зайти до першої-ліпшої садиби, покласти на кухонний стіл вірша свого вчорашнього товариша «поета» — ось вам, будь ласка. Читайте! Перед вами нещасний брат, що просить допомоги!

Та щоразу мені бракувало сміливості. Я знову переконався, що й досі надто чутливий і неспроможний давати собі раду. Від матері я успадкував соромливість, і тепер, коли хотів зайти в якийсь дім, вона охоплювала мене ще з більшою силою.

Та ще, як на те, мені треба було остерігатися поліції, хоч учора ввечері я таки не уникнув зустрічі з нею.

І ось допіру, побачивши край лісу цю маленьку сіру хатину, я змусив себе піти до неї, і мені пощастило. Тепер я сидів на канапі, чекав на кашу, що кипіла в каструлі на вичищеній до блиску плиті, на якій відсвічувалось призахідне сонце, і був забезпечений не тільки вечерею, а й ночівлею на горищі над хлівом, де лежало сіно.

Усе це мало б утішити мене, а я мучився від зневаги до самого себе.

— Отже, я й кажу, тяжкі часи настали,— вела своєї бабуся.— Киць, киць! — покликала вона двох котів, що скрадалися з ганку до кухні.— Коти добре знають, що їм пора їсти. То ти безробітний? Так, так, ти вже казав, я згада-

ла: І нікого не маєш? Сердешний. Певне, що гірко поневі-
ряться по чужих людях.

Я втупив очі в підлогу, кивав головою й ковтав слину. Я прийшов до цієї доброї бабусі, став перед нею і збрехав, що я поет. У моїй пам'яті постали всі ті нещасні хлопці мого віку, яких я зустрів за останні дні, і мені стало бо-
ляче й гірко. Я сказав бабусі, що я сирота і не знаю, куди поткнутися. Бабуся схлипнула і запросила мене сісти. Треба зачекати, зараз звариться каша. Потім я піду на сі-
но спати. Більше вона не могла допомогти мені, але я й за це був дуже вдячний.

— Сердешний, такий молоденький і один як палець на світі,— мовила бабуся і ще раз запросила мене сідати.— А давно померли твої тато й мама? І ти не знаєш, куди податися і що діяти? Треба шукати поради в господа бога. Тільки він наш заступник і наша поміч. У святому письмі сказано, що творця треба шукати з молодих літ. Як чини-
тимеш так, то перебудеш усяке лихо, хоч би яке тяжке во-
но було.

Вона стиха почала розповідати про своє життя, і то бу-
ла далеко не весела розповідь. Злиденне дитинство й молодість, тяжка праця після одруження. Тут вона виго-
дувала семеро дітей. Троє десь в Америці, а решта помер-
ли. Чоловіка не стало кілька років тому, і тепер вона за-
лишилась сама.

— Маю корову, курей, котів, отже, й не зовсім сама,—
додала вона, ставлячи на стіл кашу.— Гріх нарікати. Адже
є ще втіха в слові божому, є церква, куди можна піти в
неділю і свято. Бідую, однак треба вдовольнитися тим,
що є... А ти їж... їж... Ти ж, сердешний, аж почорнів з го-
лodu. Бери каші, молока. Але спочатку помолимось...

Старенька склала на столі худі руки з синюватими жил-
ками. Вона скидалася на мою бабуся, і я був глибоко зво-
рушений і сповнений каяття. Адже я шахрай, що видурив
їжу в цієї бідної жінки, і від такої думки мені стало сором-
но. Я теж склав руки на столі, і бабуся почала читати за-
стільну молитву. Молилась вона урочисто, схиливши голову
і опустивши очі.

Потім обіперлась на руки і якусь хвилю помовчала.

— Ну, тепер їж,— врешті озвалась вона.— А я сяду
ось тут. Я після молитви люблю посидіти, але ти, синку,
не зважай на мене, ти ж бо голодний. Бідолашний сирота...

Однак не журися... не треба журитися. Не гріши тільки, і все буде гаразд...

Я жадібно їв кашу, що її бабуся насипала в щербату тарілку. Коти вистрибнули на канапу і не зводили з мене погляду. Мені здавалось, що в їхніх очичях світиться зневага. Бабуся їла мовчки, і я був їй вдячний за це.

Хіба мало я намучився за цілий день, щоб тепер відмовлятися від ночівлі та вечері!

Що більше втамовував я голод, то дужче змагала мене втома й лінива байдужість. Я почав заспокоювати себе тим, що, зрештою, не заподіяв бабусі нічого злого, навіть коли й збрехав, нібито не маю нікого з рідних, і що хоч яка вона вбога, а від того, що пригостила мене кашею, не збідніє.

— Ох-ох-ох,— зітхнула бабуся й поклала ложку, як тільки я скінчив їсти та подякував.— Ох-ох-ох,— повторила вона і згорнула руки.— Подякуймо за дар божий. Тепер ти проказуватимеш молитву. Адже ти не забуваєш молитися, як їси? Гріх забувати, великий гріх.

Вона пильно глянула на мене старечими очима, і я не міг витримати того погляду. Релігійне виховання залишило в мені свій слід, і цю мить думка, що я прогнівив бога, сповнила мене забобонним страхом. Запинаючись, я бубонів молитву, а бабуся підтакувала головою. Потім вона встала з-за столу і пішла по вірша про бездомного, якого я тицьнув їй, коли увійшов до хати.

— Ти гарно молишся, видно, що вчився слова божого,— мовила вона.— Та й не дурний нівроку. Адже сам пишеш! Подумати тільки — складає слова у вірші! Та ще й які гарні, такі, що навіть камінь розжалоблять!

За порадою свого вчорашнього товариша я збрехав, що сам склав вірша. Звичайно, мені було відразу це говорити, але слова якось вихопились мимоволі. Бабуся взяла окуляри й почала нишком читати, а я тим часом міркував, чи не було б мені легше, якби вона говорила зі мною не так приязно, картала б мене.

Ось вона стоїть переді мною у всій своїй убогості, наче образ святої, і щораз більше нагадує мені мою бабуся.

Коли вона, всміхаючись, обернулась до мене і почала вголос читати вірша, я підвівся, бо не міг більше витримати.

— Дякую за вечерю,— квапливо мовив я.— Широ дякую! Якщо ви не заперечуєте, то я піду на сіно й ляжу спати. Я дуже стомився, адже йшов цілий день.

— О, будь ласка,— мовила бабуся.— Але стривай хвилику. Ти тут так правдиво й зворушливо написав, що мені хочеться прочитати ще раз уголос. Подумати тільки, люди такі жорстокі, хоч усі вони брати й сестри, як тут ось написано...

І бабуся тремтячим голосом прочитала останню строфу вірша:

Адже ми всі одного батька діти —
Брати і сестри в світовій родині,
Тож не полиште нас в недолі скніти,
Серед людей — в жажливій самотині.

— Це свята правда, свята правда,— зітхнула старенька і опустила руку з віршем.— Чистісінька правда. І ти це сам написав? Ти, такий молоденький...

— Ні,— вигукнув я, не тямлячи себе,— це не я написав! То я тільки так сказав. Просто збрехав.

Здивування на її обличчі змішалось з гірким докором.

— Ти збрехав? — перепитала вона.— Невже? Отак-таки й збрехав?

— Так,— мовив я, трохи заспокоївшись і вже каючись.— Я сказав так, аби пані пустила мене переночувати...

— Це ти вчинив не гаразд,— мовила бабуся. Цю мить вона здалася мені такою самотньою.— Брехня — один з найтяжчих гріхів, і її треба остерігатися. Може, ти збрехав і про батьків?

«Ні!» — хотів я відповісти, проте мовчав, похиливши голову.

Бабуся підступила ближче до мене.

— Бідолаха, зовсім ще молодий, а вже такий зіпсований,— мовила вона.— Хоч... ні. Не слід так казати. Ти не пропащий, якби був пропащий, то не вчинив би так. Ти соромишся, це видно, а той, хто має сором, ще не зовсім загинув. Я помолюся за тебе, як лягатиму спати, і ти теж помолися. А тепер не будемо більше про це говорити. Я піду покажу тобі, де лягти. Ти добре виспишся. Адже бачу, який ти стомлений...

Сонце вже зайшло і почало смеркати. За невеличкою садибою починався ліс. Навколо хати шелестіли іржавим листям кілька яблунь, що поросли мохом, над черепичним дахом височіла напівусохла груша. Двері до хліва були прочинені, маленькі зеленкуваті шибки в ньому понуро блискували.

Повз хлів вилася стежка і губилася серед купки ялин, що витикалися з заростей карликової берези. Було зовсім тихо, подих вітру не ворухив ні листя на деревах, ні трави, що росла біля хліва.

Бабуся показала на горище, де лежало торішнє сіно, й заговорила про картоплю, яка росла на городі з другого боку. Більшу частину її вона вже підгорнула, але ще залишилось кілька рядків.

— Не так-то легко вже мені цюкати сапоу,— додала вона, зітхнувши.— Ну, іди собі та лягай, тільки не забудь помолитись. Я теж помолюся за тебе, як прийду до хати. Тепер спитья якомсь дивно — від заходу і до сходу сонця. Восени та взимку я лягаю, як смеркає, а встаю пізно, як уже розвидниться, і ніколи не свічу світла, хіба що в свято. А весною і влітку виходить інакше — встаєш рано, та й не смеркає цієї пори довго...

Вона розмовляла чи то сама до себе, чи з котами, що йшли за нею назирці. Бабуся так звикла жити самотою, що їй було байдуже, слухав її хто чи ні. Тут, надворі, вона здавалась набагато старіша, аніж у кухні. З тремтячими плечима, з руками, складеними на грудях, вона пішла подвір'ям, навіть не сказавши мені на добраніч,— здавалось, вона більше не помічала мене.

Коли я вже переступив через поріг, бабуся гукнула, щоб я завтра не вирушав у дорогу, не поснідавши. Я пообіцяв зайти до хати.

— Неодмінно заглянь, як устанеш. Ти, мабуть, довго спатимеш? Вип'єш кави, бо дорога далека. Та нічого, все буде гаразд, тільки не забувай за бога. А тепер лягай собі і спи спокійно.

Я зайшов до хліва, виліз на горище і зарився в пахуче сіно. Стояла така тиша, що минув якийсь час, поки я звик до неї. В щілини між дошками було видно зірки, що сяяли на потемнілому небі. Біля хати нявкали коти, внизу, в хліві, замукала корова.

Навколо мене в сухому сіні щось шелестіло — я думав, що то миші або й пацюки. Чи, може, то тільки витвір моєї уяви? Може, тиша зробила мене таким нервовим?

Думки зринали одна по одній, і хоч який я був стомлений, а все ж не міг заснути. Мені страшенно захотілося повернутись до армійського життя; переді мною постало товариство, серед якого я жив, коли був військовим музикою, і до якого ніколи більше не повернуся. Все гнітюче,

брудне й гірке — тупа покора, неуцтво — починало забуватися і здавалося тепер уже не таким відразним.

У кишені куртки я мав папір, ручку і вісім написаних від руки коротеньких новел. Якусь мить я лежав і міркував, чи не написати щось: було ще досить видно, і я міг би розповісти про своє теперішнє життя. Однак рука, що потягла до ручки, опустилась — нічого в мене не вийде.

Поступово тривога і туга вляглися і мене огорнув приємний спокій. Здавалось, що я лежу в ліжку на кораблі, хвилі, тихо гойдаючись, відносять мене геть від буденних клопотів і турбот. У сіні було м'яко й тепло, і незабаром я заснув.

Засинаючи, я ще чув, як нявчали коти на подвір'ї і мукала внизу, в хліві, корова.

* *
*

Давно вже минули ті часи, коли я ходив босоніж по росяній траві, тішився легкою прохолодою, відчував, як чудове тепло торкалося моєї ноги, коли я піднімав її чи підставляв вранішньому сонцю щойно вимиту шкіру. Цього ранку все те повернулося. Роки змістилися, я знову був дитиною, що перевальцем бігає дідовим подвір'ям. Усе тут допомагало моїй уяві: у хліві мукала корова, в бур'яні нявчали коти, за хатою зеленів город.

Ранок був теплий, на небі — ані хмаринки. Я сів на дривітню перед повіткою, що притулилася до хліва. Виспався я добре, відпочив і був майже задоволений. Дивлячись на два непідгорнені рядки картоплі в кінці городу, — я поклав собі дополоти їх, перш ніж піду звідси, — я думав про тих учорашніх бездомних і безробітних, що їх зустрів уже після того, як покинув Алінгсос.

Дороги, здавалось, кишили зголоднілими, занепалими духом гблодранцями, що не мали ані опори, ані мети.

Здебільшого бродяги, яких я зустрічав, спинялися й заводили зі мною розмову. Говорили вони всі жаргоном. Мені вкотре вже доводилось вислухувати, що я ще зелений і що мені треба багато чого навчитись, аби якось дати собі раду.

Позіхнувши, я підвівся і взяв сапу, що стояла коло повітки. Ноги приємно вгрузали в землю. Поміж картоплею буйно розрісся молочай та пирій. Земля була грудкувата, погано розпушена, і я добре налягав на сапу, нагортаючи

навколо кущів картоплі височенькі купки. Прийшли коти і заходились тертися об мої ноги. На груші сиділа мовчазна, по-ранковому сонна сорока. Сапільно натерло мені мозолі, з обличчя капав піт.

Мені вже давно не доводилось тяжко працювати, обробляти землю, і тепер я переконався, що довго не витримаю би, якби змушений був цілими днями цюкати сапою.

Я важко дихав, раз по раз змахував з чола піт, але не кидав роботи. Бабуся сказала, що від її садиби до станції у Боргорді всього лиш кілька кілометрів, і я надумав податися туди, коли скінчу підгортати картоплю. На станції завжди можна побачити безпритульних, що зупиняються там перепочити, запевняли мене вчора зустрічні бродяги. А я дуже хотів знайти когось, хто б зрозумів мене і міг дати пораду. Чи, може, навіть став би мені за товариша в дорозі.

Сапа блищала на сонці, в глинястому ґрунті іскрилися камінці. В хаті було тихо, і я подумав, що бабуся ще спить. Коли я скінчив свою роботу, з димаря знялася вгору цівка синюватого диму. Я поставив сапу під повіткою і повернувся на подвір'я. Бабуся сказала, щоб я не йшов у дорогу голодний, та й мені самому дуже хотілося випити чашку кави. Проте я побоювався, що вона заведе мову про мою вчорашню брехню або питає, чи я молився богу. Тепер уже я не брехатиму і не буду вдавати з себе кращого, ніж я є насправді.

Безперечно, те, що я не попросив ласки в якогось божества, засмутить її. Та краще це, аніж знову брехати.

Шибки у вікнах виблискували, а на клумбі хитали червоними голівками лілії та піони. Все в цій садибі було красиве. Однак стояла вона на відшибі, далеко від інших, і восени та взимку тут, мабуть, було дуже нудно. Я йшов до ганку й думав, чи зміг би повернутись до сільського життя й осісти на місці, якби дістав таку садибу, як ця...

Вікно в кухні було відчинене. Я зупинився на ганку, чекаючи, що стара вийде поглянути до корови й курей,— я звик, що для мого діда це був найперший вранішній обов'язок. Але бабуся не показувалася з хати. Тоді я пішов і сів собі на гойдалку під старим дубом у другому кінці подвір'я. Там, у затінку, було прохолодно; в траві повзали блискучі дощові черв'яки; з заростей чорниці, що вкривала пагорби за дубом, перевальцем вибіг їжак. На порос-

лому мохом тину вишикувався, ніби на парад, рядок сойок, і їхнє барвисте пір'я блищало й мінилося на сонці.

Дим з димаря шугнув густіше, і з кухонного вікна запахло кавою. Мабуть, стара готувала сніданок.

Я знову подався до хати і мимохідь зазирнув у вікно до кухні. Бабуся сиділа біля столу над розгорнутою книгою, поклавши перед себе руки. Сонце освітлювало її зморщене обличчя, і старечі риси його були немовби вирізьблені. Вона здавалась старою-престарою, однак лице її зберігало урочистість і спокій, а навколо сивої голови неначе світився німб. Бабуся читала, нечутно ворущачи губами. Її худі руки лежали вздовж книги, ніби тіні.

Не осмілившись потривожити бабусю, я повернувся й пішов до хвіртки. За хвилину я був уже на вулиці. Переді мною простяглося село. Садиби з великими городами, звивиста напівпересохла річка. За тинами ще стояли подекуди невеличкі копиці сіна, у садках паслися корови й коні, а на подвір'ях, важко ступаючи, вешталися люди, пораючись по господарству.

В станційному залі перед каміном стояв якийсь хлопець і читав пожовклу газету. Хоч він був пристойно вдягнений, я відразу збагнув, що він опинився в такому ж становищі, як і я, а тому підійшов і привітався. Хлопець повільно опустив газету і оглянув мене з ніг до голови. Він був мого віку, худорлявий, довгов'язий, з коротко обстриженим чубом і зухвалими очима.

Хлопець підійшов до лавки біля входу, опустився на неї і величним рухом запросив мене сісти поряд. Якусь мить він нишпорив у кишнях, нарешті витяг сигарету й коробку сірників. Закуривши, він глибоко затягнувся.

— Мандруєш? — запобігливо спитав я, намагаючись удати з себе бувальця. — Я теж. Ти простуєш на північ чи кудись інде?

— На південь, — відповів хлопець і в свою чергу спитав: — Ти ходиш чистий чи маєш якийсь товар?

— Чистий, — мовив я, трохи пишаючись своєю обізнаністю: від «поета» я перейняв кілька жаргонних слів, що, як він казав, були у вжитку в безробітної молоді. Мені було відомо, що ходити «чистим» означає жєбрати, а мати «товар» — щось продавати.

— Так, так, — сказав хлопець і ще раз затягнувся, — чистому бути найкраще, це ти добре робиш. Отже, ти чистий птах. Я не люблю тих, що починають скиглити,

продають або якусь базгранину, або шнурки до черевиків чи щось подібне. Давно ти опинився на вулиці? І звідки йдеш?

Відповідь застряла мені в горлі, і я мовчав, тільки тепер згадавши, що лишив у тієї побожної бабусі вірші про бездомних братів. Я поклав їх учора ввечері в кухні на канапу, а сьогодні вранці, йдучи з садиби, зовсім забув про них. Та байдуже. Вірші мені не потрібні. Вони тільки збивали б мене на брехню.

На мою красномовну мовчанку хлопець здвигнув плечима:

— Що ж, такі ми були всі, як починали. Живеш самими лиш хаптурами, еге ж? Затям собі: треба пристосовуватись до того, в кого просиш. Не можна потикатися з тією самою історією до панів та заможних людей і до робітників або селян. Зметикуй, які звичаї має той, до кого ти прийшов,— а це неабияке мистецтво,— і якнайкраще скористайся зо того. Сам примовчуй, полиш господарям сказати перше слово, щоб швидше пронюхати, що й до чого. А тоді вже починається найделікатніша робота — те, що зветься психологією.

Хлопець підвівся з лавки і недбало кинув недокурка на підлогу. Він заявив, що йшов цілу ніч, стомився і волів би кілька годин поспати. Та насамперед він хоче поспіяти, і коли я маю бажання, то можу піти з ним. Говорити буде він, а я повинен тримати язика за зубами. Бо може вийти, що я через свою недосвідченість зіпсую йому всю справу.

Було ще дуже рано, і люди щойно повставали. Почали відкриватися крамниці, а поміж хатами чвалав сонний листоша.

Мій новий знайомий пильно оглянувся кругом і заявив, що нам треба вибрати одну з найчепурніших садиб. Я хотів показати свою уважність і запропонував віллу з червоної цегли, що саме повз неї ми проходили.

— От йолоп! — посміхнувся він.— Там же мешкає лягавий! Попав би самому чортові в зуби. Що, не втямиш, звідки я довідався? Зразу видно, що ти новак.

Він показав на дві таблички, прибиті до воріт.

— Це ж таблички про страхування майна,— здивувався я.— До чого тут поліція?

— Якраз до того,— мовив він.— Затям собі: ніколи не слід потикатися з довгою рукою туди, де є страхові таб-

лички,— це тобі моя щира рада. Всі лягаві застраховані, тут майже ніколи не помилишся.

Згодом, помандрувавши чимало по світу, я не раз мав нагоду переконатися, що він казав правду.

— А сюди ми зайдемо,— мовив раптом хлопець і зупинився.— Чуєш, як пахне кавою? Я говоритиму за нас обох.

Він поводився впевнено, спокійно, і довіритись йому було не страшно. Ми пішли стежкою, що вела через садок до будинку, і біля просторого ганку він подзвонив. Жінка, що відчинила двері, зустріла нас неприємно. Та після улесливих поклонів мого супутника вона полагіднішала і запросила нас до хати.

Ведучи нас передпокою до кухні, вона скаржилась, що ті, хто вештається попідтинню, здебільшого нахабні, зухвалі, надзвичайно надокучливі й брутальні. Мій товариш слухав її з добродушною міною на хитрому обличчі. Не встигла жінка замовкнути, як він зітхнув і сказав, що це, на жаль, щира правда.

— Хоч як прикро, а мушу погодитися з вами,— мовив він глухим голосом, ніби в глибокому відчаї.— На жаль, пані правду каже: волоцюги не мають сорому. Тут, звичайно, багато залежить від того, що вони робили раніше, і яку мають освіту. Робота й школа, як пані сама знає, залишає на людині свій слід. Ось хоч би й ви, пані. Я можу закластися, що вгадаю, ким пані працювала, перш ніж ви йшла заміж. Це видно з того, як пані поводиться і розмовляє. Отож пані...

— О! Справді? — мовила жінка.— Невже вгадаєте?

Вона запишалася, і усмішка її стала ще ласкавіша. Видно було, що жінка десь трохи вчилася, тож мій товариш, угадуючи її колишню роботу, сягнув аж до магістра філософії.

— О ні, ні! — сказала жінка ще в більшому захваті.— Що ви! Зовсім ні, але дякую, ви дуже милі. Я видавала столову білизну в ресторані Бернса в Стокгольмі, а ніяким не була магістром чи ким там. Та сідайте ж, я зараз накрию на стіл.

— Ви видавали білизну в Бернса? — вигукнув мій товариш, удаючи страшенно здивованого.— Люба пані, то ми майже колеги! Ми з товаришем офіціанти, плавали на судні американської лінії «Стокгольм» між Гетеборгом та Нью-Йорком. Ото дивина! Видавали білизну в Бернса... Я ж кажу, що ми з вами майже колеги!

Він переможно скинув на мене оком і вмовстився до кухонного столу. Я сів поряд, міркуючи, що робитиму, як колишня економка звернеться до мене з якимось питанням. Я не мав ніякого уявлення про роботу офіціантів на кораблях американської лінії, а вже про сам Нью-Йорк і поготів. Мій товариш зиркнув на мене підбадьорливо і водночас застережливо й повів далі свою розповідь про те, як ми працювали, перш ніж стати бродягами.

— Тепер пішли тяжкі часи і нас, молодших, позвільнювано з роботи,— торочив він.— Воно, звісно, зрозуміло. А на кораблі важко служити. Повірте мені, пані, зовсім інакше, як офіціантам у Бернса. Бігай з тацею, коли судно перекидається з боку на бік, та й пасажири вередливі, самі багатії. Навіть не маєш часу роздивитися як слід на Нью-Йорк, щоб потім було про що розповідати. Бо як приїдемо в порт, то роботи по самі вуха, і завжди одне й те саме. Він, приміром,— товариш показав на мене,— жодного разу не сходив на берег у Нью-Йорку.

— О! — здивувалась економка.— Ані разу? Але чого ж ви такі мовчазні? Нічого не розкажете...

— Він трохи недочуває,— покwapно відказав він за мене.— На морі було легше, аніж отак поневірятися. А йому треба пильнувати свого здоров'я, от він і жebraє. Інакше він не робив би цього, повірте мені, пані. Йому треба ліків, а вони ж коштують гроші,— додав він і поклав собі на тарілку шинки та картоплі, що її жінка поставила на стіл.

— Бідолашний,— мовила економка і дістала з буфета карафку з коньяком та дві чарки.— Вип'єте коньяку? Він помагає здоров'ю. Чи, може, дати горілки?

— Ми не п'ємо, та вже скуштуємо, коли даєте, бо ж кажуть, що коньяк — найкращі ліки,— мовив мій товариш.— Така їжа, пані, то вже величезна розкіш. Отож я й кажу, що нам дуже пощастило. Знайти тут таку людину, майже колегу — нехай пробачить пані за мої слова.

Ми їли, пили, і господиня ні про що більше мене не розпитувала. Мій товариш і далі поводився улесливо, і економка ставала щораз ласкавіша. Коли ми подякували за пригощання, вона провела нас на ганок, але потім попрочисила зачекати і зникла в кімнаті. За хвилину вона повернулася, тримаючи в кожній руці по п'ять крон.

— Ось візьміть, будь ласка. Ми ж таки справді колеги, до того ж, ви виховані, симпатичні хлопці. Будь ласка, беріть. Це не багато, одначе кожний дає, скільки може...

Мій товариш набундючився з гордощів і мав на це всі підстави. Я побачив, щ^б треба робити, коли хочеш жити пристойно, мати гроші й харчі.

За ворітьми ми попрощалися, і я подався у напрямку Гер'юнга. Десь перед полуднем, відчувши втому, я завернув з дороги й ліг спочити на зарослому лісом пагорку.

Мій сон перебили двоє непривітних поліцаїв. Чи я не бродяга? Авжеж, самі бачать, що бродяга. Тоді буде найкраще, коли я піду з ними.

У гер'юнзькій дільниці на мене чекали нескінченні питання про те, звідки я йду, куди маю намір податися тепер і де був останньої доби. До мого вимушеного візиту сюди спричинився грабунок селянської садиби на південь від Флобю. І поліції наказано тягти в дільницю всіх безпритулних, яких вона зустрине поблизу.

Переконавшись, що я не причетний до грабунку, слідчий, зрештою, відпустив мене. В кімнаті чергового сиділо семеро хлопців; вони теж чекали на допит.

— Щасливий, що ти відкараскався і можеш іти, куди хочеш,— сказали хлопці, заздрісно дивлячись на мене.

Черговий поліцай здвигнув плечима.

— Власне, йому теж треба було б записати попередження, та цього разу нехай уже йде собі. Ваше щастя, що прокурор десь поїхав,— мовив він і знов заходився гортати товстий «Поліцейний довідник», що лежав перед ним на столі.

За останні два дні це була моя друга зустріч з представниками влади.

Після того, що я наслухався вчора від подорожніх, я передчував, що допити в поліції можуть стати в майбутньому моєю лихою долею,— і передчуття моє справдилося. Та поки що я був вільний і в доброму гуморі. Хлопець, з яким я познайомився вранці, відкрив мені очі, і я хотів сам спробувати щастя.

— Ласкава пані, звісно, ті, хто вештається без роботи, бувають часто нахабні,— почав я улесливо, наслідуючи свого вранішнього супутника, коли після полудня зайшов до одної вілли, щоб роздобути якоїсь їжі.— Звичайно, такі між ними часто трапляються, а все через те, що вони не дістали належного виховання і... не мають освіти... Правда ж? Пані розуміє мене?

Вілла була помпезна, оточена виплеканим садом. Так само, як і та економка, до якої ми заходили вранці, жінка середнього віку, що відчинила двері, зустріла мене непривітно й почала нарікати на старців, як тільки я попросив у неї їсти. Вона була гарно вбрана, охайна і мала приємне обличчя — та на ньому з'явилась бридлива міна, тільки-но жінка заговорила про безробітних, які щодня надокучують їй.

Я спробував заклопотано зморщити чоло і вдати з себе невинного й засмученого. Це, видно, вплинуло на жінку, бо вона додала вже привітніше:

— Звичайно, всіх не можна міряти на один копил. Серед безробітних є всякого зілля потроху. Декому з них справді доводиться скрутно.

— Так, так, — згоджувався я. — Певне, що багатьом доводиться скрутно. Але через це ще не можна вимагати, щоб ті, в кого вони жебрають, давали без кінця...

— А що ви робили раніше? Тобто який у вас фах? — спитала жінка і відхилила двері. — Заходьте, ви симпатичний клопець, та й те сказати, що не можна всіх трактувати однаково.

— Дякую. Питаєте, ким я був раніше? Конторником, — мовив я перше, що спало мені на думку. — Працював у конторі, та почалося скорочення, і мене, як наймолодшого, звільнено, — брехав я далі. — Звичайно, воно й справедливо.

— Бідолашний, — зітхнула жінка. — Та заходьте ж. Зараз поглянемо, що можна вдіяти. Інші мають звичай тільки бурчати та жалітися. А ви вважаєте за справедливе, що вас звільнено як наймолодшого. Вас просто ошукали. А звідки ви?

— Із Гетеборга, — відповів я і сам здивувався, що брехати так легко.

«Хоч би часом не вийшло, що вона з Гетеборга, — була моя перша думка. — Бо що я їй тоді скажу? Що я знаю про Гетеборг?»

Я злякався і вже неохоче йшов за жінкою до кухні.

Коли вона хоч трохи знає Гетеборг, то зразу ж пересвідчиться, що я брешу. Та, видно, я даремно хвилювався. Жінка сказала, що розуміє, як тяжко тепер молоді, передовсім у великих містах, — вона часто читає про це в газетах. Отже, сама вона не з великого міста. Я трохи заспокоївся.

Жінка запросила мене сісти і, накриваючи на стіл, зно-

ву завела мову про те, який я сумирний: втратив місце в конторі і ні на кого не нарікаю.

— Це правдиві слова, але їх не часто почуєш, усі лиш скаржаться та скиглять,— казала жінка, ставлячи на стіл тарілку смаженої салаки з картоплею, ще навіть теплою.— Пригощайтесь... Хай вам смакує. Так, так, видно по руках, що ви не звичні до важкої праці. Будемо сподіватись, що скоро ви знайдете собі місце. А куди ви наміряєтесь іти?

— Та я й сам добре не знаю. Йтиму навмання, доки щось трапиться,— відповів я.

Як-то гарно сидіти отак і спокійно розмовляти, почувавши себе людиною!

Я ще раз переконався, що можу говорити й говорити і що, власне, дуже легко пристосуватися до тих, у кого прошиш шматок хліба. Я окинув оком кухню. Тут панувала чистота і все було добротне, не те що в Алінгсосі, де позавчора я їв свій перший жебрацький обід. Моя уява, завжди схильна ширяти в небесах, розгулялася без міри, і я вже відчував, що мені не важко ввійти в роль, яку обрав собі.

Я не мав ніякого досвіду в конторській роботі, однак за свою військову службу досить надивився на конторників у різних експедиціях, тож міг скласти собі про них певне уявлення. Це додавало мені самовпевненості і робило безтурботним.

Божа пташка з голоду не пропаде, міркував я, коли, подякувавши за гостину й попрощавшись, у піднесеному настрої пішов собі далі сільською вулицею. Це була моя перша вигадка, схожа на правду, і я був певний, що мій недавній учитель був би задоволений, якби почув і побачив мене у віллі. Увечері, завернувши до одного, а потім і до другого селянина проситися на ніч, я знову занепав духом: один назвав мене брехливим неробою, а другий нацькував лютого дворового собаку. Проте я швидко опанував себе — доводилося звикати до всього.

Та врешті з ночівлею мені таки пощастило. Одне літне подружжя в маленькій сірій хатині, куди я заглянув після невдалих спроб у заможних садибах, зустріло мене привітно й пустило спати до комірчини при кухні, перш ніж я встиг вигадати історію, що глибоко зворушила цих ширих людей.

— Я йду з Гетеборга додому в Норланд. А був у морі... служив офіціантом на «Кунгсгольмі»,— переказував

я позичену в свого недавнього супутника брехню.— Але тепер настали скрутні часи і на морі, й на суходолі, тож нас, наймолодших, звільняють,— зітхнув я з удаваною покорою.

Старий почав розпитувати про Америку. Їхній син жив десь у Делусі, і вони вже кілька років не мали від нього звісток, тож і хотіли щось дізнатися про Сполучені Штати. Згадавши вранішній досвід, я відповів, що мало знаю про Штати. На кораблі, коли він стоїть у порту, завжди повно роботи, і я тільки один раз сходив на берег у Нью-Йорку.

— Ти ба!— здивувалися старі.— Так важко працювати на американських суднах? Ти можеш спати в комірчині на канапі. Там постелено, лягай, коли захочеш. Та спершу повечеряємо...

Ми сіли до столу, на якому вже лежали оселедці, картопля, хліб, масло і стояло свіже молоко. Потім ми пили каву, і я на диво легко уник розпитувань про морське життя. Повечерявши, я забрався в комірчину, лежачи там на канапі, згадував події того дня і думав, що вони невізнано змінили мене. Проте повинен же я колись навчитися давати собі раду, не довіку ходити ж мені в новачках.

Колись же мушу я стати хитрим, спритним і черствим, щоб сприймати життя таким, як воно є.

Я лежав і дивився у вікно. Дерева на подвір'ї гойдалися од вечірнього вітру, що дедалі дужчав. У хаті стояла тиша — певно, старі вже спали. Вдоволення від того, що я вдень повівся так сміливо, починало меркнути, і я вже переставав собі подобатись. Хто я, як не звичайний ошуканець? І ще лежу та тішуся, що набираюся досвіду! Я просто брудний злидар. Але ж мені тільки й залишилось вибирати між брехнею та голодом, іншої ради немає. То що ж із них вибрати?

Може, я скоро таки знайду десь роботу? Може? Але ж роботи нема ніде. А жити треба, треба якось викручуватись.

Дерева сонно шуміли за вікнами, грюкали на вітрі розхлябані дошки, що ними було оббито хату. Я склепив очі й швидко заснув. Збудив мене обережний стук у двері. До комірчини зайшла стара господиня, несучи на таці каву. Вона поставила тацю на стілець побіч канапи й сказала, що вже скоро восьма, а я просив збудити мене рано.

Я випив каву, встав, одягся і зайшов до кухні подякувати старим. Господар сидів за столом і читав газету. І він,

і його дружина здавалися стомленими й немічними. Стара приготувала кілька бутербродів, загорнула їх у проолієний папір і сказала, щоб я неодмінно взяв їх з собою.

— Дай тобі боже, голубчику, щасливо дістатися додому в Норланд. Будемо сподіватися, що скоро все владнається,— мовила вона.

Старий витяг гаманця з дрібними грішми й запитливо позирнув на жінку. Вона кивнула головою. Тоді старий дістав дві крони й тицьнув їх мені в руку.

— На ось, візьми. Це небагато, але ми й самі бідні. Бери, не соромся,— наполягав він, бо я не хотів узяти грошей, кажучи, що старі й так багато зробили для мене, нагодувавши й пустивши переночувати.— Наш син теж плавав на морі, десь там і лишився в Америці. Мабуть, так бідує, як і ти. Нам буде прикро, і старій, і мені, якщо ти не візьмеш грошей, дуже прикро.

Я стояв, дивився на два пожмакані папірці і відчував себе останнім негідником. «Наш син теж плавав на морі». В очах цих людей я був товаришем їхнього сина. Дві крони пекли мені руку — злиденна лепта, яка старим, мабуть, потрібніша, ніж мені. Та я не міг відмовитись від них, а сказати правду й поготів. Я хутко засунув гроші до кишені і квапливо попрощався.

Ранок був сонячний, як і вчора, скидалося на те, що вдень буде задушлива, важка спека. Я все ще тримав руку в кишені з грішми; мене мучили докори сумління і зневага до самого себе. Та згодом заспокоївся: адже якби я не взяв грошей, то інший волоцюга видував би їх собі. Життя — а надто життя безпритульного — це джунглі з своїми жорстокими законами.

Надвечір я нагледів копицю сіна неподалік від самотньої садиби і вклався під нею спати. За день я набув великого досвіду,— а скільки ще попереду таких днів! Мені здавалось, що минула ціла вічність, відколи я покинув Гетеборг.

Роки дитинства, дідусеве село, час, згаяний у війську,— все лишилося далеко позаду, ніби в якомусь тумані.

Сірий, туманний безкрай доріг. Росяна ранкова прохолода. Гарячі, добре втопані денні стежки до бідних або ж до скупих

господарів.

Вечори в самотніх сінниках серед лісу. І тиша зоряних ночей.

Світлі мрії і гірка дійсність. Важкі будні й короткі хвилини, коли про все забуваєш. Нечесність і лагідність. Невдачі й озвіріння. Байдужість і цинізм, що повільно, але невідступно опановує тебе.

Отак мені велося першого мандрівного літа.

За те літо я пізнав життя краще, ніж за всі мої попередні роки. Я навчився лукавити й підлещуватись, навчився вигадувати всілякі історії. Я й сам не сподівався, що в мене така багата уява. Завжди якимось зараджувати собі, щоб мати нічліг, їжу, кілька монет і змогу йти далі. З сільського простодушного, наївного хлопця, що не знав життя, яке вирувало поза мурами казарми, я став обачним і хитрим.

Усе це забирало в мене час і часто завдавало болю. Роздвоєність природи, що завжди мучила мене, раз у раз змінювала мій настрій: то був я безжурний, то впадав у глибокий відчай. Часто в мене зовсім опускались руки. Тепер я вже втратив надію, що хоч колись та пощастить видряпатися з біди.

Так було й з питанням статі і з мріями про кохання та жінок — адже я мав дев'ятнадцять років. Ночами я лежав на сні під сякою-такою покрівлею або на черені печі, де випалюють цеглу, й перевертався з боку на бік. Уві сні, серед нічної тиші, до мене приходили найкращі дівчата й пропонували себе, але жорстоко зникали, коли я проки-

дався. Вимріяні жінки, вимріяне кохання — бо той, хто був у моєму становищі, міг утішатися тільки в мріях. У житті ж я за час своїх мандрів ще ні разу не насмілювався зблизитись з дівчиною.

Яка дівчина захотіла б зв'язатися зі мною?

У їхніх очах я був волоцюга, на якого вони дивились із зарозумілим співчуттям або насмішкливою зневагою. Бездомний жебрак, з яким не варто і зв'язуватися.

Звісно, можна було мати жінку на одну ніч. Будь ласка! До послуг бродягам були вуличні шльондри, повії. Здається, кожна волость мала своїх лахудр, що продавалися дешево, за мідяки, — бродяги красномовно розповідали про це.

Мені такі розповіді були відразні. Я не тільки хотів, щоб було з ким лягти спати, а тужив насамперед за жінкою. За такою, якій я міг би подати руку, про яку я міг би думати, яку я в своїх мріях зв'язував з доміркою. Я, хто, здавалось, ніколи не матиме власної оселі, хотів би стати відданим чоловіком, люблячим батьком. Для неї я б усе зробив. Для нашої господи й нашої дитини. Може, колись доля зласкавиться наді мною. «Einmal kommt der Tag!»

З цими словами в мене була пов'язана одна подія ще з військового життя. Якось осіннього дня, йдучи з музичного павільйону до ідальні з пакою нот під пахвою, я зустрів нашого тимчасового командира, капітана резерву, а до армії — королівського ювеліра. Капітан зупинив мене і наказав зняти шапку.

— Негіднику! Марш до канцелярії! — заверещав він, побачивши, що його попереднього наказу ще не виконано, — він уранці звелів мені постригтися.

— Капітане, — відповів я, — в мене нема грошей. Тому я й не пішов до перукаря. Це справді так, капітане!

— Заткни пельку! Мені начхати, є в тебе гроші чи нема! Марш до канцелярії!

Ми пішли до канцелярії, і там мені наказано зачекати біля дверей. Капітан узяв ножиці, якими ріжуть папір, — вони лежали на письмовому столі, — і вистриг мені на голові стяжку попри саму шкіру. Я стояв мовчки й дивився на паку нот. На першому ж аркуші було написано: «Einmal kommt der Tag!»

«Колись настане день!» — стояло під німецьким текстом.

Слова, які навіть в армії я частенько згадував, породили почуття реваншу, вони були не нові, зате багато разів рятували мене. Вони допомагали мені вистояти, не загрузнути зовсім у болоті байдужості.

Після того, як я трохи вбився в колодочки, стали випадати хвилини, коли мандрівне життя не здавалося мені самим тільки лихом; на тому сірому полотні були й світлі плями. Уже те, що весь час доводилось їти новими дорогами, скрашувало моє нелегке й принизливе бурлакування. Юрми безпритульних, що траплялися мені на дорогах, теж давали якусь розраду. Скрізь, де я ходив, я зустрічав і молодших, і старших людей, які простували назустріч невідомій долі — на південь і на північ, на схід і на захід.

Усі вони щось розповідали, і їхні слова закарбовувались у мої пам'яті.

Хоч усі безпритульні жили в однакових обставинах, проте вони різнилися між собою і вдачею, і поглядами. Передусім серед них були справжні безробітні — хлопці, що мріяли про працю, про осіле життя, — і таких виявилось найбільше. За ними йшли «степовики» — як правило, цілком пристойно одягнені парубійки, зарозумілі й вигадливі на способи здобувати харч і гроші; здавалось, вони знаходили втіху в тому, що тинялися світами, і не клопоталися про завтрашній день.

Серед старших теж можна було розрізнити тих, що шукали роботи, і бродяг-професіоналів, яким було байдуже, що їм випаде наступного дня, і які блукали просто з нестримного потягу до мандрів. Серед цих останніх виявилось чимало таких, що завжди тинялися дорогами, і навіть так званого «цвіту» — людей, які зовсім пустилися берега.

— Восени стане куди гірше, — казали всі. — Восени і взимку. Однак не варто так далеко забігати думкою.

Восени, а надто взимку, не ляжеш спати в лісових сінниках, в яких гуляє вітер, а хліви селяни здебільшого замикають на ніч. У сльоту і в холод, коли надходить вечір, краще триматися людного місця — селища чи міста. Там можна знайти найдивовижніший нічліг — скажімо, забратися в піч, де випалюють цеглу, чи проникнути в депо й залізти в якийсь паротяг, що недавно прибув з дороги і ще зберіг у кабіні машиніста трохи тепла. Або пощастить завернути до якої маленької станції і поспати в залі для пасажирів чи одному з вагонів, коли вони стоять на колії. А то можна прошмигнути до котельні на якусь фабрику,

коли її ще досі не закрито. Скільки є таких місць! Авжеж, практично скористатися можна геть усім, якщо ти винахідливий і маєш багату уяву.

Я сидів, дослухався до цих розповідей та порад і водночас стежив за тими, хто їх давав. Я бачив не тільки гіркоту й пригніченість, але й безтурботність і дивовижне вміння пристосуватися до обставин — усе це відбивалося в голосі й погляді людини. Були такі, що на все махнули рукою і нічим не журилися, і такі, що не могли б ніколи примиритися з жебрацьким життям. Одні були байдужі до всього, інших охоплювало безмежне піднесення, коли вони снували плани, як здобути засоби до життя.

На початку липня я випадково познайомився з одним дивним чоловіком. Десь на шляху між Шеркіндом і Норчепінгом я побачив якогось подорожнього, що дибав неподалік поперед мене. Я знувдився за товариством, а тому прискорив ходу, щоб наздогнати його. І що менша ставала відстань між нами, то дивнішим здавався мені той чоловік.

Ішов він недбало, схилившись уперед і заклавши руки за спину. Через плече в нього висіла торба, певно, чимсь напхана, бо віддimalася. Коли я вже був ступнів за десять від чоловіка, він несподівано зупинився, випрямився і неквапно обернувся до мене.

— Здоров, — мовив він. — Вирішив почекаати. Я давно помітив, що тось наступає мені на п'яти, хоч і не звертав на те уваги.

Я придивився до нього пильніше. Це був справді якийсь дивак. Високий, кремезний, плечистий, але з ненормально маленькою головою й дитячим обличчям. Нижче широкого беззубого рота в нього сумно звисала щетиниста борідка, прижмурені маленькі очі ховалися під кущуватими бровами, лоб був низький, поораний глибокими зморшками. Одежа на подорожньому була блаґенька, пом'ята, а черевики на дерев'яних підшвах зверху подерлися.

Зате усмішка була в нього лагідна і голос приємний.

— Доброго здоров'я, — відповів я. — Ти куди простуєш? Може, підемо трохи разом?

— А чого ж, можна, — погодився чоловік і, як ведеться, спитав, що я роблю і куди верстаю путь.

Ми рушили далі. Чоловік, як і перше, ступав перевальцем, зігнувшись і заклавши руки за спину. Виявилось, що він із норландського краю, із Сескаре, і всі бродяги так його й прозивали — Сескарцем. У торбі чоловік ніс свій

хліб насущний — «справжнє туніське рукоділля» — і пішukuвав собі велике село, де б можна було почати торг.

— Відпочиньмо трохи, і я покажу тобі, чим я торгую, — трохи перегодом сказав він. — Сядьмо на пагорку, щоб видно було на всі боки. Тоді можна не боятися лягавих. Справжнє туніське рукоділля — хіба не чудово звучить? Яка шаль! Ось сам побачиш. Щоправда, з нею мороки багато...

Коли ми знайшли зручне місце для відпочинку, чоловік зняв з плечей торбу, вийняв з неї якусь безформну барвисту річ і розгорнув переді мною. Якби він ще раніше не назвав її шаллю, сам я нізащо не здогадався б, що воно таке. Шаль була сплетена з шовкових і бавовняних ниток різних кольорів у таку клітку, як плетуть мереживо, і скидалася на покривало, що ними в дешевих заїздах, де я кілька разів зупинявся за свої мандри, застеляють ліжка.

З двох боків шалі теліпалися довгі торочки. Чоловік обережно погладив по торочках, і його дитяче обличчя засвітилось гордощами.

— Ти тільки глянь! Я сам виплів її. І взагалі, як на те пішлося, то я можу плести не лише шалі, а й пошивки, і жіночі вечірні сумочки, і порт'єри — хоч така робота забирає з біса часу.

Розмовляючи зі мною, чоловік розлігся на зарослій вересом вершині пагорба й задивився в небо. Він здався щасливим і, мабуть, таким і був насправді. Шаль він намірявся розіграти в лотерею, як тільки знайде таке село, де буде певний, що розпродась всі лотерейні квитки.

— За неї я маю взяти сорок дев'ять або й п'ятдесят крон. Чудово? Правда ж?

— Та воно то так, — невпевнено сказав я. — Але ж, мабуть, таку шаль довго плести, га? І нитки ж дістаються не задарма.

— Аякже, часу треба багато, — відповів чоловік. — Нитки коштують дванадцять крон. І згаяв я на неї десь годин сорок. Минулого тижня я жив собі в покинутій хищці і плів шаль. Проте сорок дев'ять чи п'ятдесят крон — справді-таки непоганий заробіток.

Він запропонував спуститися до потічка, що виблискував між вільхами внизу під пагорком. У торбі чоловік мав вудки, то, може, нам пощастить витягти яку рибину. Я пішов за ним, та риба не ловилась. Води в потоці було мало,

і в заглибинах на дні тільки де-не-де шугали худі щуки. Ми назбирали черв'яків і вудили цілу годину, проте риба навіть ні разу не клюнула.

Врешті ми покинули дурну роботу й подалися назад на пагорб і там побачили жахливе видовище.

— Та що ж це таке?— закричав у відчаї Сескарець.— Чи ти бачив коли таку бісову ману? Ото лихо!

На тому місці, де ми відпочивали, стояла корова і дожовувала торочки строкатої шалі, що її Сескарець забув запхнути в торбу, коли спускався до потічка. Корова тупо глянула блискучими очима на нас, двох бродяг, потім, налякана диким криком Сескарця, обернулась і, задерши хвоста, чкурнула геть з пагорка.

Однак шаль пропала, тут уже не було ніякої ради.

Сескарець швидко заспокоївся і мовив, стискаючи плечима:

— Що сталося, то сталося. Нічого не вдієш. Треба якось знову назбирати грошей на нитки і сплести ще одну шаль.

Ми рушили далі і за годину підійшли до сільської крамниці. Сескарець попросив мене почекати, а сам зайшов усередину. Сидів він там довго і, певне, з приємністю, бо виїшов звідти веселий та вдоволений, мугикаючи якусь пісню. Увечері він мав намір почати нове діло, на якому заробить стільки грошей, що можна буде подумати і про нову шаль.

— Я випросив кілограм мила,— цього сільські крамарі ніколи не відмовлять, вони ж бо знають, що треба випрати сорочку та й самому не ходити з лепом,— сказав він.— Глянь, ось дрібненький пісок. Спочиньмо тут хвильку. Пісок і мило! Та маючи пісок і мило, можна вичистити геть усе, як новий гріш.

Він витяг з торби маленький полотняний ворочок і насипав у нього піску з кар'єру, біля якого ми зупинились. На моє питання, що він робитиме з піском і милом, Сескарець багатозначно усміхнувся і попросив набратися терпцю. Ми йшли цілий день, а ввечері зупинились на ніч у лісовому сіннику. Сескарець поклав перед собою ворочок з піском і мило, потім витяг з торби маленьке ситце.

— Хто має клепки в голові, той завжди дасть собі раду,— сказав він і насипав у ситце піску.— З мила та піску можна зробити пасту чистити посуд. А що вона залишає подряпини, то жодна баба швидко не кинеється, а

надто в такий час. Хоч де можна її продати — в Норланді, в Сескаре, навіть у Фінляндії. Треба вміти з усього взяти користь... аякже. А потім можна й додому.

Сито хиталось у його вправних руках, просіяний пісок сипався на підстелену газету. Весь вечір Сескарець проморочився з піском, а тоді заходився робити «пасту». Він замішав пісок з милом і з цієї суміші почав ліпити невеличкі круглі палянички, загортав їх у старий станіолевий папір і складав рядком під стріхою.

За роботою Сескарець оповідав про свою місцевість — про Мальмфелтен, Наттаваару, Мертвий острів у затоці Раутас, Турнедален, про поля й садиби з гарними хатами. Він дуже любив свою місцевість, вважав, що нема ніде кращої за неї, і намірявся вернутися додому, як розбагатіє. Вернутися на власній машині, в гарному одязі і з великими грішми в кишені, не кажучи вже про солідний рахунок у банку. Одного прегарного дня він запросить своїх земляків і справить такий бенкет, якого вони ще ніколи не бачили, щоб пам'ять про нього переходила з покоління в покоління.

Із слів Сескарця я зрозумів, що сам він походить з бідної сім'ї і що йому випало важке дитинство. Але в його голосі й словах не відчувалось гіркоти, і він анітрохи не журився майбутнім. Очевидно, бідолаха був певний, що розбагатіє. Він жив у вимріяному світі і роботи й не намірявся шукати. Він хотів здобути багатство за одним махом, а вже яким саме побитом, то байдуже. Світ облудний, ну і біс його бери! А щоб багатство не втекло від тебе, знайди спосіб, як до нього підступитися. Сескарець був надзвичайно наївний, нічого не читав і не любив книг. Він вважав, що книги ведуть тільки до роздумів і бідунства, а багатства ніколи не принесуть.

Сінник був повний пахучої лугової паші і стояв собі самотою біля одинокої хатини неподалік від соші. Ми завидна полягали спати, і Сескарець, звісно, мав підставу хвалитися, що знайшов таке добре місце на ночівлю. Пізно ввечері знялася буря і на чорному небі спалахнули блискавки. Та хоч яка лютувала негода, я все одно заснув і лише раз збудився серед ночі, як густий дощ затарабанив по даху сінника.

Сескарець не прокидався, і за якусь хвилину я знову заснув. Уранці вигодинилось, на небі засяяло сонце, і ми не заборилися вилізти з сіна.

— Сьогодні,— мовив Сескарець,— почну продавати па-
сту. А це що за лихо? Уночі був дощ? І ти не збудив
мене?— закричав він, коли я сказав, що прокидався від
дощу.— Тепер знову все пропало. От чорт, і не щастить
же мені!

Його торба лежала перед сінником, де він її поклав. Але
від рядка невеличких піщаних паляничок мало що зали-
шилося. Дощ роздовбав станіолевий папір і обернув мило
в піну, що помалу висихала на сонці. Насподі блищали
купки дрібного піску — оце було й усе. Сескарець вилаяв-
ся, однак швидко заспокоївся. А коли ми виходили на до-
рогу, він уже більше не сердився, що я не збудив його.

— Якщо вже не повелось, то біс його бери,— сказав
він.— Слава богу, я маю іншу ідею. Як не так, то інакше,
а дам собі раду, будь певний.

* *
*

Одного вересневого ранку я прибув у Стокгольм.

Була неділя, а я не мав що робити, тому сів собі на
лавку в привокзальному парку. На Васагатан панувала
святкова вранішня тиша, і хоч рух на ній був не такий жва-
вий, все одно вона здавалась мені величною і таємничою.
Ранок видався чудовий, сонце освітлювало дахи будинків
на Кларі і виблискувало на шпильях церковної вежі. Повз
парк у напрямку Тейельбаккена продзеленчав трамвай,
кілька легкових машин звернуло на Геркулесгатан.

З Ваттугатан, підстрибуючи на бруківці, виїхав візок
молочара. Кінські копита лунко цокотіли по каменях. Повз
мене час від часу проходили бродяги. А на лавці, якраз
навпроти, сиділа якась молода закохана пара.

Я проводив поглядом трамвай і машини, а сам згаду-
вав усе те, що сталося зі мною, відколи я раннього ранку
прокинувся в поліційній дільниці в Гетеборзі. Я чимало
натерпівся лиха, хоч і не було зі мною якихось особливих
пригод. Зате скільки я всього побачив і навчився! Такого,
що хотів зберегти в пам'яті, і такого, що бажав би забути.

Я глибоко пізнав світ, що досі був мені зовсім незнайо-
мий,— понурий світ промислових робітників. За літо я
обійшов багато міст і робітничих висілків, що їх геть усі
стиснула своєю цупкою рукою депресія, і скрізь бачив ту
саму знесиленість, ті самі злидні.

Немає нічого безнадійнішого, як міські робітничі квар-

тали та ряди фабричних бараків під час кризи. Я навіть ніколи не уявляв собі, що таке може існувати на світі. А того, що я побачив у тих бараках, ніколи не забуду.

Сумні вулиці, обдерті будівлі. Матері з позападалими очима, бліді діти, апатичні батьки, що цілими днями вилежуються на сірих дерев'яних канапах у кухні. Купки безробітної молоді на вокзалах і біля кав'ярень. Безробіття — вічне питання, на яке ніхто не може дати відповіді.

— Чим це скінчиться? Чим це скінчиться?

Для мене промислові міста та звичаї в них було щось цілком нове. Щоправда, я теж походив з бідноти, але з верстви селян, сільських ремісників, а їхнє життя дуже відрізняється від життя промислових пролетарів. Удома, в селі, де жив мій дід, злидні частенько дошкуляли біднякам, не раз їм доводилось дуже скрутно, проте вони якось знаходили рятунок, і ніхто з них не відчував на собі лабет безробіття.

Рік у рік вони обробляли свій клаптик поля, носили лопатою з сусіднього луку на виорану ниву торф. Так минав день по дневі. Завжди рукам була якась робота, і селян ніколи не мордувало безділля, якого я зазнав сам і на яке надивився того літа. Я всюди бачив селища і міста, без ворота фабрик стояли замкнені і робітники тинялися без роботи. Ніхто з них не сушив собі голову врожаєм, як сільська голота, не клопотався, як би краще обробити неродючий пагорб.

Вони отупіло чекали чогось, нарікали, зчиняли бунт. Або, краючись сумнівом, питали один одного:

— Повинна ж компанія подбати про нас? Чи краще покладатися на профспілку й на партію?

І ось цієї вересневої неділі, сидючи на лавці в парку навпроти вокзалу, я згадував свої останні місяці і мусив визнати, що дні, проведені в мандрах, були багаті на різноманітні враження. Я побачив багато підлоти, часто терпів приниження, але пізнав також ласку й милосердя, і про це мені було приємно згадувати.

Людина з природи зла, написано було в бабусиних повчальних книгах. Однак людина могла бути й добра — чи то з природи, чи навчена життям, — я тепер знав це напевне.

Навколо мене бовваніли великі міські будинки, церковні вежі, розходились на всі боки вулиці, долинав шум з центрального вокзалу. Це був Стокгольм, і я радів, що

приблукав до нього, бо сподівався тут зупинитися. І водночас з жалем подумав про те, як багато я втратив, прибувши сюди в таку пору. Тихі ранки з блискучою рососою біля сінників, у яких я ночував, смолистий запах лісу, порослі ягодами пагорби. Сумні залишки покинутих людських осель десь у глухих закутках, височенні кущі агрусу, тихе похитування квіток навколо розваленої хатини. Блискучі озерця з дикими качками в осоці, що без уяву крикають. Кущі чорниці. Гіркі, неспілі кислоти, прохолодні шпанки на кучерявих деревах, що ростуть уздовж Смоландської соші.

Це літо залишило на мені свій карб. Я десь вчитав, що ніхто не стає красивішим від карбів, а я тим паче не став од них кращий. Я тепер часом убивав свої давні мрії. Останніми тижнями я часто пробував писати. Але моя уява була вже не та, що колись, і я без жалю й гіркоти викинув собі з голови навіть думку про це.

Літні мандрю дали мені багато поважних доказів, що я не повинен плекати ніяких мрій про письменницьке майбутнє. Мені здавалось, що я погрубшав і зробився ущипливий, а це єдині якості, котрі я міг хоч якоюсь мірою застосувати.

Коли я підвівся з лавки, щоб вирушити в зовсім не відоме місто, де я не мав жодного знайомого, то відчув себе так, ніби цього літа навіки розпрощався з своєю молодістю. Я вважав себе за досвідченого, загартованого життям і намагався запевнити себе, що віднині хоч би яке лихо спіткало мене, я не здивуюсь йому.

Я не мав до чого повертатися. А те, що залишив або втратив, не викликало в мене ні жалю, ні каяття.

* *
*

Стокгольм. 1922 рік.

Завулки й закутки. Обдерті робітничі квартали. Будинки буржуазії в Естермальмі. Смердючі двори в Старому місті. «Молодіжний готель». Черги безробітних. «Філадельфія», «Армія Спасіння». «Горохвяна клініка» на Естерлонггатан. Злиденні крамнички, де торгують старим мотлохом.

Брудні їдальні й дешеві кав'ярні «з музикою». Третьюрядний скрипаль: «Серенада» Тоселлі, «Вальс-капріс», «Дунайські хвилі»... А з Нейесфелтет та Грена-Лунд в

Юргорні линуло: «Ти перший був, кого я покохала» — ніби хвилі хлюпали й билися об набережну Стадена.

На Стура-Гласбруксгатан бовванів «Молодіжний готель», немов якийсь зловісне вороняче гніздо. Облуплений фасад, безліч вікон, що виходили на Катарінавеген, на Шепсгольмарна та Юргорн, з боку Гласбруксгатан — пофарбований у червоний колір паркан і вхід з позбавленими кам'яними східцями. За дверима — непривітний передпокій, кімната портьє і сходи до величезних спальень. А на вибрукованому круглим камінням подвір'ї в невеликій халупці — їдальня, де від того, що там завжди варили гороховий суп з м'ясом, осідала жирними краплями на пофарбованих у зелений колір стінах пара.

У цьому готелі на Стура-Гласбруксгатан я й жив весь час, поки тинявся в Стокгольмі. Це були дні невдач і розчарувань. Нас у кімнаті мешкало вісімдесят чоловік, і ліжка стояли так тісно, що вночі ми дихали один одному в обличчя. Вранці, о сьомій, ми вставали — вдень готель не працював, а ввечері його невблаганно замикали, як тільки на вежі поближньої церкви святої Катерини дзигарі вибиwali десятю.

Я ніколи не прагнув розкошів і комфорту, тому був майже задоволений. Найбільше тішило мене те, що я опи-нявся в колі однолітків, які жили в тих самих умовах, що й я.

Безробітних, передовсім безробітних юнаків, Стокгольм вабив до себе, і сюди зійшлося звідусіль стільки молоді, що ніде було й ступити. Але роботи тут, як і скрізь, не було. Та все одно молодь пливла до столиці плавом. Незчисленні натовпи жебраків, мов єгипетська сарана, насідали на винаймачів квартир, чіплялися до перехожих, набивалися до кав'ярень, не давали спокою прилизаним торговцям, підстерігали пасажирів на станції та публіку на Нейесфелтет в Юргорні.

Випрохували мідяків на їжу та нічліг, старий костюм, черевики. Обідраних і голодних хлопців можна було побачити скрізь. Але Стокгольм — це Стокгольм, там хоч і не було ніякої надії на майбутнє, зате ніхто не боронив бездомним збиратися разом. У цьому місті поліція мала важливіші справи, аніж полювати на безробітних і карати їх за бродяжтво.

По дорозі в Стокгольм я знайшов на тиждень роботу в саду одного банкового скарбника в Нючепінзі і дістав за

неї поношений костюм. Це був чудовий костюм, якраз на мій зріст, ніби для мене замовлений у кравецькій майстерні, і я дуже пишався ним. У Єрні я роздобув у старшого лісничого сорочку та черевики, тому як порівняти до інших пожилеців готелю, то я здавався майже елегантним. Згодом у крамниці лахмітника на Кіндстугатан у Старому місті я купив за дві крони старий капелюх і краватку, тож міг спокійно розгулювати собі по місту, знаючи, що мене не вважатимуть за того, хто я був насправді.

Однак пристойний одяг не позбавляв мене турбот. Я звик до Стокгольма, і мені хотілося там залишитись, осісти назавжди. Але для цього я мусив мати роботу, зв'язок з громадою, а його мені бракувало навіть тоді, коли я був підлітком і коли служив у армії.

Знову я став думати про дівчину, яку б покохав і яка покохала б мене. Мені хотілося мати свою сім'ю. Я був щирий, навіть знайомлячись з дівчатами, і в Стокгольмі двічі зустрічав таких, що їм я теж подобався. Та завжди на перешкоді ставало моє безробіття. Я не хотів брехати чи удавати з себе кращого, ніж є насправді. І моя щирість коштувала дівочої прихильності.

На той час робота була все. Без роботи — ніяких планів чи сподівань на майбутнє. Всі думки кружляли навколо неї. Дівчата хотіли зустріти хлопця, що мав роботу, а хлопці мріяли про неї, як про якийсь велике чудо.

* *
*

Вечорами я любив заходити до дешевої кав'ярні «з музикою» на Стура-Нюгатан у Старому місті, де збиралось багато молоді з провінції, що була в такому самому становищі, як і я. На помості цигикала підстаркувата скрипачка, подзенькували чашки з кавою, бряжчали монети, коли ми розплачувалися своїми нажебраними мідяками.

Офіціантками там працювали дівчата з приміських сіл або й міські із робітничих сімей, але вони теж дивилися на нас згорда і називали волоцюгами та зайдисвітами. Гонориста міна, неприязна відповідь. Тицьне чашку з кавою і навіть не кивне, коли ти вітаєшся, заходячи в кав'ярню, чи, навпаки, прощаєшся.

Якось я заблукав аж у Рерстранд у районі Васастада і несподівано наткнувся на товариша з «Молодіжного

готелю». Ми надумали разом добути щось попоїсти і за-вернули в перший-ліпший під'їзд. На наш дзвінок двері відчинив літній чоловік і, коли ми попросили їсти, спитав, чи не хочемо ми трохи підробити.

— Можу найняти вас фарбувати паркан по Карлбергс-веген,— сказав чоловік.— Просто в зелений колір, тож особливою вміння не треба. П'ять крон на день. Малярську одержу дадуть вам там, у саду. Ідіть і починайте.

Увечері ми гордо зайшли до кав'ярні на Стура-Нюгата-тан у заляпаних фарбою комбінезонах і для шику в паперових ковпаках замість шапок. Адже ми мали роботу! Господи, та це ж все одно, що заволодіти цілим світом! Хлопці за сусідніми столиками повитріщалися на нас і пороззявляли роти, а офіціантки ласкаво усміхалися.

Ми сіли за столик, і дві дівчини миттю підбігло до нас, дивлячись на наші руки в зеленій фарбі.

— Ви що, маєте роботу?— спитала одна.— От добре!

— В «Лондоні» на Брюггарегатан йде дуже гарний фільм,— мовила друга до мене.— «Цілий і половина». Це, певне, щось веселе, а завтра я вільна. Я мешкаю на Геркулесгатан, чотирнадцять, третій поверх, на дверях написано «Ларсон». Заглянь завтра між сьомою й восьмою, щоб ми ще встигли напитися кави.

— Геркулесгатан, чотирнадцять, третій поверх, Ларсон,— повторив я і переможно глянув на хлопців за сусідніми столиками.

Дівчину звали Терезою. Родом вона була десь з-під Енчепінга. Більше вона нічого не сказала, та я й не питав. У кожному разі я вирішив неодмінно зайти до неї. Вона побачила мене в малярському комбінезоні і не стала набридати запитаннями, що я роблю. В її очах я був підходящим хлопцем, з яким не соромно показатися на люди.

Я не ставив великих вимог до дівчат і вважав, що вона повелася зі мною щиро й порядно.

Завтра ввечері я піду на вказану адресу і зустрінуся з дівчиною — хоч яка б вона була. Я сидітиму в кіно, триматиму її за руку, і ця близькість допоможе мені хоч трохи забути про свою самотність. Чи довго я фарбуватиму паркани, я не знав. Однак господар сказав, що спробує потім влаштувати мене надовше в якійсь фарбувальній майстерні.

Отже, я мав певну надію, невеличкий шанс залишитися в місті. Малярство чи щось інше — хіба не все одно? Го-

ловне, що була робота. Підступ до першого скідця, що вів до влаштованого життя.

Дівчина відчинила мені двері й запросила до хати. Помешкання було велике і, здавалось, багате. Ми зайшли до кімнати, яку вона наймала разом з товаришкою, і сіли на отоманку біля невеликого столика. Кімната виявилась убогою і дуже відрізнялась од передпокою, обставленого з неабияким смаком. Отоманка, ліжко, столик, два стільці, комод, шапка з дзеркалом. Але Тереза вважала, що кімната шикарна. До того ж, у центрі і близько від роботи.

На шафці стояло кілька фотокарток у дешевих рямцях. Літня пара — батьки дівчини. Худеньке дівчисько — сестра. І хлопець у морській формі.

— Оскар, мій знайомий,— відповіла Тереза на мій запитливий погляд. І пояснила: — Оскар гарний хлопець, але не має роботи. А з безробітним я не хочу мати діла.

Тереза була обмежена і аж ніяк не принадна дівчина, але хитра і обачна. Ми випили кави, і я поцілував її, але лягти зі мною вона не погодилась — боялася завагітніти. Вона остерігалася втратити свою невинність з хлопцем, що не може стати їй за чоловіка і втримувати сім'ю. В неї був здоровий погляд на стосунки між дівчиною й хлопцем, і її сексуальна мораль співпадала з моєю власною.

Ми пішли в кіно, і я взяв її за руку. Рука була волога й прохолодна і не відповідала на мій гарячий потиск, яким я хотів її запалити.

Через тиждень я знову зайшов до кав'ярні — тоді в мене саме скінчилася робота. Протягом тижня я щодня зустрічався з Терезою, і з кожним разом вона ставала приступніша. Тепер я сказав, що не маю більше роботи, але майстер обіцяв надалі пам'ятати про мене. І Тереза одразу зробилася стриманіша, така, як була раніше.

Весь вечір вона намагалась не підходити до мене. А коли кав'ярню зачинили і ми зустрілися, вона була невдоволена й мовчазна. Ні слова про майбутнє чи про відвідини батьків, про яких останніми вечорами дівчина говорила з таким запалом. Врешті сказала, що дзвонив Оскар і вона вирішила відновити з ним стосунки.

— Оскар знайшов роботу в експедиційній конторі. А коли так, то все міняється. І взагалі невідомо, скільки ти сидітимеш без діла,— мовила вона.

Ми стояли в під'їзді на Геркулесгатан, чотирнадцять, і тремтіли від холоду. З затоки Ріддареферден дув вітер,

і з захмареного неба сів дощ. Тьмяно поблискували вуличні ліхтарі, а освітлені вивіски крамниць хиталися од вітру й кидали на вулицю тіні.

Тереза попросалася, і я розлучився з нею власне без жалю. Набагато більше засмучувало мене те, що я втратив роботу, і ніколи ще майбутнє не здавалось мені таким безглуздим, як тоді.

* *
*

Коли Тереза відвернулася від мене, я перестав бувати на Стура-Нюгатан. Я знайшов собі іншу кав'ярню — в завулку Шенфельдсгренд. У «Молодіжному готелі» ставало дедалі сумніше, а коли настала справжня осінь і все заволокло сірим туманом, мені почав набридати Стокгольм, у якому, як я остаточно переконався, годі було й сподіватися знайти постійну роботу.

З провінції напливало багато молоді, збільшилося безробіття і серед населення міста, тому ставало дедалі важче щось випросити. До того ж, поліція почала дужче цікавитись нами. Вона зрідка влаштовувала облави і записувала в документи попередження за бродяжтво.

Одного вечора я зайшов на Геркулесгатан, чотирнадцять, забрати свої черевики, що їх забув у Терези. Мені відчинила огрядна жінка середнього віку і сказала, що панна Карлсон з кав'ярні більше не живе тут. Тереза покинула роботу й, певно, повернулася до батьків, — куди ж вона іще могла податися?

— Та заходьте, не стояти ж нам на сходах, — мовила жінка. — Сьогодні надворі такий вітер і холод. Але на те воно й осінь.

Я завагався й неохоче переступив поріг, навіть добре не усвідомлюючи, що мене стримує. Передpokій зустрів мене тим самим затишком, що й першого разу, коли я був у Терези, — охайний, прибраний із смаком, і, власне, я повинен би радіти запросинам — адже це означало, що мене пригостять кавою або й вечерею, а я змерз і стомився.

Та все ж мені хотілось утекти звідси, і я врешті збагнув, що причиною цього була сама жінка. Мені не сподобався погляд, яким вона дивилась на мене, і перебільшена люб'язність, що за нею могла критися тільки якась певна мета.

— Заходьте-бо! Заходьте!— запрошувала жінка, дивлячись на мене примруженими очима. Голос у неї був напружений.— Я така самотна,— сказала вона, зітхнувши, і погладила мені плече жирною, в перснях, рукою.

— Ви, я бачу, не з Стокгольма,— вела далі жінка.— Певне, безробітний? Еге ж, зрозуміло. Більшість молодих хлопців, що прибувають у Стокгольм, безробітні... Це просто жах! Сама я не знала такого на собі... Як не є, маю квартиру, забезпечена... От тільки долягає самотність. Власне, я б могла й не брати квартирантів... свій дім треба тримати для себе... Але ж так важко жити, коли поблизу немає ні душі... Тому-то панна Карлсон з товаришкою й мешкали в мене. Порядні дівчата... Ви, здається, приятелювали з панною Терезою? Такий молодий... певно, вам років двадцять?

— Улітку минуло дев'ятнадцять,— буркнув я.

Жінка всадовила мене на тахту в кімнаті, суміжній із їдальнею, чепурній, із старовинними меблями та великими картинами в масивних рамах. У кутку стояв шифон'єр, а біля довгої стіни — різьблена скриня з датою «1809», вималюваною нижче замка, ручної роботи. Підвісна лампа у формі ліхтаря м'яко розсівала рожеве світло по килимах. У викладеному кахлями каміні палав вогонь.

Жінка зітхнула.

— Ви, молоді, не повинні так страждати,— мовила вона.— Я маю на увазі... мабуть, знайдеться багато людей, що захотіли б полегшити вам життя. Помогти житлом і таке інше... Молодь завжди має можливості...

Жінка знову вищирила свої вставні зуби, що нещільно прилягали до ясен, і коли вона зітхала, її високі, як гора, груди то здіймалися, то опускались. Вона принесла тацю з кавою і поставила на столик перед каміном. Вона перетягнулася: замість чорної сукні, в якій вона мені відчинила двері, на ній було коротке до колін кімоно, що щільно облягало її розкішні форми, і червоні черевички з високими чорними каблуками. Від неї пахло міцними парфумами, а коли вона сіла на тахту й нахилилась до мене, я помітив на щоках у неї товстий шар пудри.

Під очима в жінки були великі мішки, а круг рота — гірка зморшка; скидалося на те, що вона переситилась життям. Мене вже не тішило ні тепло, ні запах кави на столику.

— Будь ласка,— мовила жінка, підсуваючи тацю ближче до тахти.— Подумати... тільки дев'ятнадцять років... А ви любили панну Карлсон? Признайтесь, вона гарна? Мені здається, що вона трохи холоднувата. Але це, можливо, минає, коли ви залишаєтесь наодинці?

— Обоє ми холодні,— сердито відповів я.— Та й що повинні робити двоє самотніх людей, коли вони зійдуться? Репетувати на весь світ, чи що?

Жінка взяла тістечко і повільно кришила його пальцями.

— Звісно ні... але все-таки... Я тільки кажу... що ви не повинні так терпіти. Напевне, багато хто... ви мене розумієте? Багато хто залюбки допоміг би вам обжитися...

Я простягнув руку по чашку з кавою, уникаючи її погляду, але не міг не помітити, яким жаром палають її очі. Жінка не зводила їх з мене і присунулась так близько, що я відчув на щоді її подих. Від неї тхнуло тютюном і нудним пуншем. Хоч яка вона була мені осоружна, я не міг не пожаліти її. З усього видно було, що це забезпечена жінка, яка не повинна б потребувати чогось такого, що можна купити за гроші. І все ж таки ось вона сидить і пригортається до першого ж бродяги, який випадково подзвонив до її помешкання.

Я дуже добре знав, чого вона хоче, і становище, в якому я опинився, не було для мене новим. Навпаки. Перебуваючи в Стокгольмі, я натрапляв на заможних підстаркуватих жінок, які бажали скористатися з мого нещастя. І хоч якою брудною здавалася мені така продажна любов, хоч з якою огидою дивився я на літніх жінок, що намагалися вдавати з себе молодих і принадних, однак у мене завжди переважало почуття жалю. І тепер теж.

Нехай який я був бідний, а мав щось таке, чого цій хтивій жінці бракувало. Я мав молодість.

Раптом жінка обняла мене й притулила свої тремтячі коліна до моїх. Рот, що пахнув тютюном, жадібно впився в мої губи. Я вже давно не спав з жінкою, тому здався і пішов їй назустріч. Я грубо звалив її на тахту і заходився зривати з неї білизну. В рожевому світлі лампи показалося з-під кімоно її голе тіло. Жінка лежала з роззявленим ротом й застиглими, немов скляними очима, розкинувши м'ясисті ноги.

Потім радо прийняла мене на своє пишне материнське лоно.

Через два тижні я покинув Стокгольм і ту ласу до кохання жінку. Я зробив це з полегкістю і без докорів сумління. Ці тижні, що їх я прожив у неї, вона ревно берегла мене, і я навіть не часто мав змогу вийти подивитися на місто.

У неї був безмежний потяг до кохання, і майже цілий день вона тримала мене в постелі. Я знав, що їй стане прикро, коли я зникну, але знав і те, що вона забуде мене і втішиться з першим-ліпшим сільським юнаком, якого спіймає. А може, їй пощастить запустити кігті в когось, хто залишиться в неї, аж поки вона стомиться? Я розумів, що не моя особа, а тільки моя молодість спричинилась до того, що вона звернула на мене свій погляд.

Я був самотній, коли зустрів її, і самотнім залишався під час нашого співжиття.

3. БРОДЯГА

ісля того, як я покинув Стокгольм, для мене почалося набагато важче життя, аніж під час літніх мандрів. Настав холод. Іноді

здіймалась хуртовина і дороги замітало снігом. Та ще й до всього у деяких місцевостях вибухла епідемія ящура. Селянам суворо наказано не пускати до хлівів зайшлих людей, і дарма було й пробувати упроситися на ніч на горіше з сіном чи до клуні.

Пізньої осені мені стало так скрутно, що літні мандри супроти теперішніх здавалися ідилією. Проте я все-таки йшов далі. Багатий Сермланд і Естер'етланд змінив бідний Смоланд, пустельну височину — Скопська рівнина. Що далі на південь, то погода ставала лагідніша, мороз і сніг поступився місцем дощеві та бурям. Але від того була невелика втіха. Я весь час ходив у мокрій одежі, черевики мої ніколи по-справжньому не висихали. Я знемагав від гарячки, голова страшенно боліла; я був кволий і стомлений.

Проте здаватися не хотів. Адже в мене була мета.

У Стокгольмі багато хто з бродяг запевняв, що Скопне — це рай земний для безробітних: там на великих фермах і в маєтках повинна бути робота. А праця на полі вабила мене більше, ніж будь-яка інша. Хоч я не міг вважати себе за справжнього хлібороба, все ж таки гадав, що достатньо розуміюся на сільській роботі, аби мене взяли простим наймитом. Я не шукав чогось особливого, а згоден був найнятися за будь-яку платню. Щоб тільки десь осісти, не блукати світами, мати пристановище і шматок хліба.

Та вже перша зустріч із Скопне переконала мене, що стокгольмська балаканина про цю місцевість була чистою вигадкою. Фермери самі терпіли від кризи і не могли ві-

дігнатися від тих, хто шукав роботи. Ніхто не потребував людей, що вміли боронувати, чи орати, або ходити біля коней. Безробіття було поспільне і нужда незмірна навіть по тих селах, де всякі агітатори й агенти організовували сільських робітників у спілку.

З цими «зайшлими підбурювачами», як їх тут називали, поміщики та багаті фермери боролися всіма засобами, які в них були. У наймитських бараках і серед поденників було чимало таких, що утримували сім'ю. Коли вони вступали до спілки, їх виганяли з роботи. Я часто зустрічав таких звільнених наймитів та поденників, що ходили з торбами по селах, аби прогодувати свою голодну родину. Багато траплялося на дорогах і дітей-жебраків.

Осінній сльоті не було кінця. Над Мальме завжди висів такий самий туман, як останнім часом, коли я там жив, над Седерс'ейдером, Старим містом і Кларою в Стокгольмі. Вздовж Норра-Вальгата бурхав вітер, гнув до землі безлисті берести і свистів у плакучих вербах. Навіть статуя Франса Сюела в кінці вулиці, що носить ім'я цього великого будівника портів, здавалось, коцюрбилася від холоду. Дзигарі на вокзальній башті тьмяно поблискували, і тільки серед дня можна було розгледіти знаки на циферблаті. Світло з вікон станції меланхолійно віддзеркалювалось на мокрій бруківці та в каламутному каналі.

Від протоки долинали сигнали туманового горна та сирени. Невидимі кораблі з Ересунна пропливали десь за митницею, сумний фасад якої ледь вимальовувався в тумані.

Мені здалося, що в Мальме жити набагато важче, аніж у Стокгольмі. Тут кишали такі самі натовпи жебраків, як і на сконських дорогах. Безробіття не давало дихати, а місцеве населення жило ще нужденніше, ніж у провінції. Навігація була паралізована, на корабельнях стояла тиша, як і на більшості фабрик.

Понурі сірі туманні дні. Вештаєшся біля входу до готелів, дрімаєш у кав'ярні на Вестрі, стомлено плентаєшся по місту, пересильюючи біль, випрохуєш шматок хліба — отак жило більшість безпритульних у Мальме. Але траплялися й такі, що, здавалось, прижилися в місті; з пивниць «Вальгала» та «Сюд» щодня долинав глухий гомін. Там сиділи вічні бродяги, що вже звикли до своїх злиднів і більше не

мали до життя ніяких вимог: аби тільки якось перебути день і дочекатися другого, що мине так само, як і сьогоднішній. Випити пива. Побалакати трохи з приятелем. Порадитись, де роздобути ще грошей на пиво. Зрідка піти пожебрати в місто, знову вернутися до пивниці. Так минав час, наставав вечір, і пивницю зачиняли. Тоді треба було шукати пристановища. Якоїсь дровітні, порожнього напівзруйнованого будинку, підвалу — що вже там трапляється.

Щодо мене, то я утримувався від спиртних напоїв, поки бурлакував. І то не через якісь моральні настанови, а тільки через своє молодецьке почуття самозбереження. Я знав, що коли потоваришую з охочими випити, то до кінця свого життя залишусь бродягою. Так думала більшість моїх однолітків. Ми, молоді, все ще намагались якось вибитися в люди. А старшим, які вже ні на що не сподівалися, було важче. Багато їх зовсім пустилися берега.

— Навіщо марно змагатися? Хай буде, що буде. Випивши, хоч лихо забуваєш. Це єдина втіха, а все інше хай іде під три чорти...

Нарешті вигодинилось. Настали ясні морозяні дні, і над Сундом сяяло сонце. Я і ще два хлопці надумали податися до Гельсінборга, і от одного ранку ми вирушили в дорогу. Стояло на годині, сонце на сіро-блакитному небі освітлювало безкраю рівнину та дерева, якими обсаджено гостинець.

Ми йшли й снували плани на майбутнє. Добре було б досягти Гельсінгера, перейти Данію, через Бельт, Південну Ютландію в Гольштейн, а відтіля податися в глиб Німеччини, у Францію. Там, правда, теж панує безробіття й нужда, але так, як ми поневіряємось у себе дома, ми можемо поневірятись і в чужих краях.

— Авжеж, що так,— мовив один із моїх супутників.— Дома нам нічого робити, зовсім нічого. Ми або самотні, або навмисне цураємось родини. Принаймні гірше не буде...

Другий супутник кивав головою; обидва вони думали про своє. Я мало що знав про них, так само як і вони про мене. Той, що хотів покинути Швецію, почав описувати, як ми мандруватимемо по Європі. Його слова захоплювали, полонили, проте, як видно, він не уявляв собі, що робиться в інших країнах.

А другий, як виявилось, не тільки не знав чужих країв, а й взагалі був поганий мандрівник. Не встигли ми пройти кілька миль, як він заявив, що зголоднів і стомився, а тому нам слід перепочити. Врешті спішити нам нікуди, а від Мальме ми вже одміряли немалий шлях, то й дожить на один день.

Мені було байдуже, чи спочивати, чи йти. Однак той, що збирався в світі, нізачо не хотів зупинятися. І щоб заохотити нас, він знову почав розповідати про чужі краї: Люнебурзький степ, Ардени! Так, Люнебурзький степ — просто казка, не кажучи вже про Амстердам, Роттердам і Антверпен.

— Не станемо ж ми серед дня, пройшовши всього кілька миль,— казав він.— Якщо ви стомилися, то відпочиньте, а я тим часом піду щось роздобуду. Випийте собі кави та покурить. За якусь хвилину я вернуся.

Ми якраз добулися до Ледечепінге і спинилися перед знадливою вивіскою кав'ярні. В середині було порожньо й тихо. Ми напилися кави, закурили і взялися до газет тижневої давності, що лежали на столі.

Мій супутник сказав:

— Може, я тут і переночую. Бо я не зовсім певний, що цей тип не зв'язаний з якоюсь бандою. Таких треба стерегтися. Ти сам розумієш... тут шукаєш роботи, сподіваєшся колись осісти. А на це треба мати чисті папери, нічим себе не запламувати...

— Та воно, звісно, так,— мовив я.— Тільки мені здається, що він непоганий хлопець. До того ж, я гадав, що ти його добре знаєш. Хіба ви не давні друзі?

— Та де там,— одповів хлопець.— Коли волочишся дорогами, то давніх знайомих рідко здибуєш. Ні, я залишуся тут. Пертися в Данію, в Німеччину... Не вірю я, що...

Ми замовкли, бо зайшов наш супутник. Він роздобув дві крони і, напившись кави, запропонував нам йти далі.

Той, що сидів зі мною, заявив, що, на жаль, мусить залишитись тут, бо намуляв ноги й змерз. Я не мав ніяких підстав вірити його застереженням, тому підвівся й рушив до дверей.

— Чудово! Отже, ти зі мною?— сказав той, що хотів йти.— Ну, тоді гайда! А ти бувай здоров і не хнюпся,— звернувся він до того, що відколовся від нас.— Коли маєш охоту залишитись і скіти в цій дірі, то мені байдужісінько.

Ми йшли цілий день і, аж як смеркло, почали проситися на ніч. Та хоч куди ми потикалися, скрізь нас зустрічало тверде «ні». Нарешті ми напали на старого селянина, який пустив нас переночувати в комірчину при хліві, де звичайно спали пастухи, що наймалися на літо доглядати худобу.

Комірчина була поганенька, із голими, складеними з кругляків стінами і дірв'явою підлогою. Під стінами стояло двоє нар, на яких було настелено соломи, та іржава залізна грубка.

Геть закоцюблий, я ходив по комірчині, щоб хоч трохи зігрітися. Мій супутник сказав, що нам і так пощастило — адже ми принаймні маємо де прихилити голову. Він швидко розпалив у грубці й приніс кілька оберемків дров.

Помалу по комірчині почало розходитися приємне тепло, і я трохи примирився з життям.

— Якого чорта сидіти тут, у Швеції? — повів своєї мій супутник. — Нема іншої ради... як іти в світ. Завтра ми встанемо, як заспівають півні, — ти ж, я думаю, не сплюх? Бо я можу встати коли завгодно. Мені згадався той час, — озвався він знову, — коли ми вмошувалися на солом'яній підстилці, — як я був ще малим хлопцем. Сам я з Гетеборга. Так от, як мені було п'ять років, мій батечко чкурнув з дому. Ми з матір'ю більше не бачили його. Мати знайшла собі проклятушу роботу нічної прибиральниці, і я, звичайно, сидів дома сам. Тоді я й злигався з ватагою... розумієш, із злодійською бандою. Ми збиралися в будці таксі на Стібергсторгет, а була така пізня осінь, як ось тепер, скажена холоднеча... Та ми трималися купи й розважалися. Крали, і нам було весело. Все йшло як слід, аж поки пристав до нас один тип. І тоді все полетіло шкереберть, бо той диявол виявився клептоманом.

— Клептоманом? — здивувався я. — І через те розпалася злодійська банда? Зроду такого не чув.

— Все полетіло к бісу, — підтвердив мій супутник і зітхнув. — Клептоман у злодійській ватазі — та ти уявляєш собі, що це таке, га? Поки його не було між нами, ми дотримувалися суворої дисципліни, вдень вешталися по крамницях, роздивлялися, що де лежить, але нічого не крали з прилавка. Та ось з'явився той клептоман, руки йому так і свербіли щось поцупити, і, коли ми заходили в якусь крамницю роздивитися, чи можна буде з неї потім щось винести, він крав просто з-перед носа. Отак нас і за-

стукали, й переловили майже всю ватагу... Ну, та то був не останній раз...

Відчинилися двері — то господар зайшов спитатися, чи ми, бува, не на північ верстаємо дорогу. Коли так, то є машина аж до Еслева. До господаря саме завітав один смоландський торговець свиньми і зараз лаштується в дорогу додому.

Мій супутник буркнув, що більше ніколи не повернеться на північ, але я схопився з нар. Чого мені було не скористатися нагодою? У те, що пощастить вибратися в широкий світ, я ніколи по-справжньому не вірив, до того ж, найкраще було розлучитися з своїм, як видно з усього, певним супутником.

Хоч як він стримував мене, глузував, називав боягузом, я стояв на своєму і попрощався з ним.

Надворі чекала машина, якою перевозять свиней, і я уместився в кабіні.

Мені досить уже було півдня, і тепер я хотів скуштувати ще півночі.

* *
*

Минала моя перша бурлацька зима. Коли я плентався слизькими шпалами залізниці, що нею возили руду, у напрямку Північного полярного кола, Мальмфелтена та Єлліваре, був уже кінець квітня. Я думав про свою довгу подорож з півдня, про рідний край біля західних берегів. Там уже буяла весна. А тут лежав глибочезний сніг, укритий сірою пилюкою, яку освітлювало яскраве сонце.

Побачивши біля залізничного насипу щит з написом «Північне полярне коло», я став і окинув оком місцевість. Пустка. Самотня будка коло безлюдної станції, ліс і сніг. Перед колією лежать невеликі купки руди, крізь розталий сніг полискують шматки вугілля. Вздовж насипу сліди звірів, корячкуваті сосни на болоті довкола станції. Тиша, безмежна тиша. І біле склепіння північного неба.

Я стояв, заворожений величчю цього ще скованого зимовою краєвиду, урочистого спокою, що в одну мить скинув той тягар, який гнітив мене цілу зиму.

Німі простори. Блискуча колія на просмолених шпалах, хрустка жорства. Розтала снігова каша, перша зелень, весна. Царство боліт, пустельна земля. Примарні кістяки

карликової сосни серед боліт на купинах, що пахнуть восковиком. Струхлявілі від часу, поламані оленячі роги у сухій траві на залізничному насипі і тужний крикіт ворон.

Нарвік, води якого ніколи не сковує крига. Білі ночі, пахання моторів на рибальських скутерах у фіордах погідними світанками. Пристані, де вантажать руду, судна, що мають везти її в порти всіх частин світу. Пароплав «Полярюс» з маршрутом на північ — Тромсе, Гарстад, Гаммерфест. Сонце серед ночі. Вічний зимовий морок. Близькість життєдайного Гольфстріму.

Узимку подорож на північ була важка, зате вона дала мені багато нового. Я навчився спритно видиратися в порожні гальмові будки на товарних поїздах, — для бродяг, що опинилися північніше Юсдаля, це був, як я переконався, єдиний засіб переїжджати з місця на місце, — і добре взяв «північні готелі» — порожні колиби лісорубів. Багато ночей я пролежав у тих колибах на нарах, що пахли смерековою глицею, і хоч посеред колиби палахкотів вогонь, мені все одно здавалося, що я чую, як по кутках тріщить мороз.

Часто пізно вночі я стояв, тремтячи з холоду, у дверях колиби й дивився на іскристу панораму неба, що мінилося зеленкуватими барвами. Навколо мене лежав заморожений до смерті світ, жоден подих вітру не ворухив дерев, жоден звук не сколихував тиші. Все це вражало мене, здавалося моторошним і величним, як потім, коли мені доводилось мандрувати вечорами, мене вражали білі ночі, — то теж було щось незбагненне й могутнє. Я згадував оповідання, що читав у якомусь журналі, — там ішлося про траперів¹ канадських прерій, — і намагався уявити себе одним із них.

Хоч як допекла мені зима, все ж таки я не міг сказати, що вона минула під знаком безнадії. Я йшов туди, де мені мало бути краще. Що далі на північ я заходив, то більше переконувався, що прикрашені розповіді бурлак, яких я зустрічав, про щасливе життя за полярним колом майже скидалися на правду.

Шахтарі в Мальмбергеті, Коскульскулі, Деневітці та Кіруні виявилися щедрими, та й поліція не чіпала бродяг. Отож після того, як я поминув Мур'ек і Наттаваару, бро-

¹ Трапер — мисливець у Північній Америці, що ловить звірів у пастку.

диче життя почало здаватися мені досить-таки спокійним. Люди були люб'язні, годували добре, а тому що я мав вовчий апетит, то поздоровшав і потовстів.

Одного сонячного ранку я несподівано зустрів знайомого: по дорозі, що вела до Деневітца, сягнстим кроком ступав Сескарець. Він був такий самісінський, як і влітку. Той же невичерпний оптимізм, згорблена постава, така ж убога одяга, гостра борідка і та сама спокійна усмішка.

Ми сіли край шляху й розбалакалися. Сескарець відразу почав захоплено намовляти мене стати йому за помічника в одному ділі, яке за певний час мало принести нам багатство.

— Ось глянь,— мовив він, показуючи маленький пакуночок, у якому виявилось десять пачок тютюну.— Це справжній капітал. Приставай до мене. Скоро ми будемо багаті, як тролі. Ти навіть не уявляєш собі, яке це просте діло.

Очі в Сескарця блаженно сяяли, він переможно усміхався. Його золоте дно було не в дикій пустелі. Звалося воно Соурва, як розповідав Сескарець. У Соурві будують величезний завод, і робітники, що там працюють, залюбки платять крону за пачку шведського тютюну. Якщо ми підемо до Соурви і продамо там десять пачок, що є в пакуночку Сескарця, то дістанемо десять крон. Чи я збагнув його план? О, це вже діло певне, він добре все продумав.

— Тут пачка тютюну коштує десять ере, і за десять крон ми купимо сто пачок,— вів далі Сескарець.— За них потім у Соурві дадуть сто крон, то скільки ж ми зможемо купити їх? Тисячу. Чуєш? А тисяча пачок — це тисяча крон!.. Ну, а тоді десять тисяч пачок. За десять тисяч крон маємо сто тисяч пачок тютюну, а як продамо і їх, то зможемо купити у десять разів більше. Мільйон пачок... Ти чув про таке? Привезти мільйон пачок у Соурву — і матимемо по півмільйона крон — ти і я.

Це була спокуслива ідея, та все одно мене взяв сумнів.

— Ти запевняєш, що навпростець від Єлліваре до Соурви двадцять миль. Отже, за десятку треба пройти сорок миль.

Сескарець обурився і заявив, що мене чекає жахливе майбутнє, коли я не розумію того, хто хоче мені добра.

Ми розійшлися, однак через два тижні, блукаючи біля станції в Єлліваре, я знову здибав Сескарця. Я ще ніколи не бачив його таким пригніченим.

Він був худий, як тріска, одяга теліпалася на ньому клаптями. На голові у нього був обвислий, аж зелений від старості капелюх чудернацької форми — я ще таких не бачив ніколи. Угледівши мене, він рвучко повернувся і хотів утекти.

— Привіт!— гукнув я.— Як справи? Ти добрався до Соурви? Поталанило тобі з тютюном?

Сескарець став, витріщився на мене і понуро похитав головою.

— Ні,— одповів він.— Я заблудив у горах і не дійшов до Соурви. Добре, що хоч трапився порожній лопарський чум. А як з тютюном? Ет, я зжував його дорогою... Що ж,— додав він по хвилі.— Як тебе вже має спіткати невдача, то й спіткає. Що вдієш?.. Але нічого, у мене є вже інша ідея.

У Кіруні я застав повно бездомних — десь чоловік сто п'ятдесят, людей різного віку й з різним минулим. Усі вони хвалили містечко, і ніхто, власне, не виявляв невдоволення, як там, на півдні.

Причиною цих відносно гармонійних стосунків був у першу чергу сам начальник тутешньої поліції — дивакуватий, літній уже лєнсьман, знаний під прізвиськом Товстун Олле. Це був зичливий добродушний чоловік, який одверто заявляв, що робітники гірничого акціонерного товариства заробляють добре і зможуть прогледувати скільки там безробітних та міняйл. Проте кілька разів на квартал він вважав за потрібне показати й свою пильність і тоді велів своїм підлеглим зробити облаву й привести всіх бродяг до дільниці.

Товстун Олле ніколи не кричав, не погрожував попередженням чи каторжною працею. Він просто пропонував зібраним бродягам покинути місто і зачитував постанову, згідно з якою треба було при першій-ліпшій нагоді сісти на який-небудь товарняк, що перевозить руду й таке інше, і вибратися на південь — до Єлліваре чи Мальмбергета. Через два тижні бродяги поверталися в Кіруну і за повторної облави показували документ, що вони справді дотримали постанови і на якийсь час виїздили з міста.

Товстун Олле вдовольнявся цим.

— Добре, юначе, добре, що ви слухаетесь наказів. А позаяк ви їх виконуєте, то мені вам більше нічого сказати,— говорив він, покручуючи звислі вуса.

Життя бездомних у Мальмфелтені було зовсім не те, що на півдні.

Я прибув до Мальмбергета, як уже почав танути сніг і на порозі стояла весна. Наближалась чудова пора, коли можна жити де завгодно, хоч і надворі. Але тут про це годі було й думати, аж поки настане літо. Кімнат для приїжджих у містечку було багато і відносно дешевих. Звісно, майже всі вони були з блощицями та й без особливих видгод. Але все-таки вони давали відчуття, що ти маєш домівку, що ти піднявся трохи вище.

До того ж, здебільшого в сім'ях, що брали квартирантів, були молоді дівчата, які не відмовлялися прикрасити життя бродязі. Вони були неохайні й непринадні, але все ж дівчата, тож їм ніколи не бракувало кавалерів. А коли хоч раз їх бачили з якимось бродягою, то надалі вже іншої компанії в них не було. Якщо котрась дівчина йшла з бродягою, то місцеві хлопці відтоді її обминали.

Уперше я поїхав до Нарвіка одного липневого ранку поїздом, що возив руду, у вагоні для пасажирів. Я чув, що в таких поїздах бувають добрі кондуктори і часто дозволяють бродягам їхати без квитка. Я вирушив дуже рано на Кірунську станцію, де вантажать руду, і знайшов у ранковому товарняку вагон для пасажирів. Там уже сиділо двоє бродяг. Вони зустріли мене сердитим поглядом.

— Ще й тебе чорт приніс, — сказав один. — Попадеться лихий кондуктор і всіх нас вижене. Ну, це ми ще побачимо! — звернувся він до свого товариша. — Щоб я луснув, коли моя не виграє! — І бродяга весело заіржав.

Я глянув на столик під вікном, за яким вони сиділи, — по брунатній його поверхні повзали дві величезні воші. Обидва бродяги сперлися ліктями на столик і підбадьорливо покрикували на своїх бігунів. Ще змагання й не скінчилося, як зайшов кондуктор. Бродяги швидко поскидали шапки, і один, підводячись, уклонився.

— Пане кондукторе! Ми троє безробітних і їдемо в Нарвік спробувати там найнятися. Чи не буде ваша ласка дозволити нам проїхати? Ми без квитків і не маємо ані шеляга за душею, — мовив він.

Кондуктор здвигнув плечима. Це був літній чоловік, що, певне, й сам мав безробітних синів. Глянувши на мене, він сказав:

— Я вам дозволити не можу, але як хочете, то залишайтеся. Вам ніхто не дозволяє, але й не виганяє.

Мої супутники почали улесливо дякувати, запобігливо усміхаючись.

Тепер ми могли їхати собі спокійно і нічого не боятися. Поїздом ми мали дістатися до Б'єрнф'єла — станції, що була вже по той бік норвезького кордону. Прикордонної залізничної варти там не було, а до того ж, поїзди з рудою навіть митні чиновники не перевіряли. Злізши з поїзда в Б'єрнф'єлі, ми зможемо піти далі вздовж колії, а поблизу Нарвіка звернути на якусь кружну дорогу. І тоді нарвікська поліція, що вартує на станції, нас не помітить.

Поїзд рушив, і далі все йшло так, як і передбачали мої супутники. Після полудня ми вже були в центрі Нарвіка — отже, як нам здавалось, день не згаяно марне.

Я попрощався з своїми супутниками перед конторою гірничого акціонерного товариства, а сам зайшов туди дізнатися, чи не візьмуть мене на якесь судно, що перевозить руду. Службовець у конторі глянув на мене, як на божевільного, і відповів, що в них своїх моряків досить, та й тих уже давно позвільняли з роботи. І показав на двері — мовляв, нічого йому заважати. А для більшої переконливості додав, що коли такі, як я, не навчаться порядку і надокучатимуть йому, то він звертатиметься до поліції — хай притягне нас до відповідальності за бродягство і за те, що ми перебуваємо в місті без паспорта.

Я вийшов з контори засмучений, хоч, власне, й сподівався, що так воно буде. На дерев'яній хижці висіла табличка з написом «Редакція газети «Тіднінг Фремувер». Якусь мить я міркував, чи не зайти мені та не підсунути їм якусь із моїх гетеборзьких новел, що я їх досі носив у кишені. Та потім відмовився від цього заміру. Рукопис так подерся, що мені було б соромно й показати його.

Стояло чудове надвечір'я, сонце освітлювало фіорд і довколишні гори, тепле повітря пахло морем. Але в кишені в мене не було ані єре. Турбота про хліб насущний затьмарювала цю ідилію, а коли я серед одягнених політньому перехожим побачив ще й поліційний мундир, то зовсім занепав духом. Тепер я вже й сам не міг збагнути, чого мене, власне, занесло сюди. Що мені тут робити? В Кіруні мені велося добре, а тут я був у чужій країні — хоч і серед братнього народу, — без паспорта і без засобів до життя.

— Привіт! — почув я раптом чийсь голос і, коли обер-

нувся, побачив двох своїх супутників з поїзда.— Їсти хочеш? Дати тобі хліба з ковбасою? Ходімо тільки за місто, щоб до нас ніхто не причепився. Ми організували і випивку, й закуску.

Я подався з ними. Ми вийшли, як нам здавалося, за межу міста та й посідали на схилі неподалік від колії. Мої супутники, що, видно, були стріляні птахи, виклали холодець, хліб, масло і літру горілки, куплені на вижебрані гроші. Ми почали їсти. Цього разу я вперше дався на підмову і хильнув горілки. Спирт розігрів мене, і життя здалося не таким уже й тяжким та похмурим.

— От тобі й на,— сказали мої супутники й похитали головами.— Лець понюхав— і вже теплий. Ну, з таким пияком, як ти, добре спілкуватися. Ще одну хильнеш— і готовий. А тут треба чималенько випити, щоб розібрало. Та згодом і ти звикнеш...

Обидва по черзі приклалися до зеленкуватої літрової пляшки і передали її мені. Я через силу ковтнув ще раз, і навколишній світ убрався в рожеві барви: всі мої турботи розвіялись, життя стало здаватись просто чудовим, і мене опанувала радість, що я молодий. Супутники, побачивши, як я поводжусь, сказали, що в поїзді вважали мене за понурого нікчому. Я тішився, що завоював їхню прихильність, і мені хотілось бути таким, за якого вони мене тепер вважали.

Згодом я почав співати і хвалитися пригодами, які лучалися мені за час бурлакування. Щоб я з цього місця не зійшов, коли я не такий хлопець, що доможуся свого!

— А ми анітрохи не сумніваємось,— мовили вони, усміхаючись.— По тобі видно, що ти велика цяця. Комірець, краватка і все інше!

Справді, в мене був комірець і краватка. Всього іншого не було. А вони що думали? Ще мій перший знайомий, «поет», учив мене не забувати, що для того, хто бурлакує, одяг має велику вагу. Звісно, мій костюм обшарпався, а сорочка й комірець вже й не пам'ятали, коли були нові. Та про це я, сп'янівши, забув.

Аякже! Хай бачать, який я!

— От молодець! Веселий жарубійко,— мовили супутники, і пляшка знову блиснула переді мною.— Такого хлопця ми ще не зустрічали, що й казати. Мати твій такт, то можна ого як жити...

Мене не часто хвалили, принаймні якщо й хвалили, то

дуже давно. Слова п'янили мене, наче горілка, мені здавалось, що я ніколи ще не зустрічав людей, старших від себе, які вважали б мене за молодця, за оригінала й щасливчика, як ось ці мої знайомі. Горілка булькотіла мені в горлі, і на мить я згадав — у майбутньому я ще не раз гірко шкодував про це, — що я не зношу алкоголю. Однак тепер я хотів пити. Я знову полапки взяв пляшку з рук одного бродяги і добряче хильнув.

Видно, що я велика цяця. Певне, що доля мене скривдила. Але певне й те, що я доможуся свого і виб'юся в люди.

Слова лилися з мене потоком — хвалькуваті, само впевнені. Звичайно я не любив багато говорити і часто сидів мовчазний і задуманий. Але тепер мою стриманість як рукою зняло і ніщо не могло здержати моєї зарозумілої балаканини. Десь за годину у мене раптом уселився якийсь біс, і я почав кидати своїм супутникам дошкульні слова — що вони нікчеми, просто покидь. Врешті я знесилів, голова мені хилилась на груди, очі злипалися.

Я повільно опустився, ліг на спину і, мабуть, відразу заснув.

У кожному разі я не чув, що робили мої супутники, а коли прокинувся, їх уже не було. Унизу поблискувала колія, віддалік виднілися контури міста і тихі води фіорда. Я не уявляв собі, котра могла бути година; голова мені страшенно боліла, і дуже хотілось пити. Стогнути, я підвівся і глянув на залишки з бенкету, порозкидані в траві. Порожня бляшанка з-під консервів, пляшка з-під горілки, кілька скоринок з хліба і пожмаканий обгортковий папір.

На купі каміння лежав брудний аркушик, на якому незграбними літерами було написано:

«Йди додому до матері, зніми комірця й краватку і навчися тримати язика за зубами».

Я порвав записку, кинув клаптики за вітром і поплентався на колію.

У Нарвіку мені нічого було робити, і я повернув у напрямку кордону. Ніколи більше не візьму в рот горілки, зарікся я, мої супутники правду сказали — я несусвітений чванько і просторіка.

За якийсь час позад мене почувся гуркіт поїзда. Я зійшов на насип і зупинився на повороті.

Поїзд, що складався з платформ на руду і товарних

вагонів, здавалось, не мав кінця, такий був довгий. Іхав він не дуже швидко, і я поклав собі спробувати безкоштовно дістатися «додому». Коли повз мене майнув товарний вагон, я кинувся за ним, і мені пощастило вчепитися за поручні гальмової будки. Якусь мить я висів у повітрі, потім намацав ногами сідці.

Я насилу відчинив двері і заліз усередину.

Так скінчилася моя перша подорож до Норвегії.

Наступної весни я ще раз побував там, ще далі і ще північніше.

* *
*

Під час зимових мандрів на північ мені часто хотілося читати і я жадібно накидався на різні журнали — старі й нові, які мені попадалися в кав'ярні і там, де я ночував. Мій духовний поживок тієї зими був односторонній — він складався з банальних любовних романів та різних пригодницьких повістей; я ковтав його з некритичною пожадливістю, завжди притаманною мені, коли йшлося про книги.

Та коли я опинився в гірничому краю, то не відчував більше потреби читати. Тут життя йшло повільним пліном, одною, колись для всіх второваною дорогою. В мені й далі переважала схильність ходити під чимсь проводом, я намагався бути таким, як усі. А тому що тут ніхто не прагнув читати, ніхто не цікавився книгами, то, цілком природно, я теж збайдужів до них.

Усі ті різного віку жебраки й мінняйли, що вешталися за полярним колом, здебільшого жили вже в гірничому краю не один рік. Їхній життєвий ритм відповідно визначався непоганими умовами. Карти, дівчата. Провести якомога безжурніше день. Зацікавлення в них були майже такі, як колись у моїх товаришів у армії.

Працювати? Навіщо? Хлопці стискали плечима. Треба тільки переждати якийсь час. За шию ж не капає.

Життя було спокійне, одноманітне, проблеми, звісно, виникали, але від них завжди відмахувались. Навіть сюди, в цей тихий гірничий край, долинав відгомін неспокою, що панував у світі. З півночі до нас заходили молоді норвежці, що працювали на узбережжя — в Буден і Лулео, сподіваючись найнятися на якийсь корабель, бо в їхніх портах такої змоги не було. Зі сходу прибувала фінська

молодь, що йшла в Нарвік. Усі тільки й говорили що про нужду та безробіття.

Фінський морський флот не виходив з гаваней, так само як і норвезький, і шведський. Фінські тартаки — основа промисловості країни — скорочували продукцію, бо не було купців на лісоматеріал. Ті, хто прибував з Норвегії, розповідали, що таке ж лихо в рибалок, а вже про становище в промисловості нічого було й казати. Мільйонна армія безробітних марширувала по всьому світі. В Данії, в Англії, Бельгії, Голландії, в США, не кажучи вже про Німеччину, все нові й нові тисячі безробітних виливалися на вулицю. І не видно було ніякого просвітку. Залишалось тільки якимось перебиватися, сподіваючись, що безмежному людському терпінню колись та буде край.

Ми сиділи й слухали фіннів та норвежців. А самі здебільшого мовчали. Ми опинилися приблизно в такому ж становищі і теж були молоді. А все-таки навіть старшим за віком бурлакам у гірничому краю жилося порівняно легко.

Особливо запам'яталася одна подія, що ясно свідчила про те, як безжурно жила на півночі більшість бродяг.

Якось у червні, під час своєї другої мандрівки в напрямі Норвегії, біля озера Турне-треск, поблизу Абіско, я наткнувся на десяток літніх, десь років по п'ятдесят, бродяг, що сиділи навпочіпки на березі. Озеро вже скресло, але у воді ще полискували крижини. Поміж них на хвилях підстрибували човники з кори, із щоглами з тоненьких прутиків та паперовими вітрилами. Кожний з бродяг правував одним човником, тримаючи його за довгу нитку. Вони змагалися, хто зуміє далі провести човника по озеру, поки його не розчавлять крижини, і нестримно тішилися своєю забавою.

Біля бродяг лежало дві пляшки рісту¹, кілька хлібців і шмат американського шпигу. За якийсь час вони кинули свої човники, посідали на моріжок і взялися до рісту, закушуючи шматочками шпигу з хлібом. Вони мені нагадували неаполітанських лазароні², про яких я читав в одній пригородницькій повісті, взятій з шкільної бібліотеки. Хоч вони були безпритульними, а все ж скидалися на купку хлопчаків молодших класів.

¹ Ріст — п'яний напій, виготовлений з мебльового лаку, цукру та води.

² Лазароні — вуличні жебраки в Неаполі.

Того, що я пережив під час своєї другої літньої мандрівки на північ, я ніколи не забуду.

В Кіруні я дістав десятків зо два брусків дешевого туалетного мила, яке намірявся продати на станціях та в хатинах колійних обхідників, що стояли вздовж залізниці за три кілометри одна від одної. Торгівля виявилась несподівано вдалою, і мене скрізь зустрічали ласкаво. Ці віддалені станції і хатини обхідників рідко хто відвідував, крім бродяг, та й ті здебільшого жebraли. Я ж приходив як торгівець, хай і поганенький, і це додавало тепла та приємності.

Дні стояли теплі, погодні. Мандрувати цією пустельною країною було просто чудово. Миля по милі болотяні низини й порослі лісом пагорби. Урочиста глибока тиша. Пахуча болотяна пара мерехтіла над блискучими озерами води, вздовж залізничного насипу витикалися перші квіти.

Однак найвеличніші і найкращі були ночі.

Світлі ночі, ще надто холодні, щоб можна було спати просто неба, отож мені доводилось обертати їх у дні. Вночі я поволі йшов собі в північному напрямі, а вранці лягав на траві неподалік від залізниці. Мила в старенькому ящику, якого я позичив у одного кірунського міняйла, було саме стільки, щоб його продати в хатках обхідників, куди я заходив, коли прокидався. Тож я байдуже поминав заїзди і навіть деякі сім'ї обхідників.

Я йшов собі, тішився величчю природи і здебільшого був лівно-спокійний. Проте інколи згадував про свого діда. Відколи я бурлакував, то хоч і рідко, а писав додому коротенькі листи. А як опинився в гірничому краю, то збрехав, що знайшов роботу телефоніста. Раз я навіть вклав у конверт разом з листом п'ять крон. Важко було зважитись на це, але я таки послав їх, щоб показатися таким, за якого себе видавав,— тобто хлопцем, що вибився в люди, має роботу і заробляє гроші.

Від дідуся я теж рідко діставав листи; вони були, як і мої,— короткі і без особливих новин. Дід писав, що помаленьку порає своє господарство і тішитись, що я даю собі раду. Він і не згадував про те, що Ельна Реліг бачила мене в Гетebорзі, і я був радий. Але його мовчанка не могла переконати мене і цілком заспокоїти. Може, Ельна таки помітила мене і дідусь знає, що я пустився берега, хоч і не пише про це? Еміль Реліг став ще товстіший і

ще пихатіший, писав дід. Тесля Йон, найкращий і найвірніший дідусів приятель, умер. Дома в нас усе гаразд, та й сам він не бідує.

Щоразу, коли я перебігав очима ці короткі рядки, то немов бачив перед собою дідуся. Ті листи пекли мої руки, і мені завжди тяжко було розпечатувати їх. Хай я навіть як тільки міг примирився з своєю долею і хай не старцюю вже так гірко, як перші дні своїх мандрів, все ж мене мучило болюче каяття, що доводиться так дурити дідуся. Якби я був шанувався, то міг би, замість бурлакувати отак, не маючи де прихилити голову, стати його гордошамми і втіхою.

Проте моє життя раз назавжди стало таким, як воно є. Що я міг тепер удіяти?

Нарвік зустрів мене так само негостинно, як і минулого разу, і через кілька днів я вирушив пароплавом «Полярюс» у напрямі Тромсе й Гарстада. Панорама там, де я пропливав, була велична, але скрізь у маленьких містечках панували злидні й безробіття, тому, потинявшись ще тиждень у Гаммерфесті, я вернувся назад.

З Нарвіка я, вчепившись на поїзд, доїхав до Будена, а звідти в такий самий спосіб до Гапаранди. У Фінляндії було ще понуріше й сіріше, а нужда ще помітніша, ніж по шведський бік кордону. Я трохи побув у Торнію й Кемі, а потім знову завернув у гірничий край. Радісно зіскочив я з гальмової будки в Єлліваре — ніби повернувся додому.

Але так мені здавалося тільки першу мить. Бо коли я подумав добре, то збагнув, що мене починає обтяжувати тутешнє отупіле життя. Треба конче вибратися звідси. Мене почала мучити мандрівна гарячка, і я вже не міг більше жити серед подібних до себе. Згадую, як мене тоді тягло поїхати кудись, не в якесь певне місце, а просто куди очі ведуть. За роки свого блукання цей потяг особливо розвинувся і залишився в мене на все життя.

Я звик бути завжди в русі і часто міняв місце перебування, ніде не знаходячи спочинку й спокою.

Отож якось увечері я спакував свої немудрі пожитки, раптом надумавши вирушити в дорогу. Я стояв у брудній кімнаті заїзду на околиці Мальмбергета, а думками вперто линув на південь — до свого рідного краю на західному узбережжі.

Може, я занедужав на північну хворобу?

Я зупинився на східцях заїзду. Листопадовий вечір був холодний, повітря аж іскрилося від морозу. Над гірськими вершинами вигравало північне сяйво, сніг скрипів під ногами. Я рушив до селища. Ось зараз я зустрінусь з дівчиною, і її засмутить мій від'їзд. Муруга — так прозивали дівчину — була одна з тих у гірничому краю, що «злигалася» з бродягою, і через те тутешня молодь гордувала нею, вважала майже за повію. Останніми тижнями я дружив з нею.

Вона була далеко не така дівчина, про яку я мріяв, і, певне, балачки про її легковажність мали якісь підстави. Ласкава з усіма, вона, очевидно, нікому не казала «ні». Муруга була весела, любила товариство, проте, шукаючи ніжності, заплуталась між напіввуглярністю й зухвалістю.

Дома її зневажали, як і всі в околиці. Батькам і братам було прикро, що вона осоромила сім'ю, і дівчина ніколи не чула від них привітного слова й була самотня. Молодь відщуралася від неї, і Муруга не мала подруг навіть серед тих дівчат, що теж опинилися в такому самому становищі. Все це викликало в мене співчуття й жаль до неї, і мені гірко було думати, що мій від'їзд боляче вразить її.

Якись особливих почуттів до неї я не мав, з мене достить було того, що вона дівчина.

Я зупинився на майдані. В призначений час з'явилася Муруга — ставна, доволі-таки гарна, і я подумав, що, мабуть, багато часу мине, поки ще якась дівчина зважиться показатися разом зі мною на люди. Згадка про зарозумілих дівчат із півдня засмутила мене, і я вже з жалем подумав про розлуку. Певно, я ще не раз пошкодую, що залишаю порівняно добре життя в гірничому краю. Та я не міг нічого з собою вдіяти. І я сказав Муругі, що хочу поїхати звідси цього ж таки вечора і маю гроші на квиток до Будена. Муруга заплакала й почала просити, щоб я залишився.

Вона буде така самотня без мене.

Мене зворушили й приємно вразили слова дівчини, і я пообіцяв не забувати її. Сказав, що писатиму часто-часто і що невдовзі вернуся до неї.

— Усі так кажуть... коли прощаються,— відповіла дівчина.— А потім хоч би рядок хто написав. Ну, та якось уже переживу...

Вона перейшла до звичайної грубої безтурботності, за якою здебільшого ховала свої справжні почуття. Ми поволі пішли дорогою до Єлліваре. Був суботній вечір. Власне, я не багато втрачав від того, що покидав містечко. Нам з Муругою тут нікуди було піти. Я не міг повести її до заїзду, так само як вона не могла запросити мене до себе додому.

Цей вечір мав минути так само, як і попередні, коли ми з нею зустрічалися. Нам треба було вийти за містечко, пошукати місця, де можна лягти, а потім розійтися. Муруга справді не занепадала духом, і я сподівався, що невдовзі вона знайде собі на втіху когось іншого. Я не клопотався тим, як вона житиме далі.

Зала для пасажирів на станції в Єлліваре зустріла нас порожнечю, теплом і тишею. Того вечора там не було жодного пасажиря, жодного безробітного чи когось із селища.

Ми посідали неподалік від грубки, а через якийсь час я купив квитка до Будена. Але з моєї подорожі нічого не вийшло. Несподівано відчинилися двері і до зали зайшли двоє хлопців із селища. Один із них, Бугай — це прізвисько він дістав за те, що кілька років тому його застукали на скотолозтві,— підійшов до Муруги і сказав, ехидно посміхаючись:

— Як підеш зі мною цього вечора, дам дві крони. А втім, цей твій вошивий голодранець грошима тебе не балує, то вистачить і одної.

— Заткни пельку і дай нам спокій,— сказав я.— Не хочеться об тебе руки паскудити.

Він підійшов до нас, поїдаючи мене лютим, але водночас боязким поглядом. Мені чомусь стало його шкода. Він мав минуле, яке за всяку ціну мусив приховувати від інших. Для нього це означало завжди одвертати від себе увагу на когось іншого. До місцевих хлопців він ніколи не зважувався чіплятися. Але ж я був усього тільки бродяга. А Бугай уславився тим, що знущався над зайшлими.

— Паскудити руки?— сказав він і стиснув кулаки.— Хочеш по пиці заробити, старцюго нещасний?

— А в кого це я старцюю? Може, в тебе?

Він махнув правим кулаком і влучив мене в підборіддя. Я поточився на грубку. Муруга зойкнула, у вікна почали зазирати цікаві. Я кинувся на Бугая і схопив його на оберемок. Він був жилавий, але боягузливий, і коли я

притиснув його коліном нижче живота, він голосно застогнав. Я відштовхнув його, і він кинувся до дверей. Муруга плакала. З віконця каси сердито виглянув начальник станції.

— Бийтесь собі деінде,— промовив він.— Ох і життя настало! Нема нам спокою, відколи гірничий край став смітником для всяких покидьків з півдня.

— Ну, для мене він більше не буде смітником,— сказав я.— Я сьогодні ж їду звідси і сподіваюсь ніколи більше сюди не потикатися.

Муруга схопилася і припала до мене.

— Ні, ти не поїдеш,— захлипала вона.— Ти не поїдеш від мене! Сама я нізащо не повернуся додому. Навіть поїздом. Бугай не пустить мене. Ти повинен одвезти мене в Мальмбергет. Ти мусиш залишитися... до ранку.

— Як же я могу залишитися?— спитав я.— Мені ж ніде ночувати!

Вона пригорнулася ще міцніше і дивилась на мене благальними очима.

— Ні, ти не поїдеш,— казала вона.— Бо що тоді зі мною станеться? Ми ж завжди якось улаштувалися з ночівлею. Я так... так боюся...

Вона знову почала плакати. Щоб заспокоїти її, я сказав:

— Перестань-бо рюмсати, щось уже зробимо. За дві хвилини до Мальмбергета йде поїзд. Я візьму квитки, і ми поїдемо.

Я купив квитки, і Муруга заспокоїлась. Я сердився на себе, що пообіцяв їй залишитись. Вона напевне якось би добралася додому й сама. Та глумливі, ущипливі слова, якими її зустріла купка хлопців, коли ми вийшли з зали, зробили мене ласкавішим до неї. Навіть як ми зайшли до вагона, нечисленні пасажири відверто виказували їй свою зневагу. А на майдані в Мальмбергеті якийсь підліток гукнув:

— Повія!

Муруга, зіщулившись, мовчала. Потім зненацька озвалася — вона вже думала про мене:

— Тобі таки справді ніде ночувати. Як же нам улаштуватися? Знаєш що, ходімо до мене, а там побачимо.

Муруга мешкала в англійських бараках — там її батьки наймали однокімнатну квартиру. Я ніколи не був у неї, але, жебраючи в інших сімей, що жили там, знав, який

вигляд має помешкання. З сіней двері ведуть до старомодної кухні, а за кухнею міститься кімната. Муруга сказала, що батьки, мабуть, уже сплять. Батько та брати працювали в шахтах, і коли йшли на денну зміну, то вставали о п'ятій годині ранку.

Брати — один двадцяти двох, а другий двадцяти чотирьох років — десь гуляли і мали вернутися пізно.

Дівчина сказала, що сама спить на кухні, а батьки та брати в кімнаті. Ми можемо прошмигнути на кухню і зварити кави, адже надворі страшенна холоднеча.

Ми зайшли до кухні. Вона виявилася такою, як я й уявляв. Велика, начищена до блиску плита, дерев'яна канапа під вікном, буфет, кутова шафка, столик мити посуд. Посеред кухні стояв довжелезний стіл, застелений скатертю, кінці якої звисали з усіх боків майже до самої підлоги. Муруга заходилась варити каву, а я сів на один із стільців, що стояли навколо столу.

Дівчина зітхнула.

— Що ж нам робити? Надворі тобі залишатися на ніч не можна, ще замерзнеш...

Я сидів і втішався теплом. А якраз тепер я вже мав би їхати поїздом до Будена... З кімнати долинало хропіння й цокання годинника. Поверхом вище заскрипіла під чиєюсь ногою підлога. Муруга подала на стіл каву й хліб. Вона була неспокійна, і я спитав, чи це я і ніч так її хвилюємо.

— Та... аби тільки нас не застали мої брати. Вони от-от мають надійти,— сказала дівчина.— Вони такі люті, набагато лихіші за маму й тата. От я й боюся... щоб вони не побачили тебе тут. Що ж нам зробити? Ага, знаю. Це єдиний вихід. Повинно все вийти гаразд.

Я зрадив, що їй пощастило придумати мені ночівлю. Та коли вона показала, де мені спати, я завагався. Виявилось, що ми з нею мали лягти під великим столом. Дівчина зніме з канапи ковдру й матрац і постелить там. А що скатерть звисає аж до підлоги, то брати не помітять нас, як повернуться і йтимуть через кухню. Звичайно, про те, щоб виспатися, годі й думати. Зате не доведеться мерзнути надворі, а перед тим як батько і брати встануть, треба буде ушнитися.

З Єлліваре поїзд відходить до Будена о пів на шосту ранку. А що канапа стоятиме не застелена, брати не візьмуть до уваги.

Усе це звучало досить переконливо. Муруга постелила, вимкнула світло, і ми залізли під стіл. Незабаром поприходили брати. Як дівчина й сподівалась, вони не зупинилися на кухні. Ми лежали собі й любилися до пізньої ночі. Дівчина сказала, що не спатиме і, якщо я засну, збудить мене, аби я вчасно ушився.

Я вдовольнився її обіцянкою. На кухні було тепло, і я вже не жалкував, що поїзд поїхав без мене. Поспішати мені нікуди, а день і завтра буде.

Але пробудок мій був як страшний кошмар — його я ніколи не забуду. Поволі я збагнув, що Муруга не витримала і, замість збудити мене, заснула сама. А тепер уже було пізно. Перше, що я побачив, коли прокинувся, крім зляканого обличчя дівчини, — це три пари черевиків, що виглядали з-під скатерті. За столом чути було грубі притишені голоси, а світло від електричної лампи під стелею пробивалося до нашого сховку.

Муруга лежала і насилу стримувала сльози. Обличчя в неї скам'яніло, зблідло. За столом хтось сказав — я здогадався, що то її батько:

— А та негідниця не ночувала дома? Де її чорти носять? Сорому не має ніякого.

— Я їй так дам, що два тижні не ступить надвір, — мовив інший голос, очевидно, одного з братів. — І так уже не знаєш, куди очі діти через неї. Якби хоч пішла собі під три чорти звідси абошо.

— Куди така, як вона, піде? Хто захоче взяти до себе в сім'ю повію? І кращого місця, як служниці, вона ніколи не знайде, — озвався ще один голос — другого брата.

Потім запала тиша.

Я лежав і тремтів, так само як і дівчина, слухаючи, як вони сьорбають каву і брязкають ножами об масничку, намазуючи маслом хліб. Раптом один черевик посунувся далі під стіл, і я мало не скрикнув з напруження. Повільно, ніби щось намацував, черевик поповз ще ближче, потім посунувся назад — і я полегшено зітхнув.

Хвалити бога, небезпека минула. Минула? Ні, навпаки. Ще один черевик з'явився під скатертиною і спинився аж тоді, як наткнувся на матрац.

— Що за лихо? — крикнув хтось над столом. — Що там унизу? Хто там лежить?

Скатерть полетіла набік, під стіл зазирнув хлопець — і аж онімів з подиву, побачивши мене й сестру. Край столу

з'явилося ще двоє облич — старіше й молодше, дуже схожі одне на одне.

Зовсім приголомшений, я підвівся з підлоги. Хоч як мені було соромно і хоч яка неприємність на мене чекала, я не міг не подумати про комічність свого становища і стримати усмішки.

Старший брат підскочив до мене і дав ляпаса.

— Чортів волоцюго, ти ще й зуби шкіриш! — закричав він. — Я з тебе зараз виб'ю охоту сміятися! Такого дам, що до нових віників пам'ятатимеш і кулею вилетиш звідси!

Муруга, що теж вилізла з-під столу, вчепилася в канану і закричала. Двері з кімнати відчинилися, і увійшла худа, середнього віку жінка в сорочці до п'ять з папільйотками на голові. Вона глянула на дочку, потім на мене і зайшлася плачем. Батько розгублено похитував головою. Молодший брат мав такий самий грізний вигляд, як і старший.

— Сідай, хлопче, — зненацька озвався батько. — Сідай, поговоримо. Власне, ти не вчинив нічого лихого. Не твоя ж вина, що та паскуда завела тебе сюди... та й не думай, що ти в неї перший. Облиште його, — звернувся він до синів. — Зчинимо галас, то вийде тільки гірше. Як добре подумати, то він не зробив нічого страшного.

— Так, я повівся таки по-свинському, — мовив я, намагаючись бути ширим. — І то тільки моя вина. Мені ніде було ночувати. Вранці я їду звідси і міг би перебути одну ніч надворі, хоч як там холодно...

— О, він ще й прикидається засоромленим! — обурився старший брат. — От падлюка! Всі так кажуть, як доможуться від неї того, що хочуть...

— Сідай, — повторив батько. — Візьми чашку і налий кави, — звернувся він до дочки. — Не треба нам бути ворогами... не слід сваритися. Та й на вигляд ти начебто порядний хлопець...

— Та воно так. Хоч, може, то тільки на вигляд, — мовив уже спокійніше старший брат. — Сідай. Старий правду каже. Як ми зчинимо галас, то всі про це довідаються, і ми наберемось ще більшого сорому.

Муруга, що досі схлипувала біля плити, тепер трохи заспокоїлась і підійшла до столу з чашкою кави для мене. Мати теж перестала плакати й підсіла до нас. У теплій простій кухні запанував мирний настрій. Ми почали роз-

мову про роботу і безробіття, і чоловіки визнали, що, мабуть, дуже гірко тинятися безпритульному. Коли настав час іти їм на шахту, ми попрощалися щиро, по-приятельському.

Муруга усміхалася, і коли ми залишилися втрьох, мати сказала, що я симпатичний на вигляд і вона нічого так не бажала б, як роботи для мене.

— Вам з нею, з нашою дочкою, певне, було б добре разом? — мовила вона.

Я підвівся йти і подякував за все. Мати пішла до кімнати, покинувши дочку й мене наостанці самих. Прощання було досить коротке. Муруга схлипнула, ми пообіцяли, що ніколи одне одного не забудемо. Колись я вернуся, і ми вже більше не розлучатимемося.

Коли я йшов вулицею від англійських бараків у напрямі Єлліваре, Муруга стояла на східцях і махала рукою. Мені хотілося швидше втекти геть, і, почувавши, що бачу дівчину востаннє, я прискорив ходу.

* *
*

Буден. Церква й невеличке озерце. На майдані — «Автомат», вічно з тими самими найдками — сосисками й салом. Червоний дерев'яний заїзд біля вокзалу. Нескінченна вулиця, що починається й кінчається сошею Гапаранда — Юстад. Лулеельв. Кав'ярня за казармою. Навколо міста вінок селищ, що всі закінчуються на «бю»: Бредбю, Свартб'єрнбю, Будбю.

Лулео. Церковці в старих кварталах. Сундербю. Севаст. Піщаний берег острова Сварте, непорушні вантажні крани. Кав'ярня «Темперанс», «Приватний готель». Сірі осінні дні. Нескінченно довга зима. Жебраки, що тремтять з холоду. Збіговисько голодранців. Безнадійні запитання: як буде далі?

Для мене зустріч з Буденом і Лулео означала повернення до тих умов, у яких я жив, аж доки подався в гірничий край. Світ, що його жорстокість я почав забувати, де не було й натяку на приязну щедрість жителів Кіруни й Мальмбергета. Хоч це ще був крайній Норланд, але вже й він різко відрізнявся од того, що я покинув, він виявився черствий, злостивий.

А південь — то справжнє пекло. Там панує нужда й голод.

— Авжеж,— казали мені всі.— Ми добре знаємо, як там живеться. Відчули на власній шкурі.

— Видно, що ти не був на півдні майже два роки. Побачиш тепер, що там робиться. Знову закрито безліч фабрик. Лягаві стали ще лютіші, хай їм чорт. А ті, хто має ще роботу, не кращі за буржуїв і лягавих. Думають тільки про себе й про свою родину.

Серед обірванців тільки й чути було нарікання. Жодного втішного слова. Самі лише скарги на нужду й поневіряння.

Крізь запітнілі шибки тьмяно прозирає зовнішній світ, такий же понурий, як і сама кав'ярня. Хмари ядучого цигаркового диму. Брязкіт чашок з кавою. Між столиками вештаються офіціантки й позіхають з нудьги. Чи скінчиться колись це пекло? Чи, може, вічно доведеться отак животіти, як тепер?

Я сидів, дослухався до розмов і жалкував за відносним спокоєм гірничого краю, бо вже передчував, що на мене чекає життя ще сіріше, аніж перше. Дуже, ніж будьколи, мене пригнічувало те, що я викинутий з людського суспільства. На півночі я рідко відчував, що не такий, як інші. А тут усе мені нагадувало про це.

В «Автоматі» в Будені і в «Темперансі» в Лулео серед відвідувачів ніколи не видно було місцевих безробітних і тих, хто мав роботу. Їх цілком полишили бездомним. Казали, що далі на південь цей розподіл ще більше впадає в око. Я зрозумів, що, поки мандрував по півночі, тут з бродяг утворився проміжний клас. Клас знедолених, з якими інші верстви суспільства не хотіли знатися.

Ми мали власні кав'ярні. Власні заїзди. Власне коло дівчат — це я вже знав із життя в гірничому краю. Місце, що стали відомі як наш притулок, «звичайні» люди уникали. Ми були зачумлені, недоторканні, від нас усі одверталися. Щоб переконатися в цьому, треба мені тільки зачекати. Коли я помандрую далі на південь, то й сам усе те побачу.

Це була сумна, жахлива перспектива. А труднощі, з якими доводилось добувати їжу і кілька мідяків на ночівлю, не додавали надії. Серед мешканців Лулео теж було велике безробіття, вони небагато або й зовсім не мали що дати. Дедалі частіше я згадував своє рідне село,— чого я

тиняюся світами? Якби я десь став за наймита й залишився вдома, в своєму селі, то принаймні мав би пристановище і їжу.

Став за наймита? Але ж я навіть наймитувати нездатний. Ні до чого нездатний, і в селі про це всі знають.

Якось, повернувшись знову в Буден, щоб врешті таки вирушити на південь, я зустрів у «Автоматі» хлопця з того провінційного містечка, де колись відбував військову службу. Він був на кілька років молодший за мене і здавався ще зовсім дитиною — розгублений, заляканий. Я не хотів признаватися до нього, та раптом він помітив мене, засяяв, усміхнувся і швидко підійшов до мого столика.

— Як ся маєш? Правда ж, ти з ...? — спитав хлопець, називаючи своє рідне містечко. — Ти був завербований і служив музикою, еге ж? Я одразу впізнав тебе. Ну, звичайно ж, це ти.

— Авжеж, — відповів я. То дарма, що хлопець знати-ме про моє життя, — сам він опинився в такому ж становищі, тож повинен тримати язика за зубами.

Він потис мені обидві руки.

— Можна мені присісти тут? — спитав він. — У нас, у містечку, скоро всі будуть безробітні. Сірникову фабрику закрито вже давно, а весною бондарню й ткальню...

Хлопець був худий, одягнений у лахміття і якийсь страшенно безпорадний. Ми розмовляли далі, і він згадав, що скоро різдво. Його мати вийшла вдруге заміж, і хлопцеві важко було ладнати з вітчимом, що теж опинився без роботи, — тому він і подався в мандри. Щоразу, як хлопець згадував про наступні свята — своє перше різдво поза домівкою, — голос його тремтів, і він ковтав сльози.

Я намагався втішити його тим, що на різдво люди стають лагідніші й щедріші і він матиме всього вдосталь.

— Сам я вже так давно бурлакую, — додав я, — що звик і рідко згадую про таке. Чи свято, чи будень — все одно. Та коли це перше різдво, то звісно... Однак мені пора на станцію. Хочу взяти квитка до Ельфєбу і податися на південь — геть звідси.

Хлопець спитав, чи можна йому провести мене на станцію. Ми встали й вийшли на вулицю. Був кінець листопада. Уже смеркло, на вулицях тьмяно поблискували ліхтарі. На озері, на бруківці, на деревах — всюди мерехтів сніг, усе було сліпучо-біле. Я купив квитка, і ми стали

чекати на поїзд. Тепер, коли я краще придивився до хлопця, він видався мені ще безпорадніший, ніж перше.

— Поїзд на південь! — оголосив начальник станції.

Я підвівся і рушив на перон.

Хлопець пішов за мною.

— Скоро різдво, — почав він знову. — Журюся, як-то воно буде? Чим усе скінчиться? Чи це лихо коли минеться?

— Авжеж, — сказав я і подумав про всіх безпритульних, яких зустрів за час своїх мандрів. — Усе минається в житті, не забувай цього, хлопча.

— Щасливої дороги, — сказав він, коли я піднявся у вагон. — Дуже радий, що зустрів тебе. Хоч одну людину, яку знав раніше.

— А я до різдва подолаю добрий шмат дороги на південь, — мовив я. — Бувай здоров. Може, ще коли побачимось.

Я зайшов у купе і сів на одну з круглих, пофарбованих у жовтий колір лавок. Від закуреної грубки, що стояла в кутку, струмувало приємне тепло. Під стелею поблискувала газова лампа. Біля грубки стояв ящик з вугіллям і лежала лопатка. До стіни над лавкою була прибита полочка з графіном і двома склянками.

Коли поїзд рушив, я побачив, що мій знайомий стоїть на пероні й дивиться кудись повз станцію. Може, він думав про те, що не має як поїхати зі мною на південь, а може, про свої самотні свята?

І я згадав своє перше бродяче різдво. Відтоді минуло вже майже два роки.

* *

*

Свій перший бездомний свят-вечір я провів у невеличкому смоландському селищі, де знайшов притулок на шпульковій фабриці. Нас троє безробітних улаштувалося на постелях з дерев'яних стружок у закуреній вугільною пилюкою котельні. Передріздвяний день минув у нудній тиші. І все-таки те свято запам'яталося мені більше, ніж інші події того року, — мабуть, через те, що це був мій перший свят-вечір поза домівкою, але не тільки через те. Того вечора я мав нагоду заглянути в глиб людського серця і знав, що довго цього не забуду.

Тоді я мандрував із Сконе на північ і добувся в якесь селище за день до свят-вечора. Директор фабрики, до якого я зайшов попросити щось поїсти, запропонував мені перебути свята на фабриці. Він сказав звернутися до сторожа, і той проведе мене в котельню. Сторож зустрів мене привітно і повів на фабрику, де біля теплового котла сиділи вже двоє насуплених бродяг і злісно водили очима по брудному підвалу.

— Будьте як дома,— сказав сторож.— А завтра ввечері запрошую вас усіх трьох до себе. Звісно, ми не багаті, але зайвий шматок шинки й тарілка каші завжди знайдеться. Та й сидіти тут весь свят-вечір не дуже весело.

Сторож пішов собі, а я спробував завести розмову з бродягами, з якими мав провести свята. Одному було десь за шістдесят. Він був худий, згорблений, із змореним обличчям і рідким сивим волоссям. Другий був приблизно моїх років, обшарпаний, тихий і наляканий. Коли настав час лягати спати, я нагрів купу стружок і влаштував собі в кутку постелю. Думати про завтрашній день було не дуже весело. В армії різдвяні свята були єдиним ясним променем на цілий рік, і дома, в дідуся, я теж мав причину їм радіти. А завтра я прокинуся на купі стружок і закуреній, заснованій сірою павутиною котельні без вікон і близьке свято не звеселить мене ніскільки.

Старший бродяга, важко зітхнувши, підвівся і став попатись у клунку, що лежав біля котла. І він, і молодший були небалакучі, і всі мої спроби познайомитися обидва зустрічали впертою мовчанкою. Старший витяг з клунка моток сталевого дроту та щипці і почав робити вішалки на одяг та збивачки до кухні. Працював чоловік вправно й швидко — видно було, що він давно набив на цьому руку.

Молодший сидів, насупившись, і тупим поглядом стежив за його роботою. Обидва мовчали. Гола лампа під стелею тьмяно освітлювала підвал. Під котлом тріщало розжарене вугілля. Шелестіли стружки, що купами лежали попід стінами. Більше ніщо не порушувало тиші — тиші, що нервувала мене і настроювала на меланхолійні роздуми.

— Завтра свят-вечір, а на свят-вечір люди добрішають... тож я вторгую гарно,— зненацька озвався старий і висякався.— А щоб їх чорт забрав, оте диявольське кодрло, що має роботу і ні про що не думає. Підкласти б під них динаміт — під церкву, королівський палац, під усю оту

наволоч, що має свою оселю й живе в достатку та спокої. Щоб усе полетіло до дідька.

Кажучи це, він перестав працювати і дивився на нас повними ненависті очима. Його голос тремтів від злоби на людство й суспільство. Раз порушивши тишу, він тепер щедро виливав свій гнів, накликаючи на людей усілякі лиха.

За свої мандри я чув багато гірких слів про тих, що працюють і живуть на одному місці. Та я ще ніколи не зустрічав людини з такою страшною ненавистю до них. Хоч я й сам вважав себе викиненим із середовища тих, яким жилося краще за мене, слова цього чоловіка пригнітили мене. Проте я не став сперечатися з ним і промовчав.

Весь вечір він лютував і, коли я вимкнув світло й заліз у стружки, скінчив тим, що побажав людству опинитися в диявольських лабетах.

— Щоб їх лиха година побила, всіх отих, що роблять, капіталістів, королів та попів,— усі вони одного кодла.

Я заснув, а коли вранці прокинувся, чоловік уже стояв біля котла і знову глухо сипав свої прокльони. Через плече в нього висіла чимала в'язанка збивачок і вішалок — того дня він мав добре заробити. Молодший бродяга виповз із стружок, протер очі, позіхнув і закашлявся. Коли старий пішов і ми залишилися самі, мені таки вдалося розговоритись з ним. Я довідався, що він тиняється без роботи з минулого року і це вже вдруге справлятиме різдво не дома.

Родом він із заводського селища десь у Дальсланді. Батьки його ще живі, але як же його повернутися додому обідраним і нещасним? Ні, про це не може бути й мови.

— Краще жить як набіжить між людьми, що не знають мене, аніж вертатися додому і там тинятись без роботи. От і свята настають. Хочеш кави? Думаю, стане на один раз зварити?

Він узяв кухлика, набрав води і, відчинивши дверцята, примостив його до жару. В торбі в нього був ворочок цукру, краєць хліба, грудка масла та кілька шматочків копченого сала. Ми випили кави і з'їли хліба з маслом.

Надворі був скажений холод, до того ж, випав глибокий сніг. Коли ми вибралися з котельні, мороз обпik нам щоки. Ми пішли вулицею, огорнені клубами пари.

Селище було маленьке, але шпулькову фабрику ще не захопила криза. Люди виявилися щедрі, привітні, розумі-

ли наше горе, і я радів, що мені випало щастя відсвяткувати серед них різдво.

Коли ми повернулися до котельні, наш літній супутник уже закінчив свій торг. Він продав весь товар і мав би бути вдоволений — коли ж ні. Обідаючи кров'яною ковбасою й салом, він заговорив про свят-вечір у сторожа. А може, сторож має діти? Ото був би жах. Якщо тільки в сторожа є діти, він і не подумає йти до нього.

— Я терпіти не можу тих виродків, вони тільки злостять мене, — мовив він. — Ще й дражняться, байстрюки, називають старим опудалом. Витріщатьсья й чогось бояться... Простягнеш руку, а вони розбігаються, мов мишенята. Діти... тьху, навіть згадувати гидко. От би динаміт під кожний такий вивід і — хай летять к чортовій матері...

Старий полоїв, відригнув, потім витер рота рукавом і сплюнув. Одягнений він був у смердюче лахміття, тож і не дивно, що діти не любили його. Сам неохайний, а весь його вигляд і манера поводитись — просто відразні. Він розповів нам, що зовсім не знає своїх батьків, що його віддано на виховання з самого малку. Завжди був попихачем для всіх, самотний, зневажений, — чи не це так озлобило його?

Навіть блукаючи по дорогах, як виходило з розповіді, чоловік був самотний. Він не мав друзів серед бродяг, так само як і серед тих, хто жив на одному місці, і видно було, що нас двох, молодших, він вважає за надокучливих нахаб. Якби він мав силу, то, певне, вигнав би нас. Він раз по раз питався, чи довго ми наміряємось тут сидіти.

Цілі свята? Нидіти в оцьому закапелку?

— Тьху, чорт, ви ж такі молоді... Та бувши вами, я б не лишився в цій триклятій дірі ані хвилини, — казав він. — Ну, якщо вже тут сидите сидьма, то не заважайте мені, а я вам не буду.

Минув день. Коли смеркло, прийшла сторожиха, привітала нас із святом і повторила чоловікове запрошення. Я і мій одноліток причепурилися, як могли, а старий заявив, що піде так, як є. Однак потім усе-таки передумав. Із торби, захованої під стружками, він дістав чисту білизну, зовсім нові штани і чудову вовняну куртку.

Ми вийшли на мороз. Небо мінилося зеленими барвами, блимали зорі, білястий дим з димарів стовпами здіймався вгору. В усіх вікнах світилися свічки. Під ногами рипів сніг, і настрої був справді святковий. Ми зайшли до

сторожевої хати, і господарі прийняли нас як своїх друзів. Із-за них визирало двоє дівчаток чотирьох-п'яти років.

Людиноненависник щось пробурмотів і, насупившись, теж зайшов до кімнати. Господарі пригостили нас глінтвейном; потім ми мали сісти з ними до святкового столу. Посеред кімнати стояла ялинка, а під нею лежала купка різдвяних подарунків. Ми всі сиділи мовчки, розмова ніяк не в'язалася.

Дівчатка забилися в куток і здивовано позирали на нас. Врешті одна підійшла до людиноненависника й поклала руки йому на коліна.

— Розкажіть нам казку, дядю,— попросила вона.— Адже ви знаєте казок? Дядю, любий, розкажіть!

Той зніяковіло мовчав. Дівчинка підійшла ще ближче і пригорнулася до нього. На мій подив, старий нахилився і обережно погладив її по голівці. Зауваживши, що я помітив його рух, він щось буркнув, підвівся і швидко пішов до дверей. Господарі спитали, що сталося, проте ні я, ні мій одноліток не могли нічого їм пояснити. Трохи згодом нас запросили до столу.

Коли ми вже сіли, у сінях почувалася хода, і до кімнати зайшов наш старий.

— Ось, дітки, вам різдвяний подарунок — невеличкий, та від щирого серця.

— О, як зворушливо! — сказала господиня.— Ялинка! Гляньте, діти, що вам дядько подарував!

— Ет,— тихо мовив старий,— що то за подарунок. Це тільки так... адже сьогодні свят-вечір...

Він поставив подарунок на стіл. Це була дротяна ялинка з трьома свічниками, під якими висіло три верхівці на верблюдах. Певно, старий тримав її в котельні і тепер тільки нашвидкуруч довів до пуття. Вигляд у нього був урочистий, і на дівчинку, що просила розповісти казку, він дивився з ніжністю. Видно, не багато треба було, щоб завойовати його серце і змусити забути ненависть до людей. І я подумав, що це, мабуть, був найщасливіший свят-вечір у його житті.

Дівчатка взяли старого за руки, подякували за подарунок і спитали, що то за верхівці. Чи не з якоїсь казки? Адже дядько знає казок? Правда ж?

— Авжеж, що знаю,— відповів бродяга.— Це такі верхівці з казки. Це три мудреці, що прийшли зі сходу,— хіба ви не чули про них?

Діти не чули ні про яких мудреців. Ми повсчеряли і приємно провели свято у доброго сторожа. Після вечері діти захотіли послухати про трьох мудреців і старий розповів їм, хоч не дуже складно, але як умів і сам пам'ятав, ту прадавню легенду.

Господиня поставила свічечки на дротяну ялинку. І коли ми, попрощавшись, пішли, ялинка з трьома верхівцями на верблюдах стояла на вікні і присвічувала нам на східцях.

Бродяга, що ненавидів людей, був мовчазний, ми теж нічого не говорили.

В котельні нас чекала прикра несподіванка. Вогонь потух, і хоч як ми старалися, а роздмухати його не змогли. Котельня швидко вихолоджувалась, і нас чекала важка ніч. Ми не хотіли турбувати так пізно сторожа і вдосвіта поклали собі вирушити в дорогу.

Коли ми вийшли з фабрики, селище прокидалося, і у вікнах світилися свічки. Минаючи сторожеву хату, ми побачили на вікні три свічечки в дротяних коронах мудреців. Ми мовчки пішли далі, а за селищем розлучилися і кожний подався своєю дорогою.

4. СОЛДАТ У ВОРОЖІЙ КРАЇНІ

етвертий рік волочився я дорогами. Чотири роки — це ж ціла вічність для такого молодого, як я. А кінця ще й не

видно було.

Криза захопила все, дедалі зростали злидні. Моя мандрівка з гірничого краю на південь — це мандрівка до ще більшої нужди. Поступово байдужість огортала всіх, люди ставали дедалі зліші, нетерплячіші.

Усе обернулось у хаос, ніхто нічого не знав про майбутнє. Теперішнє — це громадські роботи та бараки робітничої каси. Люди товкли каміння, напівголодували і шарпали собі нерви. Того, що їм платилося, ледве вистачало прохарчуватися самим. А дома ж була жінка й діти, і їм не залишалось нічого.

До лихोї матері таке суспільство! До біса державців! Яка підпора і поміч — оті державці?

Молоти гриміли об гранітні брили, в кар'єрах побіч дороги розбризкувалося каміння. Біла як молоко кам'яна пилука, виснажлива праця. І все-таки ця робота була привілеєм тих чоловіків, що утримували сім'ю. Бо в кого працювала жінка або хто був неодружений чи молодий, того навіть сюди не брали. Не було забезпечення на час хвороби, ані допомоги безробітним, ані уваги до тих, хто звертався в притулок для бідних. Однак поліція, що карала за бродяжтво, була, і була каторжна тюрма на озері Свартше.

І був закон, що вважав за злочин «переходити з місця на місце без засобів до існування».

Такою я застав середню та південну Швецію після перебування за полярним колом. Питання без відповіді, відчай і дедалі більший розпад. Уже не було давніх класових

меж. Замість колишніх класів — пролетаріату та буржуазії,— суспільство тепер поділилося на тих, що працюють, і безробітних. І між ними раз у раз виникало тертя.

Ті, хто мав роботу, скаржились на жебраків. А безробітні звинувачували працюючих у тому, що ті покинули їх напризволяще.

— Ім просто начхати на нас,— казали безробітні.— От тобі й класова солідарність!

— Коли вони не хочуть ні про що подбати, то ми візьmemo справу в свої руки. І тоді не буде зниженої платні, продажу робочої сили за безцінь... звільнення з роботи.

Палкі суперечки відбувались і на вулицях, і біля робітничої каси. Чаша терпіння от-от мала переповнитись. Хіба ж це справедливо, що одні з року в рік мають роботу, а інші волочаться й голодують? Треба взятися до цього як слід і все поміняти. Звідусіль доходили чутки про сутички робітників з безробітними. Боротьба за хліб, гіркий бій за те, щоб не бути голодному і уникнути бурлацької долі.

Одного квітневого ранку моєї четвертої бездомної весни я стояв у кімнаті заїзду в найстарішому кварталі Норчепінга. Навколо тіснилися інші пожилці. Настрій у всіх був дратівливий, слова злітали дошкульні, образливі. Я глянув у вікно — день заповідався гарний. Небо голубило, над патинованими черепичними дахами дерев'яних будиноків світило сонце, у садах цвіли яблуні й вишні. Весна випала пізня, зате гарна й погідна. Чи буде вона така сама сіра, як і мої дотеперішні бурлацькі весни?

А там літо і знову осінь. На щось добре я не сподівався.

Я взяв із столу газету і пробіг її очима. Скрізь панував неспокій, поліцейщина, раз по раз виникали вуличні заколоти голодних. У Вермланді якийсь ветеринар оголосив себе новим Месією. В газеті був його портрет: широке обличчя, як у Муссоліні, мундир з поясом, високі чоботи. За портретом виднів величезний транспарант з написом: «Прокинься, Швецією!»

Внизу стояло: «Він обіцяє всім роботу й хліб!»

Я байдуже відклав газету, не зацікавившись тим, що побачив у ній і прочитав. Як і більшість моїх однолітків, я мало цікавився політикою. Мене ніщо не зв'язувало з робітниками, а бродяги не мали спеціального партійного

осередку, якого б можна було триматися. От-от мав пролунати гудок норчепінгських фабрик, які ще працювали,— протяглий, різкий звук, що пронизував мозок, але для тих, кого кликав, він означав роботу й хліб.

Скупо одкраяний хліб тим, що виконували каторжну роботу при робітничих касах.

Серед текстильників більшість чоловіків були безробітні. Підприємства, які ще діяли, вдавалися до найдешевшої робочої сили: жінок та хлопців-підлітків. Поки жінки працювали на фабриках, чоловіки гляділи вдома дітей або без діла тинялися по місту. Але навіть таке сумне, напів-принизливе життя для нас, бездомних, здавалося раєм. Бо хоч ткачі не мали роботи, зате в них було де лягти і з ким лягти виспатись.

А що мали ми?

— Ходімо,— сказав один із пожилців, і ми рушили до дверей.— Надворі все-таки краще, ніж у цій чортівній норі.

Ранок був свіжий, прохолодний, над річкою здіймався легенький туман. Ми безцільно пішли назустріч дню, про який нам не хотілось думати. Тут і там стояли купками чоловіки й гомоніли про щось — таке ми бачили не раз і звикли не звертати на них уваги. Та цього ранку мало відбутися щось незвичайне. Купок було багато, і чоловіки здавалися схвильованішими, ніж завжди. Настрій теж був піднесеніший. Так, поминаючи гурт за гуртом, ми підійшли до одної з текстильних фабрик.

Несподівано позад нас хтось крикнув:

— На фабрику! Тепер наша черга! Цього разу ми вже не відступимо! Тепер нехай вони ще скуштують нашого горя!

Ми спинилися. Гурти чоловіків з вулиці вливалися в юрбу і шикувалися по вісім у ряд. Похід рушив до фабрики. Хтось заспівав «Інтернаціонал». Та пісня чомусь не виходила і швидко зовсім стихла.

Важкими лавами виступали чоловіки вулицею. Біля фабрики ставало неспокойно. Робітниці, що проходили у ворота, зупинилися, біля них з'юрмилися підлітки. Вахтер, хворий на подагру дід, вишкутильгав з-за своєї перегородки і приклав долоню до очей, щоб краще бачити.

Натовп, що прямував до фабрики, дедалі зростав. З кожного під'їзду виходили чоловіки й ставали до лав. Цікаві діти тяглися за дорослими гомінливим хвостом. Ми

теж підійшли ближче. Але в нас не було такого почуття, що ми й собі повинні приєднатися до походу. Та сама прірва, що відділяла тих, хто мав роботу, від безробітних, відділяла й нас, бездомних, від місцевих безробітних. Ми не мали причини приєднуватися до тієї чи до іншої групи, і нас не обходило, як вони поладнають між собою.

З кожною миттю перед ворітьми зростала юрба жінок і підлітків. Знову хтось у колоні почав «Інтернаціонал», інші вигукували «ура!». Атмосфера дедалі розпалювалась. Ось-ось мав пролунати гудок, закликаючи робітниць до роботи. Прибігли двоє майстрів і зупинились перед ворітьми, злякано витріщившись на вулицю. Хтось із дітей у хвості колони шпурнув камінь, і він упав біля ніг майстрів.

Ось і гудок. Враз хлопці з колони продерлися крізь ряди й кинулися вперед.

— Геть їх! Ура! Ура! Геть їх від машин! Тих, що думають тільки про себе! Ура! Тих, кого не обходить наша доля!..

На юрму робітниць посипався рясний дощ камінців, вигуки підлітків злилися з переляканим вереском жінок. Майстри повернулись і зникли десь на фабричному подвір'ї. Вахтер підвів руку і щось кричав, але що саме, годі було розчуті серед галасу, що дедалі дужчав.

Підбурені хлопцями, навіть деякі старші чоловіки з колони втратили владу над собою. Вони з криком кинулися вперед і зачинили важкі ворота.

Якийсь чоловічий голос намагався стримати розбурхану юрбу.

— Так не можна! Треба діяти розважно!

Тверезіші робили все, що могли, аби вгамувати збурені почуття. Та було вже пізно, ніхто їх не слухав. Могутній шквал підхопив усіх: робітниць, безробітних і підлітків, жадібних до пригод, навіть нас, бездомних. Усі втратили міру й розум. Усі змішалися перед ворітьми. Посипалась лайка, градом полетіли камінці.

— Відчиніть!

Жінки купую ринули до воріт, будь-що намагаючись прорватися на фабрику.

— Відчиніть! Негайно ж! Чуєте! Ви повинні відчинити! Ми не хочемо, щоб через вас із нас стягали гроші за спізнення!

— Не хочете відчиняти? Свинюки, он хто ви!

— Годі, ви своє взяли! — глушливо відповідали їм чоловіки. — Тепер будемо вирішувати ми. Ідїть додому, до дітей. Це ми маємо працювати. Ми, чоловіки, повинні заробляти гроші й утримувати сім'ю. А ви... ви украли в нас роботу. Розумієте?

— Ми вкрали у вас роботу? Га? Ми, що гнемо спини, аби ви мали шматок хліба й хату? Геть з дороги! Геть, чуєте! Мерщій! Нам трєба на фабрику!

І розлючені жінки гуртом кинулись на чоловіків, що заступали їм дорогу. За якусь хвилину всі змішалися в бійці. Чути було стогін, вереск, лайку й крик. Худі жіночі руки й жилаві чоловічі кулаки, що або сипали удари, або здійсмалися, щоб захистити розгарячіле обличчя.

Сльози, зойки, прокльони. Бійка за хліб і засоби до життя.

— Годі! Що це таке? Де ваш сором? — пролунав раптом над цим гвалтом могутній голос, і високий літній чоловік виліз на купу дров, складену поблизу воріт. Я впізнав його — портрети цього чоловіка часто траплялися мені в газетах. Це був ветеран місцевого робітничого руху, якого завжди слухали товариші. І тепер вони теж його послушали.

Гамір ущух, руки опустилися. Підлітки ще натискали ззаду, але їх утихомирювали старші.

Чоловік на купі дров підняв руку.

— Що це за манера? — гримнув він. — Що ви собі думаєте, товариші? Б'єтеся з жінками й дітьми? Я гадав, що у вас, робітників, більше витривалості, ніж ви показали сьогодні. Розумію, вам уже все це остогидло, я ж сам безробітний. Та якраз тому ми не повинні забувати про солідарність. Хоч би як нам було важко, а чинити так, як оце сьогодні, не личить. А тепер хай ті, що працюють, потихеньку йдуть до своїх машин, а решта розходьтесь додому. Гарне ж то буде видовисько, як ми, робітники, почнемо битися між собою! Га, товариші? А вам, жінки й хлопці, що мають роботу, ось що я скажу: ми покажемо себе трохи інакше, коли захочемо, щоб з нами таки рахувалися.

Він зіскочив з дров і зник у натовпі. Хтось відчинив ворота, і робітницї та підлітки сипнули на подвір'я.

Фабричний гудок змішався з сигналами двох машин, що вилетіли з бічної вулиці. Машини загальмували, відчинилися дверцята, і звідти почали вискакувати поліцаї.

Діти, що знову побачили нагоду показати себе, закричали:

— Лягаві! Лягаві! Дайте їм по морді! Негідники! Буржуйські прихвосні! Ми вам покажемо!

Глумливі вигуки перейшли у пронизливий крик, коли поліцаї стали лаштуватися до нападу. З піднятими гумовими кийками вони посунули на безробітних. Діти одразу порозбігалися, але більшість старших не рушила з місця. Адже це поліцаї, буржуйські й панські наймити. І навіть чоловік, який щойно вгамовував безробітних, здавалось, не мав більше бажання закликати до розважності.

Старший поліцай наказав юрбі розійтися.

— Мерщій! Чуєте! Не слухаетесь наказу? Ну, тоді нарікайте самі на себе!

— Ну-ну, не гарячіться! — сказав хтось. — Ми підемо додому самі, не треба нам няньки. Не маленькі, знаємо, де живемо.

— Геть! Розійдись! А то... — кричав старший поліцай.

— Розійдемося, коли захочемо. Ми ж ніякого злочину не робимо.

Брутальність старшого поліцая ще збільшила упертість натовпу. Поліцаї підійшли ближче, старший дав знак, і його підручні кинулись на юрбу. Важко загупали чорні кийки. Ми, бездомні, швидко подалися геть, бо добре знали, що якби залишилися, то дістали б попередження за бродягство — поліція завжди могла б довести, що ми чинили їй опір.

Коли ми йшли вулицею, хтось зауважив:

— Як на нинішні часи, то це ще нічого. Такі сутички відбуваються тепер щодня — то в одному, то в іншому місці. А в світі, хлопці, діється в тисячу разів гірше. І скоро й тут таке буде.

Ззаду долинали крики безробітних, свист шабель і кийків.

Маленький епізод з великої драми.

* *
*

Обставини, в яких я жив останніми роками, змусили мене ховатися за машкарою скептика й циніка, і зовні я, мабуть, здавався досить-таки невразливим і самовпевненим.

Та в душі я був такий самий, як і перше. Часто мене

огортав сум і мені здавалось, що я стаю навіть ще беззахисніший. Я й досі тужив за ніжністю; до того ж, я немов заблукав у світі, і те болісне почуття дедалі зростало. Я завжди був відлюдкуватий, а за останні роки та риса в мені стала просто хворобливою, і я відчував, що завжди залишаюсь обіч тих, з ким доводиться йти разом.

За весь час свого бурлакування я здебільшого ходив сам. Ніколи не міг зійтися ближче з своїми випадковими супутниками — їх було багато, і вони часто мінялися. А самота з важкими роздумами, з хвилинами отупіння й відчаю мало що давала серцю й розумові. Часто я ховався в борах, пустельних місцях і відлюдних сінниках або днями й ночами бездумно блукав по лісу.

Той відносний спокій і почуття вдоволення, що ними я іноді втішався ще в гірничому краю, я вже давно втратив. І хоч як я намагався переконати себе, що мені не важче, ніж усім іншим, хто опинився в такому ж становищі, мене починав мучити дедалі більший жаль до самого себе, і зміна мого настрою, і так завжди несподівана, зробилася ще різкішою.

У безмежному горі мене раптом без жодної причини охоплювала запаморочлива радість. Проте хвилини такої щастя бували дедалі коротші і рідші. Що я мав у житті, аби почувати себе щасливим?

Останнім часом у мене знову прокинувся потяг до читання, і я почав тужити за книжками як за чимось таким, що допомогло б мені утекти від дійсності. Бо що таке читання — принаймні тих книжок, що часом мені попадалися, — як не втеча від дійсності? В них шляхетність завжди діставала винагороду, а все темне, безнадійне набирало пурпурових, рожевих барв. Хоч які бідні й злиденні були оті чисті юнаки в книжках, з роками вони врешті досягали життєвої вершини і діставали щедрю винагороду за свою цнотливість.

Усьому цьому було приємно віддаватися, доки я читав книжку. А потім мене знову здебільшого поймали сумні роздуми. Я був далеко не чистий, тож ніколи не міг сподіватися, що досягну життєвої вершини. Та все ж я був — як брати до уваги моє жебрацьке становище — не такий, мабуть, уже й лихий і спокушений дияволом, щоб принаймні колись не зазнати достатку й розкошів.

Такий був основний зміст книжок, які я читав ще вдома в дідуся. За час служби в армії я ні разу не заглядав

у книжку. А відколи волочився дорогами, то не мав що читати. Натомість я шукав утіхи у власній уяві. Дедалі жадібніше я одвертався від буднів і ховався у вигадані надхмарні замки та в порожній, але ясний світ своєї фантазії.

Спробував я знову писати, але ті спроби розчарували мене. Я з прикрістю переконувався, що нездатний до творчості, так само як, здавалось, був нездатний ні до чого іншого в цьому світі. Мені тільки й залишилось, що забувати все і мріяти, пускати свої думки блукати, де їм заманеться, химерними, незбагненними стежками. Адже той, хто неспроможний створити собі в дійсності таке життя, якого він хоче, вдовольняється фантазією.

Це було моє четверте бурлацьке літо. Я часто лежав на пагорках, порослих лісом, і дивився, як у сонячному небі пливуть хмарки. Навколо щебетало птаство. Над квітами мерехтіли метелики. Між купинами літали джмелі та бджоли — невтомні трударі. Часом з купи каміння витикав носа горностаї чи лісова миша поспішала кудись із своєї нори. Вітерець колихав кущі й траву — а я, заплющивши очі, давав волю своїй уяві...

Стодоли, де я ночував, ставали чепурною кімнатою, а сіно розкішною постелею. Жінки, що вештались у господі, куди я заходив, були мої і тужили за мною, а кожна дитина, яку я бачив, ставала моєю власною. З бездомного волоцюги, що не має ані прийдешнього, ані мети, я ставав солдатом у ворожій країні. Десь на мене чекає притулок, до якого я давно загубив дорогу, з яким давно розлучився, і треба мати багато мужності, щоб усе перебороти і дістатися до батьківщини та до своїх друзів.

Дорога туди небезпечна й довга, та колись я повинен пройти її. То байдуже, що я солдат, оточений ворожою силою. Так і повинно бути. Кожний осілий полював на мене, кожна хата чи садиба ставала ворожим гніздом. Я міг без кінця фантазувати, тікаючи від свого злиденного життя.

Мрії і втеча. Чи був то порятунок? Не знаю, мабуть, що ні. Однак та втеча була приємна, заспокійлива і давала мені хвилини душевної рівноваги й відпочинку.

А таких хвилин я потребував — адже дійсність ще ніколи не була така похмура, як тепер.

Безробіття, яке ще зросло за останній рік, викинуло на вулицю нові юрби юнаків. Це, звичайно, мало тяжкі на-

слідки. Маса жебраків продавали свою працю за безцінь, тож селяни могли перебирати і коверзувати ними як завгодно.

Жодний селянин не дбав більше про наймитів, не рахувався з ними. Не подобається? Будь ласка, можеш забиратися! Скрізь, куди тільки я заходив тієї весни, бачив сцени, що нагадували мені мою бездомну осінь у Сконе. Годувальники сімей, що жебрали по дорогах і на кухнях у селян. Покірна молодь, що марно намагалася знайти роботу. Скупі селяни, що брутално й лукаво втішалися своєю роллю диктаторів, спекуючи на лихові й злиднях.

— Гм... Хто його зна... Селяни можуть, коли є потреба, найняти скільки завгодно робітників,— цідили вони по слову.— Гм... Обходимось самі... Хоч залежить, яку ви платню хочете. Хіба що взяти вас просто з ласки...

Хлопці жували їжу і не знали, що їм сказати на це. Житло і харч? І дві десятки в місяць? Ні, стільки селянин не міг собі дозволити. То, може, п'ятнадцять крон? Ні, нема про що й говорити. Якось самі обійдемося.

— То дайте хоч десятку на місяць. Тільки десятку. Тридцять ере на день...

Ну, хай уже так. Скнари всміхалися. Десятку на місяць можна дати. Однак це тільки з ласки. Адже часи такі тяжкі.

Але цього року й більшості селянам було не з медом. Серед хліборобів панувала розгубленість і безнадія. Професійних та економічних організацій не було ще й близько або тільки зароджувалися. Селяни рідко трималися разом, кожен дбав про себе, і як наслідок вони знецінювали свою продукцію і продавали її як доведеться. У базарні дні селяни їздили по міських ринках і збивали один одному ціну. По селах був застій і регрес. Реманент зношувався, а купити новий не було змоги, помешкання й інші будівлі руйнувалися.

Я запам'ятав дуже яскравий випадок. У Сермланді один селянин, що розводив полуниці, найняв мене на два дні збирати їх, коли я заблукав на його подвір'я. Третього дня вранці я поїхав з ним до Ескільстуни. На возі в нас було п'ятсот літрових коробок з ягодами. Ми простояли на радемачерському ринку цілий день і аж о шостій вечора поїхали назад додому. За цей час ми продали тридцять п'ять коробок по двадцять п'ять ере за штуку.

Решту полуниць з'їли вдома свині.

Мандрівний цирк, з яким я кілька тижнів їздив того літа, мав гордовиту назву «Континентальне веселе вар'єте Єремїї Стаді», але насправді був звичайнісінький собі балаган. Карусель, тир, силомір, пожмаканий, сточений з клаптів намет, у якому за п'ятдесят ере можна було побачити «чаклуна Алі Бен Ареса з чарівним горщиком». Персонал був теж не кращий, а реквізит — старий і порваний. Єремія Стаді, чоловік десь років за шістдесят, прожив усе своє життя серед штукарів та циркачів. Його вік ніде не зареєстровано, бо народився він у придорожній канаві. До персоналу належала кобила Бленда, сумирна шкапа, що тягнула дорогою навантажений віз. Крім неї, до «вар'єте» входила ще двадцятирічна зайдисвітка Ельна і понурий велетень, п'яниця років п'ятдесяти, Ніклас Карлсон, що крутив карусель.

Сам я пристав до цієї компанії у Фіннередья, на південь від Лаксо.

Якось уранці — це було в червні — я заліз у канаву роздивитися добре на барвистого метелика, що сидів на листку гірчака, яким густо заросла канава. Це був дуже гарний метелик з чудернацькими цятками на цеглястого кольору крильцях. Я вирішив, що то якийсь новий вид, і розмірковував, як би його назвати.

Канава кишіла всякими кузьками; через дорогу йшла мурашина стежка, якою комашня тягла трісочки й соломинки. Посеред дороги лежав на спині розчавлений їжак; з-за купини по той бік канави виглянула бурозубка. Був ясний день — на блакитному небі сяяло сонце, вітерець ледь повівав.

Поки я стежив за метеликом та іншою живністю у бур'яні, на дорозі почувся скрип коліс і повільне цокання копит. З-за повороту неподалік від того місця, де я сидів, виїхав незвичайний повіз. Запряжена під дугу гніда, із зіркою на лобі, кобила, що вже давно втратила молодечу моторність, тягла неоковирного воза. Побіч тюпав згорблений чоловік з торбиною за плечима, а на передку сидів, зіщулившись, і куняв сивобородий дід. Обличчя його закривав капелюх з величезними звислими крисами.

Віз поволі наблизився, і кобила — я опісля дізнався, що вона мала звичку спинятися біля кожного стрічного, —

стала, порівнявшись зі мною. Сивобородий підняв батога, вітаючи мене, і спитав, куди я йду.

— На південь. У Мугсальм... Шевде... чү куди завгодно,— одповів я.

Чоловік кивнув і зсунув капелюха на потилицю.

— Ти бродяга? Безробітний? — спитав він.— Я Єремія Стаді, а це мое «Континентальне веселе вар'єте». Мені треба помічника, і ти мені якраз підійшов би. Якщо згоден, то сидай і гайда з нами...

Я, як звичайно, не мав ніякої особливої мети, тож не став відмовлятися. Я підвівся, виліз на воза і виявив, що був там не сам. На клунках і всякому мотлосі лежала дівчина, жувала шматок ковбаси й гортала журнал «Гела Верлден».

Дівчина була опецькувата, коротка, з рудим волоссям і вся в ластовинні. Одягнена вона була в брудну сукню, а на ногах мала шкарпетки й сірі полотняні капці. Не звернувши на мене ніякої уваги, вона читала собі далі, часом глибоко зітхаючи,— певне, в таких місцях, що особливо брали за серце. Тоді вона опускала журнал і тужно поглядала в ясне небо.

— От і все. Я вже вмовився, можна їхати далі,— мовив я.— Ви ж не маєте наміру тут зупинятися?

— Ні, якого біса,— відповів сивобородий.— Гопля, Білолоба, поїхали.

Старий сіпнув віжками, і кобила рушила. Чоловік побіч візка не спинявся, а простував собі далі. Він був височенний на зріст і йшов широкою ступою; з одної кишені його піджака витикалася шийка літрової пляшки. Я простягся на клунках, згорнув порожній масний мішок замість подушки й улігся поряд з дівчиною, що читала журнал.

Дід, що сидів на передку, скидався на велетенську виляну ворону. Я насунув козирок на очі, закурив сигарету, і життя здалося мені доволі-таки приємним.

Моя робота у вар'єте не вимагала великих зусиль. Але й заробіток був поганенький; часто я тільки й мав за неї, що сякий-такий харч. Єремія Стаді був з природи далеко не скупий, але його самого обсідали злидні, і він не мав за що розмахнутися.

Балаган, чи вар'єте, як він його вперто називав, мало збирав публіки і не мав нічого привабливого, що б можна було показати у великих селах та містечках, де були інші розваги. Наше існування залежало винятково від тих

місць, де населення було негусто, і щоденного збору здебільшого вистачало тільки, щоб купити ковбаси, хліба, кави та півлітра червоного спирту тому чоловікові, що крутив карусель,— то була його щоденна норма і вся платня.

Ми поволі переїжджали від села до села, і кожного дня були якісь труднощі. Але таке життя по-своєму було й приємне, і мені велося навіть непогано. Балаган з його привіллям, натяком на романтику — аж поки все те набридло — подобався мені, і часом я навіть гадав, що врешті знайшов своє місце в житті.

До цього немало спричинився Єремія Стаді, що ненастанно запевняв, ніби я зроду артист. Хай тільки за кілька років звикну, і він — це вже напевне, — не сумніваючись, передасть усі турботи про «Континентальне веселе вар'єте» у мої руки.

— Ти таки вродливий хлопець, а це найважливіше. Гарні хлопці завжди приваблюють глядачів, особливо жіноцтво, а той, хто притягає до себе публіку, притягає гроші,— казав він.— Ти ще не переконався, що твій притулок справді тут, але згодом переконаєшся. Я вже старий і не зможу довго всім орудувати, от ти мене й заміниш... Той, що крутить карусель, на це нездатний, і Ельна теж. Але ти разом з Ельною — о, то вже інша річ...

Він явно мріяв спарувати нас з Ельною. З перших днів Стаді в «товаристві» почав заводити мову про те, що ми молоді і що наше життя має бути, як він казав, «з біса чудове», коли ми порозуміємось удвох і зів'ємо собі тепле кубельце.

— Боронь боже, я не звед'єнник, ні,— казав він.— Я тільки хочу якнайкраще все влаштувати. Я старий, самотній, і як ви зійдетеся, то дістанете у подарунок вар'єте, коли вже мені такий клопіт буде не до снаги. На того п'яницю нічого сподіватися, він тільки й знає, що свою горілку, але ви, молоді, можете з біса чудово влаштуватися. Я ж зичу вам добра...

Він по-батьківському піклувався про мене, і я не мав причини сумніватися в його щирості. Я крадькома позирив на Ельну — вона була далеко не гарна та й не така, щоб я міг з нею вжитися. Однак вона мала гнучке тіло й була молода. З хлопцями вона явно ще не зналася, а таким, як я, перебирати дівчатами не доводилось.

Отож я почав під'їжджати до неї. Проте Ельна поставилась до мене холодно.

— Ні, ні,— мовила вона, коли я якось пізно ввечері спробував зтягти її під копицю, що стояла край луку, на якому ми давали виставу.— Ні, я на таке ніколи не піду... зятям собі. Ти забереш єдине, що я маю, і тоді мені доведеться таїтися від нього? Еге ж?

Ми сиділи вдвох на порослому брусницями пагорку неподалік від балагана, і Ельна, як звичайно, тримала в руках «Гела Верлден». Її життєвим еліксиром були так звані «правдиві» оповідання; те, що вона вчитувала в них, було рятівною соломинкою в її житті. Ельна була нечувано обмежена й лінива, і, крім того, що пекла вафлі та обслуговувала вечорами тир, ведучи водночас «музичну програму» на старому дорожньому грамофоні, вона не бралася й за холодну воду.

З раннього ранку до вечірніх вистав вона або сиділа над своїми журналами, або розчісувала коси, або ще вдивлялася в дзеркало. Єремія Стаді дав їй спокій і ніколи не дорікав і словом. Зате чоловік, який крутив карусель, часом бурчав, називаючи її отупілим стервом.

— Що це таке я в тебе заберу?— спитав я її того вечора.— Я не маю на думці нічого лихого, до того ж, ми обоє молоді.

— Що забереш?— перепитала вона.— Ну ясно що— моє дівоцтво.

— Що? То ти й досі зберегла його?— недовіриливо спитав я.— Тобі ж уже двадцять років... і ти стільки їздиш...

— А хіба дівоцтво залежить від того, скільки хто їздить,— мовила Ельна.— Я зберегла його і берегтиму й далі, аж доки прийде він. Бо інакше він не захоче мене, авжеж. Дівоцтво— це єдине, що мають такі от убогі дівчата, як я...

Усе це перегукувалося з тією суворою мораллю, у якій виховувано й мене. І все ж таки її обережність і страх за своє дівоцтво засновувалися на кричущих мотивах. У її «правдивих» оповіданнях часто з'являлися багаті чоловіки, що зневажливо одверталися від вродливих, але, на жаль, продажних і розпусних жінок і закохувалися та одружувалися з попелюшками задля їхнього дівоцтва.

Ельна сподівалася, що її теж чекає така дивна доля, і тому боялася втратити «єдине, що вона мала».

— Ха-ха-ха! І ти віриш, що таке буває?— спитав я.— Віриш, що на цих заляпаних кізьяками вигонах, де ми товчемося, з'явиться якийсь мільйонер?

— А хто зна,— одповіла вона.— На світі багато чудес буває. Вони можуть переодягтися, ті мільйонери, і вдати з себе бідняків, справжніх злидарів...

— Ну, тоді мені залишається тільки признатися тобі, що я й є переодягнений мільйонер,— сказав я.— Тепер ти знаєш усе. Але тримай своє дівоцтво, на чорта воно мені здалося і ти разом з ним...

Ця безмежна тупість, що позначилася на її словах та мріях, викликала і сміх і сльози. Однак тепер вона не зворушила мене, я почував тільки злість і відразу. Ось сидить ця ледача, дурна корова і відштовхує мене. І я ще запобігав перед нею, щоб домогтися її ласки.

Я підвівся й пішов до балагана. Коло каруселі стояв крутильник, сумний, напідпитку, як завжди в таку пору.

— Привіт,— звернувся я до нього.— Ти тут? Про що це ти задумався?

Я знав, що питаюся марно, і не чекав на відповідь. Крутильник каруселі ніколи не озивався й словом. Він жив мовчки і тільки знав що напитися клейкуватого трунку і ввечері крутитися по колу всередині будки з гарно пофарбованих дощок, що ховала «карусельний механізм» від цікавих очей глядачів. У призначений час перед виставою він брався до свого діла — ходив по колу під акомпанемент тріскучої старої катеринки.

Його вечірне життя уявлялось мені таким невтішним, як метляння білки в колесі. До того ж, він уперто уникав людей і вдень, і навіть Єремія Стаді, що два роки тому найняв його на ярмарку в Ор'єнзі, нічогісінько не знав про його життя.

Дні спливали, стаючи щораз одноманітнішими й сірішими. Я не міг похвалитися витримкою, і життя в балагані почало здаватися мені безглуздим і сумним. Глядачів було дедалі менше і з коштами ставало сутужніше. Поодинокі дощові дні теж впливали на економіку вар'єте. До того ж, я все ясніше бачив, що програма вар'єте надто погана, аби вдовольняти й притягати навіть найневибагливішу публіку. Коли чаклун Алі Бен Арес, тобто сам господар балагана, чаклував над своїм чарівним горщиком, глядачі дивилися байдуже й холодно. Скорше варто було поглянути на самого Алі Бена Ареса з його грубою гротескністю, загорненого в брудне простирадло, що правило за мантію, з горщиком, повним негашеного вапна.

Номер полягав ось у чому: на очах у «ласкавих гляда-

чів» Алі Бен Арес висівав у горщик пучку петрушкового насіння і поливав його водою. Вапно від води починало гаситися, і за кілька хвилин у горщику витикалися прозорі, з сантиметр заввишки паростки. Цей трюк був старий і заяложений, і Єремія Стаді перший відчував це. Такі самі були й інші «чародійні» номери, що ними він розважав публіку. Він, наприклад, варив у пляшці яйце, заздалегідь оброблене ацетоном, або вичавлював з ножа воду, поклавши для цього під пахву мокру вату, з якої вода по руці текла в кулак.

Після того як Ельна знехтувала моє залицяння, я рідко розмовляв з нею. Проте щовечора думав про неї, і часто вона мучила мене уві сні. Єремія Стаді, крутильник каруселі, Ельна і я спали разом у наметі. І вечорами, поки Ельна роздягалася, щоб залізти в своє постільне шмаття, я переживав пекельні хвилини.

Хоч вона й берегла своє дівоцтво, але на ніч роздягалася зовсім, не соромлячись, що разом з нею сплять чоловіки. Нічної сорочки вона не носила і залазила під ковдру як мати родила. Єремія Стаді і крутильник каруселі зразу засинали, принаймні вони на неї не зважали, але мене вигляд її голого стрункого тіла доводив до божевілля, і я довго не міг заснути.

Я лежав, мучився, перевертався з боку на бік, а навпроти спала дівчина, що могла визволити мене від мук! Часом я підводився й виходив надвір або ставав і дивився на Ельну, гамуючи в собі грішні думки. Я міркував, що якби вдався до сили, то міг би взяти те, чого хочу. Я не мав дівчини, відколи розлучився з Муругою, і це схимництво часто було мені просто нестерпним. Але я опановував себе і не піддавався спокусі. Проте бачити Ельну щовечора роздягнуною було мені несила, і я не міг нічого з собою вдіяти.

— Та й погано ж ти спиш ночами. Воно-то звісно, ти молодий, а молодість знає своє,— дедалі частіше заводив мову Єремія Стаді, коли ми вдень удвох з ним поралися коло балаганного мотлоху.— От було б добре, і не сказати як добре... та хай мені чорт, коли я розумію вас з Ельною. Обое молоді, а не хочете зійтися. Так, так, не злись, я нічого поганого не маю на думці, повір мені,— виправдувався він, як я різко перебивав його.— Я старий і довго вже не нахазяйную... а ви могли б усе успадкувати від мене...

І він знову заводив мову про те, що ми з Ельною повинні зійтися. День у день він переживував цю тему, і я дозволяв йому балакати скільки влізе. Врешті я втік з намету і перейшов спати в тир. Там було холодно, незатишно, і я часто мерз, зате більше не бачив, як голе Ельнине тіло мерехтить переді мною у вечірньому присмерку. І так, незважаючи на все, було краще для мене: мої сни не були вже такі гарячкові й тяжкі.

На початку червня я розпрощався з балаганом. Єрмія Стаді був пригломшений і ніяк не міг збагнути, чому я й Ельна не хочемо влаштувати собі «з біса чудове життя». Він схуд, зів'яв, посумнів і докоряв мені, що я кидаю його напризволяще.

— Ти ж зроду артист! І ви з Ельною дістали б після мене все — і довго не довелось б чекати. Я тільки зверху ще сяк-так, а як не видно віддам богові душу, повір мені. Але роби як знаєш, хоч і дурницю ти намислив...

* *
*

Мое знайомство із подружжям пенсіонерів на хуторі Тіведсторпет — один із найяскравіших епізодів, що їх мені довелося пережити за ті роки.

Одного осіннього дня я вийшов надвечір із зали для пасажирів на станції в Лаксо, де я години на дві спинився відпочити. За станцією стояв візок, запряжений однокінь, а на ньому сиділа жінка років так під шістдесят.

Побачивши мене, вона спитала, чи я часом не безробітний і чи не маю бажання найнятися до її з чоловіком сядиби, що за милою з чимось від міста. Чоловік її оце недавно вийшов з лікарні і мусить трохи відпочити, а в господарстві треба рук — і картоплю пора вибрати, й іншу городину впорати, заготовити дров на зиму — одне слово, робота є.

— Ми дали оголошення в газету і дістали відповідь від якогось хлопця з Еребру, що мав сьогодні приїхати, — вела далі жінка. — От я й позичила коня в сусіди і приїхала забрати його, та він не з'являється, а ми не можемо чекати. Якщо ви маєте охоту поїхати, то це буде просто чудово, а я гадаю, що ми поладнаємо. Звичайно, такому молодому, як ви, буде трохи сумно жити серед лісу, але ми вас довго не затримаєм, може, з місяць. А платити ми

думаємо шістдесят крон, і звісно кімната й харчі. То що ви скажете?

— О, будь ласка,— відповів я.— Залюбки поїду.

— Ну й добре, тоді зараз же й вирушимо,— промовила жінка.— Отже, домовились. Ви вмієте правити конем?

— Не дуже,— признався я, зиркнувши на кобилу, запряжену у візок. Кобила була стара, сумирна, і я міг не боятися, що вона показуватиме норов чи й понесе. Я взяв віжки, виліз на візок, ми гарно вместилися і рушили в дорогу.

Був кінець вересня. Ліси за станцією вбралися у всі свої осінні барви, повітря було чисте й прохолодне.

— Но! — гукнув я на кобилу, і мені стало легко на серці.— Но! Поїдемо клусом. Пані каже, що до садиби їхати з годину? Миля з чимсь?

— Півтори, майже дві милі,— одповіла жінка.— До озера. Мій чоловік з минулого року на пенсії. Раніше ми жили в Нурі. А коли він пішов з роботи, купили собі хату. Ви не уявляєте, як там гарно.

Я звик, що господарі завше перебільшують, коли йдеться про їхні садиби, та в Тіведсторпет справді було чудово. Ніколи я не бачив зворушливішої ідилії, як ті кілька червоних будівель під одним дахом коло блискучого озера, оточені зеленими нивами, яблунями та грушами, з висооченною плакучою березою перед ганком.

Ми заїхали на подвір'я й стали перед повіткою. Я допоміг своїй майбутній господині злізти. З хати тим часом вийшов її чоловік — молодий з виду, живавий і високий. Але ходити йому було важко, і він спирався на палицю. Наслідок автомобільної аварії, у яку він попав колись давно, розповідала мені дорогою господиня.

— Просимо, просимо! То ти кажеш, що це не той, який відповів на оголошення? Треба визнати, що такі справді варто було висилати тебе,— мовив він, сміючись.— Не з'явився один, то ти найняла іншого. Просимо,— повторив він.— Інженер Ларсон. А як вас звати?

— Юнатан,— сказав я.— Я бурлакую. Уже більш як три роки безробітний.

— Тоді чудово для нас усіх,— мовив чоловік.— Нам потрібні ви, а вам робота. Як вам подобається садиба? Правда ж, гарна?

— Гарна? Та це ж справжня ідилія!— щиро вигукнув я.— Це найкраще місце, яке мені доводилось бачити.

Він пошкутильгав до хати. Там, на кухні, стіл уже був накритий до кави. Ми довгенько просиділи за вечерею. Приємніших господарів я не міг собі й бажати. Обое були ласкаві, веселі, жодного разу не поцікавились моїм минулим, і я був їм вдячний за те.

Потім ми походили й помилувалися маленькою садибою. Господар розповів, що мені доведеться робити. Насамперед я мав вибрати картоплю, зрубати капусту й викопати моркву.

Потім дрова. У лісі, до якого рукою подати, є місцина, де три роки тому рубали дерева. Там лишилось повно соснового й смерекового гілля. Його треба обрубати й привезти додому — коня позичимо у сусіда, — а дрова скласти в штабелі біля повітки.

— Вистачить роботи на цілий місяць, — сказав чоловік. — Але ви не бійтесь. Ми не збираємось висотувати з вас жили. В мене на озері є човен, і ще, певне, не така пізня осінь, щоб не спробувати закинути невід чи поставити ятір, отож ми й виберемось порибалити, як буде охота. Окуні там водяться, а часом, як пощастить, ловиться й щука.

Місяць, що я прожив на хуторі Тіведсторпет, був найщасливіший і найспокійніший за все мое життя.

На горищі в них містилась кімнатка, і господарі віддали її мені. Кімнатка була охайна, гарна, з вікна відкривався краєвид на озеро й на ліс. О сьомій ранку я вставав і сходив до кухні. Господиня поралась біля плити і подавала сніданок. Чоловік часто сидів уже за столом.

Після сніданку я йшов на город, вибирав картоплю, копав моркву, потім возив усе те тачкою і зсипав у лях під хатою. Погода була гарна, і робота давала мені тільки насолоду. Господарі хвалили мене, і мені було приємно, що вони вдоволені. Коли я зібрав урожай, то почав у лісі заготовляти дрова. Навколо вирубки яскріли червоним листям маленькі осики, вився по камінні плющ і жимолость. Подекуди багряніли брусниці, а коли я піднімав гілляки, то знаходив під ними купки жовтих блискучих личинок.

Фіалкова дика конюшина — в'язіль — біля доріжки, що скидалася на густі зарості лохини. Відцвілі сірі ялівцеві сережаси з насінням, запах вільхової кори біля струмка нижче вирубки.

Щоранку господиня готувала мені кошика з другим

сніданком, який я брав із собою до лісу. Я ставив кошика під каменем тут же, на вирубці, і відпочивав, коли мені хотілося. Лягав горілиць на м'який мох, і в груди мені вливалися цілющий спокій і могутня тиша. Високо наді мною пропливали білі осінні хмарки і ласкаво світило сонце.

Між відпочинками я завзято працював — обрубував гілки, корчував пні і складав у купи дрова. О першій я йшов додому обідати. Після обіду годину відпочивав і о пів на третю повертався знову на вирубку.

День минав швидко, і не встигав я оглянутись, як уже була пора кінчати. Я ховав сокиру в розколину скелі, випростовувався і підраховував, скільки зробив за день. Дома в кухні на мене чекала вечерея. Господарі вітали мене приятними словами:

— Просимо до столу. Який ви роботящий і моторний. Якби ви знали, які ми раді, що натрапили на вас.

Тихі вечори у вітальні біля каміна, в якому над смолистими дровами здіймалось жовте полум'я і чорний дим. Господар розкладав пасьянс, господиня плела, а я куняв перед каміном у кріслі-гойдалці. Стояла заспокійлива тиша, тільки вітер шелестів у яблунях та часом плакуча береза черкала віттям по даху. За вікном — важкий непроглядний морок, а в серці — вдовolenня, що добре минув день.

Коротка розмова про завтрашній день і про те, що треба зробити.

Сусіди приятні — і найближчі, й дальші. Я зрозумів, що мої господарі й словом не прохопилися, хто я такий, і сусіди вважали мене за того хлопця з Еребру, який відгукнувся на оголошення, — і був їм удячний. Ніхто не знав про моє минуле і не дивився на мене як на жebraка й бродягу — я був рівний з іншими. Усе це було як цілющі ліки, і хвилинами я навіть забував, що не маю притулку, і що скоро мені знову доведеться бурлакувати дорогами.

— Ні, — інколи вранці казав господар, — треба подумати й про того, що сидить дома. Сьогодні ми махнемо рукою на ліс.

— Пан інженер хоче сказати, що ми поїдемо на озеро?

— Еге ж. Мерщій допивайте каву, та поговоримо про озеро, рибу...

Такими ранками господар уже сидів за кухонним столом, коли я сходив туди з своєї кімнатки на горищі, й од-

разу жваво починав розповідати, як він колись рибалив. Ми брали з собою рибальське причандалля й клали його в човен, що лежав витягнений з води нижче повітки. Я спускав човна і брався до весел, а господар пильнував волосінь і блешню.

Здебільшого здобич була мізерна, і за якийсь час ми приставали до острівця серед озера. Там ми сідали на камені, дивилися на воду, що була по-осінньому темна, і господар вів далі свою розповідь. Оповідав він чудово і, як видно, мав невичерпний запас рибальських історій, авантюрних і ліричних пригод із свого життя в гірничому краю, де він працював на деревообробному заводі інженером.

— Ну,— врешті казав він,— годі на сьогодні, треба повертатися додому, до своєї старої.

Гармонійніших стосунків між подружжям я не міг собі навіть уявити. Вони завжди були ніжні одне з одним, і я за весь час, поки жив у них, не чув, щоб вони коли сказали одне одному дратівливе або неласкаве слово.

Вечорами господарі часто розмовляли про своїх трьох заміжніх дочок, що жили десь на півночі, і згадували, як вони були ще малі. Видно було, що вони могли згадати не менше світлого в спільному житті, як сам інженер розповісти про свої пригоди в лісі й на озері.

Я сидів у кріслі-гойдалці у вітальні чи біля столу на кухні і відчував себе частиною цієї садиби і рідним сином господарів, що випадково найняли мене. Інколи я брав описи яхт — єдині книги, що тут були,— і читав, але частіше просто відпочивав після втомливого дня. Сон мій був глибокий, міцний, і мені було приємно прокидатися вранці та думати про роботу, що чекала на мене.

Але що далі, то частіше в моє серце почала закрадатися турбота про те, що мене чекає, коли я покину цю садибу.

Одного вечора я скинув перед дровитнею останні дрова і востаннє одвів сусідові коня. Другого дня я поскладав поліна в штабелі, і на цьому моя робота скінчилася.

— Будь ласка, ось ваша платня,— мовив господар увечері.— Сімдесят п'ять крон. Ми обіцяли вам шістдесят, але вважаємо з жінкою, що за таку добру працю варто дати й більше.

Господиня кивнула. Вона сиділа й розгладжувала м'які вовняні шкарпетки, що якраз скінчила плести. Я подя-

кував за гроші — вранці я мав іти від них. Піднявшись у горішню кімнату, я побачив, що мій святковий костюм гарно випрасуваний, а на ліжку знайшов нову сорочку та краватку.

Господиня взяла щойно сплетені шкарпетки, поклала їх мені на коліна й сказала:

— А це вам маленький подаруночок на згадку. І дякуємо, що ви так гарно велися... бо ви таки справді шанувалися. Ми сподіваємось, що цей місяць був так само приємний і для вас, як і для нас.

Другого ранку я вирушив у дорогу. Господарі провели мене за подвір'я. Вони не спитали, куди я йду і що думаю робити, і не співчували мені. І я знав, що вони мовчать не тому, що черстві чи байдужі до мене, а тільки через свою шляхетність і через те, що не хочуть нагадувати мені, хто я.

Я повільно пішов між полями до узлісся, і, коли обернувся й глянув на садибу та озеро, господарі стояли на порозі й махали мені. Я підвів руку, махнув їм у відповідь і нерішучою ходою пішов далі. Канавами текла вода, з дерев капали важкі краплі. День був похмурий, мрячив дощ, і мокрий вітер дув мені в груди.

Час, проведений у тій садибі, не міг полегшити мое прийдешнє. Я прожив його в оточенні, яке різко відрізнялося від того світу, що з ним стикався досі, і з людьми, з якими завжди мріяв бути разом.

Але хоч я з вдячністю згадував про перебування на хуторі Тіведсторпет, переді мною ще яскравіше постало моє теперішнє, вкрай жалюгідне животіння. Як мало в ньому було радості і як багато лиха!

5. ІНТЕРМЕДІЯ

Лютий вітер з Ботнічної затоки, вічний холод і сніги, сніги.

Восени я знову помандрував на північ, але в грудні повернув назад. Шлях з Шеллефтео на південь здавався тієї холодної зими нескінченним. На селянах ніби позначилась пора року — їхні почуття заморозились, вони не знали милосердя. І не тільки селяни були черстві та безжальні. Дратівливий аптекар у Левонгері, до якого я заглянув випросити кілька мідяків, подзвонив у поліцію, а торговка рибою в Севарі пригрозила, що покличе ленсману, коли я зайшов до її крамнички попросити кусок хліба.

В обох випадках мені пощастило уникнути зустрічі з законом, бо я відразу накивав п'ятами. Але ця неприязнь і злість тяжко вразили мене. Утоптаний сніг на дорозі. Гладенькі крижані стежки, підступні й небезпечні в темряві. Пекучий мороз на світанку. Примарні ночі в холодних як крига клунях чи нетоплених пральнях, куди я без дозволу закрадався в темряві і запорпувався в купу брудної білизни.

Шляхом ішло повно бездомних, але всі вони прямували на північ і всі розповідали ті самі сумні речі.

Щоб я йшов на південь? Ні, ні, тільки не туди. Ти ж не божевільний! Але твоя воля... Роби, як знаєш.

Я послав на пошту в Мальмбергеті заяву про зміну адреси й дав нову — в Левонгері. І тепер на мене там чекав лист від діда — як звичайно, дуже короткий і без особливих новин. Дід писав, що й далі тримається і дає собі раду, але сам лист свідчив про зовсім інше: речення були складені незграбніше, ніж завжди, а багато слів так погано написано, що я насилу розібрав їх.

Дід отримав звістку від моєї тітки із Штатів. Вона з

сім'єю живе добре, в достатку. А Еміль Релігс став ще пихатіший і зарозуміліший.

Багато що можна було прочитати між рядками того листа, написаного тремтячою рукою. Але не тільки ці очевидні ознаки дідової скрути прикро вразили мене. В конверті лежало п'ять крон. Дідусь писав, що це та п'ятка, яку я послав йому з Кіруни.

«Тобі вона може знадобитися,— писав він.— Ти сам кажеш, що тепер тяжкі часи. І воно таки справді не завжди буває добре».

Я невидючим поглядом втупився в листа. Ясно було, що дідусь щось прочув за мене і не вірив моїм вигадкам. Якби він думав, що мені добре, то не поклав би тієї п'ятки в лист. Адже Ельна Релігс бачила мене тоді в Гетеборзі, а коли так, то навіщо прикидатися, коли в те прикидання ніхто не вірить? Можна все послати до біса. Дома однаково знають, ким я став. Але чи міг я на все махнути рукою? Ні, не міг. Якби хтось із села побачив випадково, як я живу, то з сорому я б провалився крізь землю.

Колись настане день,— пробував я втішити себе.

Але в житті вже не було нічого, на що б я міг сподіватися, і ця думка мало заспокоювала мене.

Повільно спливав грудень, наближався Новий рік. Різдво я «відсвяткував» у дорозі, так само й Новий рік. Як і перше, стояв тріскучий мороз, вздовж узбережжя бурхали снігові завірюхи, і сонце світило рідко. Та що не день, я заходив далі на південь. До того ж, колись та мала настати весна... і літо.

Проте що то була за втіха? Правда, влітку я не мерзнутиму. Але тільки й усього. Я ж одне знав твердо: що далі на південь, то нужда й безробіття ставатимуть нестерпніші. Але хіба може бути життя важче, ніж зараз у районах целюлозної та деревообробної промисловості? Мандруючи по Вестерботтені, я часто бачив, як страшно голодують робітники, що працюють у цій галузі. У Роберсфорсі, в Оббулі, в Гернефорсі — скрізь позакривано целюлозні фабрики й тартаки.

Чи коли ще працюватимуть фабрики й заводи?

Січнева холоднеча заповзала поміж будинки Одалена — скажена погода і роздратовані люди. Замовклі тартаки,

ніякої роботи в лісах, ні за що взятися, ні на що жити. В селах гнітюча тиша. Річки сковані кригою, на берегах грубим білим шаром лежить сніг. Нужденні кав'ярні, де вечорами дівчата слухають давні грамафонні пластинки, а хлопці тим часом десь тиняються безпритульні.

Ні танців, ні розваг. І хоч би тобі один хлопець до товариства.

Я йшов і думав про «Одальську поезію», що про неї в зв'язку з чимось чув, хоч і не мав ніякого уявлення про Пелле Моліна¹, а все те, що я бачив навколо, була груба проза. А все ж я помітив, що тут настрої значно бадьоріший, аніж у тих охоплених безробіттям місцевостях, які я вже знав. Звільнені робітники тут виявляли не тільки невдоволення й зневіру, а й готовність до боротьби і надію на краще суспільство, де не буде голоду й злиднів.

Люди були привітні з безпритульними, і якщо й випадали дні, коли я не мав ані рiски в роті, то втішало хоч те, що тебе оточують щирі люди. Могутня велична природа вселяла бадьорі думки, і я сподівався, що, коли опинюся в Лонгселе, мені стане краще.

Краще? Що це я собі забрав у голову? Хіба я новак? Хіба не маю за плечима майже чотирьох безпритульних років? Як я можу сподіватися на краще?

Однolітки, яких я зустрiчав, стискали плечима й починали скаржитись. Вони йшли з Лонгселе і знали, як звідти їхати залізницею на південь. Я не мав причини їм не вірити, але втішав себе тим, що мені не буде гірше, як було ось цієї зими, і хоч усі радили вернутися, простував собі далі.

В Лонгселе я сподівався сісти на якийсь товарняк і доїхати до Онге або й ще далі на південь, аж до Юсдаля. Я стомився йти і марив про всі лісові колиби, в яких ставав на ніч або відпочивав, коли мандрував на північ. Тоді я не мав ніякого уявлення про ті місця. Тепер я знав, де стоять колиби, і легко міг би знайти собі якесь пристановище.

Якось надвечір після важкого втомливого дня я дістався до станції в Лонгселе. Я промерз до самих кісток і зовсім знесилів, тому одразу сів на лавку перед грубою. Останнім часом випав сніг і йти було страшенно важко. Мені хотілося простягтися на лавці й заснути. Та суворе

¹ Моліна Пелле (1864—1894) — шведський письменник. Найбільшу популярність здобула його збірка «Одальська поезія», видана після смерті.

обличчя начальника, що майнуло за шибкою віконця в касі, злякало мене, тож я підвівся й почав ходити туди й сюди по залі.

За хвилину увійшов середнього віку чоловік і сів на моє місце коло грубки. Він пильно подивився на мене і підкликав до себе.

— Ти на південь?— спитав він і додав:— Ет, хлопче, роби як знаєш, але там тобі буде не з медом. Ти думаєш іти пішки чи вчепитися на поїзд, га? Можна й так, але цього разу ти будеш їхати, як усі порядні люди.

Він засунув руку в кишеню піджака і витяг залізничного квитка з червоною смужкою. Квиток був від Лонгселе до Євле. Червона смужка вказувала, що квиток виданий якоюсь організацією чи урядовою установою. Чоловік сказав, що він дістав його в притулку для бідних, але, добре зваживши, передумав їхати на південь.

— О восьмій вечора буде поїзд, а рано-вранці ти приїдеш до Євле,— казав він далі.— На якого біса мені йти назад до притулку й повертати карту, як там мені ніхто й не подякує. А тобі, бачу, вона знадобиться. Іти пішки не велика радість, а залізи в гальмову будку не так-то й легко. Як тільки спиняється поїзд на станції, кондуктори й залізничники щоразу нишпорять по будках. Увляєш собі?

Я подякував за його люб'язність, радий, що зможу спати цілу ніч і не сушитиму собі голову, куди приткнутися. Чоловік простував на північ, тож він, не гаючись, пішов собі. Сніг тим часом перестав, надворі потеплішало. Я пішов подивитися на містечко.

У потрібний час я повернувся на станцію і заліз у перше ж порожнє купе поїзда, що йшов на південь. Як тільки кондуктор перевірів квитка, я роззувся і ліг собі на тверду дерев'яну лавку. Я миттю заснув і, крім того разу, коли кондуктор збудив мене знову перевірити квитка, не прокидався аж до самого Євле.

Сонний, тремтячи з холоду, я вийшов з поїзда і влаштувався в залі для пасажирів. На одній лавці спало двоє бездомних, а троє обірваних підлітків стояло біля груби. Ще було дуже рано, надворі ледве сіріло. Іскристий сніг блищав у світлі вуличних ліхтарів. Трохи згодом я вибрався з зали і знайшов кав'ярню. Там теж сиділи кілька бездомних і дрімали. Я збагнув, що в місті повно жебраків, і сумно подумав, що тут чи десь ще далі на південь буде не легко давати собі раду.

Увечері, після гіркого, виснажливого дня, я знову вернувся на вокзал. Хоч скільки я ходив по місту, а за цілий день не нажебрав на ночівлю навіть у найзлиденнішому притулку, та й з їжею було зле. Я був уперше в Євле і не знав, куди податися на ніч. У залі я пристав до кількох хлопців, що сиділи, најжачившись, на лавці,— вони збирались до цегельні в Гагастрем. Я не знав, де той Гагастрем, та все одно поклав собі піти з ними.

Скоро ми вийшли з вокзалу й подалися за місто.

— Треба встигнути туди першими, а то не буде місця,— казали хлопці.— Взімку до цегельень набивається повно людей, і тут, і далі на південь — скрізь.

Я вже двічі ночував у цегельні і приблизно знав, що то таке. Тому цегельня в Гагастремі не була для мене чимось несподіваним. Ми позалазили в піч, з якої недавно витягли цеглу. Червоне, як сурик, випалене піднебіння печі пашіло жаром. Перед тим, як іти з зали для пасажирів, ми повибирали з урн на сміття всі газети, тож тепер розстелили їх у печі, зняли з себе пальта й полягали на свої шарудливі постелі.

Хтось засвітив недогарок. Слабке світло понуро блимало в задушливій темряві. В боки припікало крізь папір, а гарячим повітрям важко було дихати.

Хлопцям рот не стулявся — вони були раді, що мають де спати.

— От нам пощастило,— казали вони.— Тут принаймні тепло, хоч і з біса душно. Власне, в таких печях страшно спати, можна так учадіти, що й не прокинешся. Багато було вже таких випадків.

У цегельнях часто є небезпечні гази, тож доводилось стерегтися. Та цього разу нас було кілька, і хоч хтось та помітив би загрозу. Ми повеселішали і почали розважатися, як могли. Двоє хлопців кидали один в одного папірцями, ще двоє почали боротися. Такі були більшість моїх однолітків, що мандрували дорогами. То ми задумливі, охоплені відчаєм, то за мить нас опановує бадьора грайливість, власне, надто дитяча, як на наш вік, а все через те, що ми не мали куди вжити свою силу і не могли бути самими собою.

Ми були молоді без молодості, ми ніколи не жили посправжньому і не відчували себе вільними. Обставини, в яких ми опинилися, гальмували наш розвиток. Навіть якщо ми про дещо знали більше, ніж наші батьки в такому віці,

все-таки ми були зовсім не досвідчені, майже беспорядні.

Йшли ми здебільшого мріями — останнім часом я дедалі частіше вдавався до своєї фантазії, — а все, що лежало за межами тієї вузької перспективи, в якій ми сприймали життя, було нам маловідоме або й зовсім невідоме.

Важку задуху порушив подих вітру, і по піднебінню печі забігав промінь кишенькового ліхтарика. Я підвівся з шарудливого паперу й одразу збагнув, що то поліція робить облаву на бездомних волоцюг. Проклинаючи свою лиху долю, що занесла мене саме сюди, я виповз надвір. Непривітний голос владно наказав нам вилазити і йти до поліційної дільниці. Негайно ж. Чи ми чуємо? Поліції ніколи чекати. А то вони підженуть нас кийками, хай нам біс!

— Ну от, — сказав один хлопець, коли ми вийшли з печі. — Вклепалися... тепер або буцегарня, або Свартше. Я маю вже двоє попереджень за бродяство, а третього мені не запишуть.

— Мені теж, сто чортів їхній матері, — озвався другий. — Тепер як стій заберуть... Та воно, може, й на краще. На Свартше принаймні матиму пристановище і шматок хліба. А тут, трясця йому в печинки, не маю нічого.

Веселість нашу як рукою зняло. Понурі обличчя, безнадійність, нарікання. Поліцаї посадили нас у машини, що чекали біля цегельні, і на великій швидкості помчали до дільниці. Один поліцай зібрав наші документи і покликав першого на перевірку. Після нього була моя черга.

— У вас немає жодного попередження за бродяство? — спитав старший поліцай, перегортаючи мої папери. — Ну, тоді нам до вас немає ніякого діла. Але ви мусите негайно ж покинути місто.

Він глянув на мене спокійно й співчутливо, і мені стало трохи легше на серці. Це був чоловік середніх років, з тихим голосом, ввічливий, без натяку на нахабство. Він додав, що розуміє, як тяжко жити безробітним, і сподівається, що скоро настане якийсь просвіток. Але то його обов'язок стежити, щоб жодний бродяга не вештався по місту. І таке саме становище скрізь туди, на південь.

Ніхто не забороняє безробітному переходити місто, але зупинятися в ньому не можна, часи тяжкі, і більшість густо населених місцевостей і міст так переповнені жебраками, що поліції доводиться вдаватися до суворих заходів. Тепер я можу йти, і коли дбаю про себе і про своє прийдеш-

не, то мушу бути розважним і не забувати його поради: піде не спинятися, якщо тільки не знайду роботи.

— Я бажаю вам добра, думаю, що ви розумієте мене,— докінчив він.— Хто там далі!— гукнув він поліцаєві, що викликав мене.— Ні, не туди,— мовив він, коли я попрямував до дверей вахтерської.— Тих, що вже вислухали, ми випускаємо іншим ходом. Не хочемо, щоб у вахтерській скупчувалося багато людей і щоб ті, кого вже звільнено, заводили розмову з тими, що чекають ще на перевірку.

Я вийшов з дільниці і швидко подався вниз вулицею. Отже, мені наказано: іди, тільки йди. Можеш зупинитися лише на кілька годин. День тут, а ніч уже деінде. Вічно без пристановища, без дружньої опори.

Таке життя чекало мене надалі.

* *
*

Кінець зими і весну я тинявся дорогами, не маючи ні планів, ні мети. І ось уже збігало літо — моє останнє бездомне літо.

Я повзав по глинястому картоплищі за Карлскогом у липкій, як тісто, грязюці. Руки мої геть заліпила глина, що, висихаючи, стягувала шкіру на суглобах. Земля понабивалася за нігті. Волога в'їдалася в одяг, кем'яхи глини поначіплювалися до штанів на колінах. Січе дощ. Небо сіре як олово. Сірі рядки обмерзлого картоплиння.

І життя, і світ — усе сіре-пресіре.

Картоплю зсипали в мокрі брудні мішки. Селянин, у якого я працював ще з одним бродягою, ходив за плугом і обкладав нас та коней прокльонами й лайкою. Довгі нескінченні години роботи, короткі, швидкоплинні спочинки. Погані харчі, не краще житло — наймитська комірчина, де під стінами повно шурачих нір. Вітер свистів крізь обірвані шпалери, і вічно капало із стелі на понурий, пофарбований чорною фарбою стіл.

— На весну стане краще,— казав мій товариш, коли ми вечорами сушили біля коминка своєї пальта.— Чи, може, вже ніколи не буде краще? Чорт його зна...

Я дивився на коминок, на жовте полум'я і пробував хоч вигадати собі трохи теплого затишку в цій необжитій норі, та не міг. Улітку, коли дні сонячні і ночі світлі, я міг полинути думкою куди завгодно. Однак тепер, мокрої, хо-

лодної осені, моя уява нездатна була ні на що. Я сидів на розхитаній лавці в наймитській комірчині, і мені було двадцять два роки. В такому віці я повинен би вже бути на вірному шляху до мети, про яку мріяв підлітком. А я сидів тут, чекаючи завтрашнього дня, що мав принести мені тільки муку. Рідкий суп, цвілий хліб, відразний маргарин і одвіяне молоко. Селянин, що обкладав прокльонами, і поле картоплі, яку, здавалось, годі коли було вибрати.

— А що далі? Знову безпритульність. Знову нескінченні дороги.

Товариш мій нездужав і кашляв. Він спав із сил і жалівся, що йому болить у грудях. Їсти він не хотів, та й спав погано. Його чекала тяжка зима. Скінчивши вибрати картоплю, ми мали розійтися. Він намірявся податись додому — Норланд. У невеличкому селищі, де жили його батьки, закrywся тартак і всі залишилися без роботи.

Тяжко повертатись додому зломленому, хворому, на шию батькам.

Ми тремтіли з холоду в комірчині, а думки наші линули у велику пустку — наше майбутнє. Мене мало вабила можливість перезимувати в цих господарів. З усіх непривітних людей, яких мені доводилось зустрічати за своєї мандрі, ніхто не міг зрівнятися з ними. Чоловік був суцільний диявол, а жінка — сварлива відьма, яка вічно нарікала, що молодь тепер легковажна й ледача.

Вечорами я сидів і журился, що лиха доля закинула мене сюди.

Одного вечора дощ змусив нас шукати пристановища. Після довгих вагань і нарікань оці селяни дозволили нам переночувати в наймитській комірчині, взявши з нас обіцянку, що ми залишимося у них влібирати картоплю. За платню нам мав бути харч, житло і п'ятдесят ере на день. Згодом із скупих зауважень сусідів я зрозумів, що ми напали на людей, яких обминали всі наймити, і що платня, яку нам призначили, була нечувано низька.

Але такі, як ми, не могли скаржитись чи кинути роботу. Господар був церковний староста, якесь цабе на селі і швагер волосного поліцає. Якби ми спробували домагатися своїх прав, швагер-поліцає дійняв би нас законом про бродязтво.

— Що? Уникаєте роботи? Не влаштовує харч, житло і три крони на тиждень? На озері Свартше вас навчать іншого, виб'ють лінощі, — сказав би він.

Ми терпляче коротали каторжні дні, сірі вечори й сумні ночі з безрадісними снами. Але так довго тривати не могло. Якось увечері, коли ми вантажили на воза мішки з картоплею, мій товариш упав. Його напав кашель, і він трусився, ніби в пропасниці. Господар верещав, що треба поспішати, і я напружувався, як міг, щоб робити за двох. Та селянин все одно був невдоволений.

Зненацька він скочив з воза і вдарив хворого по обличчю.

— Диявольське кодло, чого стоїш і очі витріщив? Думаєш, я дурно тебе харчую?— крикнув він.

Я поклав мішок з картоплею, якого ніс до воза, і мовив:

— Спокійніше! Не бачиш, що хлопець хворий? Він он ледве на ногах стоїть! Повинен же ти мати стільки глузду, щоб не бити його. Краще допоможи йому й одвези додому, в ліжко.

Селянин покинув хворого і пішов на мене із стиснутими кулаками.

— Заткни пельку, бо дістанеш!..— гримнув він.— Хто ти такий? Чортів заброда! От візьму та піду до поліція, хай забере вас відсіля!

— Поліція не має до мене діла і, сподіваюсь, не матиме,— сказав я.— Але чого тобі морочитись? Як хочеш, то ми сьогодні ж увечері розрахуємось. Заплати нам за роботу, і ми підемо собі.

Селянин стиснув плечима:

— Ідїть хоч і зараз к чортовій матері. Але грошей ніяких не дістанете, досить того, що мали харч і житло. Ідїть, щоб я вас не бачив! Мерщій, бо...

Він скочив на воза і, не звертаючи уваги на решту мішків, стьобнув коней і поїхав. Товариш мій жалівся, що йому болить голова. Його занудило, і він змушений був сісти. Минула не одна хвилина, поки ми нарешті змогли піти до садиби. На подвір'ї стояв віз із мішками картоплі, а в стайні тупцювали коні. Але сам господар зник, а двері наймитської комірчини були замкнені.

— Он як,— мовив я.— Він спіймав нас на слові. Ну, та це й краще.

Я позбирав наші манатки, що лежали купою за порогом. Товариш хитався на ногах, і коли ми йшли до хати, мені довелось підтримувати його. Кухонне вікно світило-

ся, і ми чули голоси господарів. Та ніхто нам не відчинив, як ми постукали в двері.

Пригнічені й стомлені, ми пішли з подвір'я, такі самі бідні, як і прибули сюди.

Ми зайшли на сусіднє подвір'я і розповіли, як з нами повелися. Господарі поспівчували нам, але не захотіли втручатися в це діло.

Таке саме почули ми і в іншій садибі, і ще в одній. Усі визнавали, що наші господарі повелися по-свинському. Але заступитися за нас і нажити собі ворога — ні, цього вони не бажали.

Я спитав, чи не пустить хтось переночувати хворого, проте з тієї самої причини мені відмовили. Зате порадили звернутися в будинок для старих.

В будинку нас зустріла невдоволена завідувачка і після моїх настійливих прохань пообіцяла взяти на ніч хворого і, якщо буде треба, покликати лікаря. А для мене місця не було, і я, самотній, поплентався у вечірній морок. Я лютував, що так принизився, і проклинав бродяче життя, яке ніколи не дає мені змоги постояти за свої права.

Мрячив дощ, і завивав у полі вітер. Марно я намагався уявити себе солдатом у ворожій країні, який мав десь затишну домівку і на якого чекала дружина. Дорога була глиняста, вся в калюжах, що сумно поблискували паморозню проти місяця, який час од часу визирав з-за розірваних хмар. Я підняв коміра, засунув руки в кишені і поклав собі йти цілу ніч. Шукати знову ночівлі в селі я більше не мав охоти, адже я тільки ще раз почув би байдуже «ні».

Незабаром я зайшов у ліс. Садиби в цій місцевості траплялися рідко, всюди було порожньо й темно. Дощ пішов густіший, і холод став ще дошкульніший. До того ж, я стомився за цілий день роботи і, коли нарешті побачив на узліссі садибу, завернув у той бік, щоб переспати в якійсь клуні чи в хліві.

В хаті було тихо, вікна не світилися, але в хліві забряжчав ланцюг і замекало теля. Я попрямував до дверей, як мені здавалося, повітки, і мене зустрів морок, напоєний запахом соломи. У хліві, звісно, було б тепліше, та коли б я пішов туди, то потривожив би корів, і могли б прокинутись господарі.

Я обережно пробирався в глиб повітки і спинився перед довгим ящиком, як мені здалося, переділком на фу-

раж. Я скинув черевики й куртку, нагорнув купу соломи, заліз у неї й заснув.

Коли я прокинувся, в повітці ще було темно, як у ямі. Я трохи відпочив, отож хотів вибратися звідси, поки прокинуться господарі. Я встав, склав солому на місце, сів на ящик і заходився зашнуровувати черевики. Вночі погода ще погіршала, і тепер надворі завивала справжня буря. Це так пригнітило мене, що я й не помітив, як до хліва хтось увійшов.

Потім відчинилися двері й до повітки і зайшла середніх літ жінка з ліхтарем у руці. Побачивши мене, вона несамовито заверещала.

— Не бійтеся,— сказав я якомога лагідніше.— Я не страшний, я просто мирний безробітний. Учора ви вже спали, як я прибився сюди, і мені не хотілось будити вас. От я зайшов до повітки й ліг, а тепер лаштуюсь іти далі.

Жінка отямилась і трохи заспокоїлась. Але голос у неї тремтів і рука дрижала, коли вона показала на ящик.

— Чи ви бачите, на чому сидите? Збагнули?

Я підвівся і аж відсахнувся, коли розгледів, що той «ящик» насправді домовина. В ній лежав син господарів, двадцятидворічний хлопець, тож не дивно, що жінка злякалася, побачивши на труні хлопця такого ж віку, як її покійний син. Вона подумала, що то привид. Мені ж здавалося дивовижним і моторошним те, що я спав поряд з покійником. Я швидко попрощався з враженою жінкою і, вже не думаючи про негоду, заквапився в темну рань.

* *
*

Думка про покійника в тій відлюдній оселі довго переслідувала мене і не давала спокою. Ще хлопчаком та й юнаком, поки доля не кинула мене на вулицю, я був забобонний і боявся темряви — усе від тих розповідей про духів та нечисту силу, що їх я наслухався в дитинстві. Тепер же я ніколи не боявся, хоч у яких страхотливих місцях доводилось ночувати, і тільки коні, що паслися вночі, тривожили мене і вселяли думки про якісь надприродні сили.

Літніми ночами, коли я спав у відлюдних лісових сінниках чи під копицями просто неба, часто поблизу паслися коні. Вони, бувало, зненацька підводили голови і якусь мить стояли тихо, дослухаючись чи дивлячись на щось

таке, чого я не міг чути й бачити. Щось у них було тоді моторошне, і мені ставало неспокійно на серці.

А проте, я любив коней і завжди вмів ходити коло скотини й птиці. І коли через кілька тижнів після того, як я кинув оту картоплю, дві самотні сестри запропонували мені залишитися в них і доглядати їхніх собак та курей, я згодився.

— Добре зробіть,— сказала старша сестра.— Нам саме треба слуги, і ми можемо зразу ж домовитись. Ви їйте собі, не поспішайте. Отож я й кажу, що ви нам потрібні. І в нас вам не буде важко.

Я сидів із сестрами на кухні, ласував голубцями, що їх молодша на вимогу старшої поставила переді мною, вислухував, що мені доведеться робити, коли зостануть у них, і відчував, що серце в мене починає відтавати. Мені здавалось, що нарешті я знайшов тиху пристань, спокійне життя, за яким так тужив. Я крадькома зиркнув на молодшу сестру, якій було десь під п'ятдесят, і вона мені видалась досить симпатичною. Висока на зріст, пишна, із слідами колишньої вроди на обличчі. Важка золота обручка на зап'ястку і масивні сережки у вухах свідчили про заможність.

Дім був просторий і обставлений гарними старовинними меблями. Він тонув у великому саду, оточеному високим муром. До садиби належав ще й чималий маєток, розповіла старша сестра, але його здано в оренду. Обидві жінки, як я міг зрозуміти, жили відлюдно і зовсім самотно.

— Ви матимете кімнатку на другому поверсі, їжу, постелю і п'ятдесят крон на місяць,— мовила старша сестра.— Вам треба буде доглядати собак та курей і відганяти з саду шкідливих птахів. Можете називати нас на ім'я: мою сестру звать Крістіна, а мене — Десідерія. А вас як?

— Юнатан,— мовив я. Жінка кивнула й повторила моє ім'я. Вона була маленька, тендітна, і я дав би їй років сімдесят. Носила вона чорну закриту сукню й черевики на високих каблуках, сиве волосся прикривав шовковий оксамитовий берет. Мені її вигляд здався трохи дивним, і моє перше враження, ніби вона спокійна й радісна, блякло, що більше я пізнавав її.

Стара казала, що я мушу звикнути й що вона не хоче, аби я водився з сусідами. Я повинен триматися хати, а вона з сестрою вже подбає, аби мені не було нудно. Якщо

я захочу читати, то можу взяти собі яку завгодно книжку з бібліотеки, розташованої на другому поверсі.

Усе це звучало досить принадно, проте я не був задоволений. Що пильніше я приглядався до обох жінок, то більше переконувався, що життя моє тут не буде надто вільне й веселе. Молодша сестра ще не промовила й слова. Вона крутилася на кухні, раз у раз поглядаючи на мене великими, немов скляними очима. Той погляд пронизував мене наскрізь.

Перед хатою гавкали дві собаки і кудкудакало кілька курей. Старша сестра ще раз перелічила мої обов'язки і висловила надію, що я шануватимусь.

— Юнатан буде годувати й водити на прогулянку собак, доглядати курей і гонити з саду шкідливих птахів,— знову повторила вона.— Крім того, Юнатан повинен буде пильнувати наших годинників. Ми не хочемо, щоб Юнатан бігав по сусідах, це він уже чув. Якщо Юнатан бажає, я покажу йому кімнату з годинниками. Їх треба щоранку витирати перед сніданком. Я приходитиму перевіряти, чи Юнатан чогось не забув.

Стара підвелася, і ми пішли до кімнати, яку вона звала салоном. Мене страшенно здивувало те, що я там побачив. Стіни були всі обвішані годинниками: старовинними в національному стилі і просто дзигарями, гарними, дорогими і зовсім нічого не вартими. Посеред кімнати на столі теж лежало безліч годинників різних марок і розмірів, починаючи від старомодних дамських, що заводились ключиком, до сучасних ручних. Крім столу, в кімнаті не було меблів, зате по кутках цюкали красиві будильники. Стара пояснила, що всі ті годинники я повинен щодня витирати, і ще раз побажала мені успіху в цій, як вона вважала, відповідальній роботі.

Я прожив у сестер майже місяць. То були страшні й напружені тижні. На їжу й житло я не мав причини нарікати. Молодша, завжди мовчазна, сестра, що вела господарство, годувала мене смачно й щедро, а кімната, яку мені приділено, була охайна й гарна умебльована. Та все ж життя в цьому відлюдному будинку нервувало мене. А вже про відпочинок і спокій, які я сподівався там знайти, годі було й думати.

Дні спливали заведеним ладом без найменших відхилень, що полегшили б життя. Витирай годинники, годуй курей, доглядай за собаками і вічно знай полохати

шкідливих птахів, яких ти і в вічі не бачив. З життям поза муром за весь цей час я не мав ніякого зв'язку і ні разу не ступив ногою далі саду.

Мої господині добре пильнували, щоб ворота завжди були замкнені. Відчинялися вони тільки з десятої ранку до пів на одинадцятку, коли приходив листоноша з поштою і посланець з крамниці приносить товар. Я зрозумів, що якби не попав саме в оці півгодини, коли ворота стояли відчинені, то ніколи б тут не опинився. Часто я бачив чужих людей, бездомних жебраків, що стояли й термосили іржаві ґрати воріт, але мої господині не звертали на них уваги. Часом приходив хтось із місцевих жителів. Та й їм не щастило проникнути за мур, і я ніколи не чув, щоб сестри перекинулись хоч словом з листоношею чи посланцем з крамниці.

Поштою приходили тільки каталоги та всякі інструкції післяплатою з різних годинникових фірм. Сестри не випишували жодної газети, і я не бачив, щоб вони хоч раз одержали якогось особистого листа. У передпокої стояв старомодний телефонний апарат, через який старша сестра тримала зв'язок з навколишнім світом — замовляла марки на пошті і товари в крамниці.

Сестри ніколи не розмовляли між собою. Молодша, здавалось, не мала власної волі і не відчувала бажання сказати комусь хоч слово. Старша визначила їй роль служниці, і вона справляла всю хатню роботу. Вона була страшенно марнославна і, певне, мала невичерпний гардероб, бо переодягалась щодня в різні сукні та черевички, тоді як старша і в будень, і в свято носила ті самі туфлі на високих каблуках і ту саму бахмату чорну сукню.

Щоразу, коли мені траплялося заставати її саму на кухні, вона мовчки сідала й пасла мене голодним поглядом. Той завше пильний і мовчазний погляд невдовзі почав дратувати мене більше, аніж бурчання старої та її постійні докори за мою роботу.

Вранці, одразу після десятої, стара заходжувалась перевіряти мене. Починала вона з кімнати годинників. Мені доводилось під її наглядом щоденно перераховувати їх, аби вона впевнилась, що жоден не пропав. Звідти ми виходили на подвір'я, де були прив'язані кожний біля своєї буди шестеро собак різної породи, потім ішли до курника. Стара без угаву говорила і вічно була чимось невдоволена. Собак добре не доглянуто, кури занедбані, годинники ле-

жать не в порядку. Та ще я й не полохаю птахів, які нібито залітають у сад на малину й виноград.

Коли старша сестра обходила подвір'я, молодша йшла за нею, ніби тінь. Їй теж перепало доволі докорів, та їх вона, як усе на світі, сприймала мовчки. Старша могла раптом зупинитися, сплеснути руками й крикнути:

— Юнатане, птахи! Юнатан чує? Шкідники у винограді! І не соромно Юнатанові так нехтувати свої обов'язки?

Я ніколи не бачив, щоб птахи залітали в сад, і спочатку огризався, казав, що їх там немає й сліду. Це розлючувало її, і, щоб не було сварки, мені доводилось визнавати себе винним.

Потім уже, як тільки вона знімала вереск через птахів, я починав бігати по надвір'ю й кричати, вимахуючи руками. Вона лагіднішала і хвалила мене за пильність.

Але одразу ж починала знову дорікати, і найчастіше за те, що я погано доглядаю курей.

— Чому кури не несуться, Юнатане?— питала вона.— Як Юнатан гадає? От дурні ж та вперті кури! Юнатан згоден, що вони дурні та вперті?

Я ще як був у дідуся, то знав, що на осінь кури погано несуться, тож і не дивувався, коли, заглядаючи вранці в курник, знаходив там мало яєць. Та це страшенно засмучувало мою старшу господиню, і вона вважала, що то моя вина. Однак лютувала й на курей, що з упертості не хотіли нестися, а їй здавалось, що вона має право вимагати від них цього щодня.

— Юнатане!— кричала вона.— Кури знову затялися! Що Юнатан собі думає? То його вина, що кури не несуться! Хай Юнатан трохи розворушить тих дуреп! Юнатан чує? Хай він їх розворушить, кажу я!

«Розворушити» курей означало, що я повинен був гаятися за ними навколо хати, аж доки і я, і вони стомляться. Траплялося, що з переляку якась курка губила яйце без шкаралупи — «вилівок», як дідусь називав його. Певна річ, що я вважав це за такий самий ідіотизм, як і всю свою роботу в сестер. Та я пам'ятав про п'ятдесят крон, які мав одержати через місяць, і тому терпів.

Зрештою, то була доволі пристойна платня. Те, що стара часто будила мене серед ночі й веліла йти вниз до салону рахувати годинники, бо їй здавалось, що в хату заліз злодій, звісно, набридало мені, та й сидіти замкнено-

му в садибі теж було не дуже приємно, однак волочитися дорогами в таку пору також не хотілося.

Але я таки мав трохи вільного часу і радо скористався дозволом старої брати в книгозбірні, що захочу. Та книги в ній мало задовольняли мене. Поточені шашлями полиці в горішній кімнаті на дві третини були заставлені «Альманахами де Готи» та «Дворянським календарем» з першого року його видання по 1920 рік. Було ще кілька романів Сільви Кармен¹ і справді багате зібрання мандрівницької літератури, але я не дуже хотів її читати.

Серед тих мандрівницьких книг не було жодної, надрукованої пізніше як тридцять п'ять років тому. Вони, певне, були цікаві як раритети, та я хотів дізнатися щось про теперішні часи. «Японія — Країна Сонячного Сходу» — том на п'ятсот сторінок видання 1870 року, «Книга про Африку» — 1886 року, «Країна сонячних ночей», теж грубезний том, і «Морська подорож у тропіки» — 1885 року.

Крім тих книжок, я знайшов кілька опрацьованих річних комплектів «Ню ілюстрерад тідскріфт». Журнали зацікавили мене, і я взяв їх з собою вниз до кімнати. Однак читати не зважився. Журнали були такі залежані, що аркуші розлазилися, коли я гортав їх. Знаючи, що старша сестра пасе мене оком і лютує через найменшу причину, я вважав за краще дати журналам спокій.

Коли випадала вільна хвилина, я пробував писати про себе — самотнього солдата у ворожій країні. Ті спроби не давали мені втіхи, і я вирішив назавжди кинути перо й ніколи не спокушатися на цю марну писанину. Натомість я почав складати довгого листа — якого так і не послав і навіть не мав гадки посилати — до свого діда. Що я міг приємного сповістити йому? А знову брехати мені не хотілося.

До того ж, дід і не повірив би, коли б я написав, що живу добре. Ельна Релігс давно вже розповіла йому, що бачила мене в Гетеборзі; дідусь врешті таки написав мені про це в одному з нечисленних листів, які знайшли мене цього літа. Ельна сказала, що мені, видно, доводиться скрутно. Так тепер багатьом живеться, писав дід, явно намагаючись утішити мене.

Дідові листи стали ще коротші, часто в них було лиш

¹ Сільва Кармен — псевдонім румунської королеви Єлизавети (1843—1916), авторки віршів і романів, популярних на початку ХХ століття.

кілька рядків про те, що він дає собі раду. Однак зрідка він розповідав і деякі сільські новини. Маргарета одружилася, а в Софії народився син. Юган подався до Міннеаполіса, і там, на заході, йому ще краще. Еміль Релігс перейшов на свій хліб і живе добре — так живуть усі діти Релігсів. Корова доїться гарно, але курей він попродав і на осінь не матиме поросяти.

Дід не нарікав на самотність, а про Марію — мою матір — та її сім'ю ніколи й словом не згадував.

Дні тяглися повільно, але вже кінчався місяць, після якого я поклав собі кинути службу. Старша сестра ставала дедалі сердитіша, і я майже ніколи не міг їй догодити. До того ж, ночі були темніші й довші, і вона стала ще більше боятися злодіїв; не випадало такої ночі, щоб вона бодай двічі не збудила мене й не звеліла рахувати годинники.

Крім того, у неї почала з'являтися хвороблива скнарість у всьому, окрім їжі. Насамперед вона стала ощадити дрова, вважаючи, що на них іде багато грошей. Нам давав взнаки перший осінній холод, тому що в будинку всюди тягло, а кімнати були холодні й вогкі.

І все-таки перебування в тих дивовижних сестер скінчилося раніше й несподіваніше, ніж я гадав. Якось один собака задушив курку, що відбилась од курника. Це дуже засмутило старшу господиню, і вона, звісно, скинула вину на мене. Я був легковажний, ненадійний хлопець, і вона більше не хотіла тримати мене в своїй господі.

Будь ласка! Ось місячна платня. А он ворота! Ходи здоров!

* *
*

З платні в мене стягнуто десять крон за неживу курку, і з сорока кронами в кишені я покинув садибу, за мурами якої так довго був ув'язнений. Я не жалів, що залишив її, проте почував себе не зовсім дужим і боявся, що буде, коли в дорозі насправжки захворію.

Холод у кімнатах тих оригінальних сестер був нездоровий. Мені ставало то жарко, то холодно; я йшов дорогою, і піт котився мені по обличчю. Часто доводилось сидати й відпочивати.

Щоразу, коли я сів, то відчував зрадливу спокусу лягти й заснути. Але день був хоч і сонячний, та все ж таки надто холодний, щоб спати надворі.

При дорозі, якою я йшов, оселі траплялися рідко, і всі були позначені нуждою. Я не відчував голоду і йшов, не повертаючи на жодне подвір'я. Вже перед самим смерком я добувся до незачиненої порожньої хатини на узліссі. Хатина була майже розвалена — певне, в ній давно вже ніхто не жив. Вікно в снігах було розбите, крізь ляду на горище свистів вітер, камінь від жорен, що лежав перед порогом, поколовся від часу й негоди. Крізь трухляву підлогу пробивалися паростки вишень і слив, а на стіні коло ляди на горище висів величезний гриб, що скидався на безформну пухлину.

Із затхлих сіней я увійшов до брудної кімнати з обдертими вікнами й почорнілою підлогою. Купа соломи та драмна ковдра в кутку свідчили, що й до мене в хатині спинялися випадкові гості. Посеред кімнати стояла пляшка з-під пива, і в неї був заткнутий недогарок свічки. Перед коминком з талькового каменю лежала купа дров. Повітря було задушне, важке, і пахло водночас живицею і цвіллю.

Я зайшов на кухню. Вона була така сама брудна й занедбана, як і кімната. Залізна плита вкрита товстим шаром іржі, підлога — вся в мишачих норах. На плиті стояв позеленілий мідний кавник, липкий горщик і величезна погнута каструля.

Повітря було затхле й вологе. Я поквапився розпалити вогонь у плиті і коминку, потім узяв каструлю, вийшов на подвір'я і набрав у неї води з колодязя. Може, мене перестане трусити, коли я вип'ю чогось гарячого? Чекаючи, доки закипить вода, я ходив по кухні й кімнаті, й мене опанував неспокій — і не тільки через лихоманку. Я понад усе хотів піти звідси. Та про це годі було й думати. Я стомився, мені ламало в суглобах, повіки ніби отерпли й ставали важчі.

Закипіла вода на плиті, і я здригнувся. Ні, я зовсім вийшов з рівноваги, а мені не можна давати волю своїм нервам. Найбільше дратувало мене незаслонене вікно — хто завгодно міг підкрастися до хати й стежити за мною. Це мені було страшенно неприємно, і я почав оглядатися, чим би запнути його.

Врешті я взяв з купи соломи, що лежала в кутку кімнати, ковдру і прибив на вікно. Тепер залишилось незаслоненим тільки вікно в кухні, однак туди я міг зачинити двері.

Я ковтнув кілька разів окропу, але мене занудило, і я

більше не став пити. Хоч вікно тепер було заслонене, а двері на кухню зачинені, мене не покидав неспокій. У коминку майже перегоріло, і я ще підклав дров. Потім вийшов на кухню і став дивитись у вікно.

По небу швидко пробігали хмари, крізь які час від часу виглядав місяць. Яблуні і дві берези, що росли на подвір'ї, кидали легкі тіні на брунату, по-осінньому голу землю. За подвір'ям видніло зоране поле, що губилося за березовим гайком, серед якого тулилися одна до одної кілька сосон. По той бік хатини починався ліс.

Знесилений, стримуючи нудоту, що підступала мені до горла, я, хитаючись, повернувся до кімнати і впав на соломку. В скронях стукотіло, по всьому тілу розливався біль і ломота. Тремтячими руками насилу натягнув я на голову куртку. У примарному напівзабутті я чув, як на кухні щось гризли миші.

Мені здалося, що хтось сказав:

— Тихо! Тихо! Спи! Тільки спи!

Потім учулось, ніби хтось співає давню пісню, яку я пам'ятав ще з дитинства:

До Богусландських скель,
До рідних берегів...

Тим часом я чув круг себе якусь метушню, шурхіт, гогоси. Плакала дитина, лаялися жінки. На мить мені здалося, що спалахнув вогник і я побачив багато незнайомих облич. Двічі вчувалося, як іржали коні і щось бряжчало на кухні.

І між усім тим жіночий голос, стривожений і співчутливий, казав:

— Тихо! Тихо! Тільки спи!

І бриніла пісня:

Рибалка молодий
Вертав з чужих морів...

6. ЦИГАНИ

агідне сонце світило крізь брудні шибки і гріло мені обличчя.

Я поволі розплющив очі і побачив закуруну стелю, з якої на міцному гакові звисала газова лампа. Наді мною сиділа, схилившись, молода жінка в квітчастій хустці, з гострим профілем і гіркою зморшкою коло вуст.

— Живий? Прокинувся?— спитала жінка, коли я підвівся.— А я думала, що ти віржеш дуба.

Я чув навколо себе, ніби в гарячці, дитячий вереск, ір-жання коней, жіночі голоси й сміх. Маленька кімнатка мала зовсім інший вигляд, ніж тоді, як я прийшов сюди. Підлогу застелено товстим шаром соломи, на ній валялась упряж, верхній одяг, кілька порваних ковдр. З сіней виглянув бородатий чоловік і гукнув щось жінці, яка сиділа біля мене. Двоє дівчаток у барвистому одязі, кароокі, з чорними кучерями, мелькнули в кухонних дверях.

— Де я? Хто ти така?— спитав я.— І коли ви сюди прибули?

— Саме вчасно, аби доглянути, щоб ти не оддав богові душу,— сказала жінка.— Ми мандрівні люди і тут просто стали на відпочинок.

«Ага,— здогадався я.— Цигани. І, певне, добрі люди».

Я мав з ними щось спільне. Був волоцюга, як і вони, і ми могли порозумітися між собою.

Я глянув у відчинені навстіж двері. Подвір'я ожило. Рипіли колеса і хомути. Кінь перед розхлябаним возом без упицу махав головою. Коло воза стояв старезний автомобіль. Навколо нього стовпилися діти. А до сіней заходила стара жінка з дровами в пелені.

Кілька чоловіків у високих чоботях і капелюхах з широкими звислими крисами з'явилося біля коня, про щось жваво сперечаючись і вимахуючи руками.

Жінка, що сиділа коло мене, підвелася й відчинила вікно. Над верхівками дерев заголубіло осіннє небо. Я жадібно вдихнув свіжий дух мускусу й прілого картоплиння, змішаного із запахом лисичок, що купами росли під берегами біля хати.

— А що, мені було так погано? Скільки я лежав? — спитав я жінку, виповзаючи з соломи.

— Дві доби... ось буде ввечері. Якщо тільки ти вже не лежав тут, коли ми прибули... але, мабуть, ні. Ми проїздили повз хатину позавчора опівдні, і вона була порожня. А як на ніч повернулися, я вийшов надвір.

Заточуючись, я вийшов надвір. Отже, якби сюди ніхто не нагодився, я б таки врізав дуба. Балакучі цигани на подвір'ї не дуже подобались мені. Але ж вони взяли на себе роль милосердних самаритян і піклувалися про мене.

І, мабуть, вони не думали обмежитись тим, що дочекаються, поки я стану на ноги.

На подвір'ї до мене підійшов старий циган у рипучих чоботях, поношеній шкурятній куртці та в капелюсі з широкими звислими крисами, з-під якого вибивалися довгі, аж по плечі, патли, і промовив, лагідно і разом з тим грубувато всміхаючись:

— Ти бурлака й не маєш де прихилитися, га? Хіба ж я не бачу! Їдь за мною та моєю старою до нас додому, в Шугерадсбюгден... Ти знаєш, де це? Ото он моя машина. В ній помістяться троє. В Шугерадсбюгдені ми маємо хату, та й харч якийсь знайдеться.

«А чому б і ні? — подумав я. — Чому б мені й не поїхати? Шугерадсбюгден... Бурос. Сісти в машину і не плентатись дорогами».

— Та я б залюбки, — мовив я. — Але чи не буде то вам зайвий клопіт? Тепер такі часи, що добре, як хоч сам собі даєш раду.

Циган похитав головою. В нього було велике бородате обличчя, широкий рот з повними губами і лукаво примружені очі. Я дав би йому років сімдесят. Він був присадкуватий, широкоплечий, а руки мав як молоти: певне, з ним важкенько було б міряться силою, дарма що він старий. Але на вигляд циган був мирний і добродушний.

— Зайвий клопіт? Ти думаєш, я б запрошував тебе, якби ти заважав мені? Звідкіля ти? І скільки вже тиняєшся дорогами? Мабуть, відколи почалося безробіття?

— Атож,— відповів я.— Уже четвертий рік. А сам я з Богусланда.

— Богусланда?— перепитав циган і засяяв.— Ти з Богусланда?.. Там у мене є родичі. Меркрарне і... Ти часом їх не знаєш? Альфред... і Мареніус... і Суне, він наймодшій. Нікого не знаєш із сегердальських циганів? Сару? Її мати тримає заїзд у Кумлі. А ти часом не з мандрівних людей?— спитав він і сам собі відповів:— Ні, бачу, що ні... але нічого. Якщо тебе хто питає, то скажеш, що ти один із синів Карла, який тримає кубло на Вестерлонггата в Уддеваллі. Ти, може, знаєш, що то таке?

Я знав це, відколи побував у армії. Старий кивнув і похвалив мене.

— Отже, домовились,— сказав він.— Мені подобається, що ти такий тямущий. Люблю тих, що вирішують усе не роздумуючи. Зараз ми пообідаєм і подамося в дорогу. Моя стара — он вона йде, можеш сам глянути, що то за відьма,— не дбатиме про тебе, тож тримайся мене. А ми з тобою поладнаємо, я думаю...

Циган пішов собі, а я сів на один із возів, які стояли на подвір'ї, і почав дивитись на стару циганку, що мала стати мені за господиню. Вона була такого самого віку, як і її чоловік, низенька, худа, але метка, немов ласиця, з чорними, як терен, очима і зморшкуватим лицем, що на ньому найпримітнішим був довгий гачкуватий ніс. Певне, старий мав підставу називати її відьмою, і я боявся, що мені не легко буде вжитися з нею.

З сіней вибігла зграйка обідраних, сопливих, брудних і розпатланих дітей. За ними, лементуючи, гналась якась жінка з полінякою в руках. Діти розсипались по двору й поховалися за яблунями та кущами глоду, а жінка зупинилась на порозі, проклинаючи їх на всі заставки.

Ця інтермедія була вступом до короткої, але запеклої баталії. Надвір вийшла молодиця, очевидно, мати котроїсь дитини, і накинулась на свою одноплемінницю — вчепилась їй у коси й почала лупцювати по ногах. Та заверещала як несамовита і стала відчайдушно боронитися — досить-таки успішно. Люто штовхнувши напасницю, вона звалила її на коліна і заходилась бити та дряпати. Тепер уже зарепетувала молодша. Діти на подвір'ї радісно назирали за бійкою.

Усе скінчилось тим, що вибігли ще кілька жінок і встряли й собі в сутичку. Хто з ким бився, я не міг розібрати.

За якусь хвилину все стихло. Жінки витерли спітнілі подряпані обличчя, поправили свої квітчасті хустки і в цілковитому мирі подалися назад до хати.

Тим часом кілька чоловіків у таких самих капелюхах з широкими крисами, шкуратяних куртках і високих чоботях, як і мій майбутній господар, зібралися перед хлівом. Вони, очевидно, теж були войовничо настроєні, бо дуже голосно сперечалися і погрожували один одному кулаками.

Із слів, якими цигани перекидалися, я зрозумів, що вони посварилися за літру горілки, яку щойно випили в хліві, і тепер згадували давні кривди.

Я збагнув, що вони належали до різних родів. А за роки свого бурлацтва я начувся й набачився, що різні циганські роди часто ворогують між собою. Може, старий циган тому й звелів мені видавати себе за одного з синів Карла з Уддевалли? Мабуть, Карлові сини тішилися прихильністю усіх цих циганів, і старий вважав, що треба цим скористатися.

— Глянь, а то що за птах там сидить?— зненацька сказав один із циганів, що вимахували руками.— Що ти за один?— гукнув він мені.— Чи не той, що валявся на соломі, як ми приїхали? Звідкіля ти взявся? З якого роду? Чи ти, може, не наш, нечвидо?

Він говорив так, ніби лаявся. Інші цигани, які допіру сперечалися, замовкли, і всі обернулися до мене.

Я нічого не відповідав.

— Ти що, язика проковтнув, харцизяко?— спитав довгов'язий рябий циган.— Чого вирячився й мовчиш, торбохвате?

Торбохватами називали сільських злодіїв. Цигани, глузливо посміхаючись, підійшли ближче. Я почувався пригніченим — і не тільки тому, що вони накинулись на мене. Я був бродяга, це правда. Проте мені не хотілося стати бродячим циганом. Таку саму зневагу, яку вони виявляли до мене,— певне, тому, що я не належав до їхнього роду,— я в цю хвилину відчував і до них.

Та все ж я сидів серед них і, мабуть, комусь із циганів завдячував своїм життям — коли таке життя, як тепер моє, варте подяки. Якби цигани не нагодилися, я, либонь, оддав би богів душу. А вони могли й не нагодитися.

— Чуеш, торбохвате,— повторив рябий циган,— що ти тут робиш? Як тобі ось це подобається?— спитав він і великим пальцем одміряв кінчик ножа, якого витяг із

півхи за шкіряним поясом.— Чи зовсім не подобається, га? Хочеш криці на один палець?

— Ходіть їсти, не стовбичте там!— гукнув хтось із хати.— Дайте йому спокій. Він з таких самих мандрівних людей, як і ви.

Жінка, що сиділа біля мене, коли я прокинувся на соломі, вийшла й стала на порозі. Цигани замовкли і перевальцем рушили до хати, не звертаючи більше на мене уваги. Я подався за ними. Між лахміттям у кімнаті сиділи чоловіки, жінки та діти і виловлювали із закіптявілого горщика шматки м'яса та кришеники брукви. Стара циганка швидко внесла погнуту алюмінієву каструлю, яку я бачив у цій хаті, коли прийшов сюди, і поставила її долі. Кароока дівчинка роздала пощерблені ложки.

— Натє, хоч стравою позатакайте собі пельки,— промовила стара циганка.— І ж і ти з ними,— звернулась вона до мене.— Тобі треба їсти після хвороби. Ми, мандрівні люди; перебиваємося з хліба на воду, але ми не скупі...

Я дуже зголоднів і жадібно накинувся на їжу, не звертаючи уваги на те, що й інші сьорбали з тої самої каструлі. Навіть те, що я їв з тими самими циганами, які тільки що присікувались до мене, не зменшувало мого апетиту. Стара циганка стояла біля мене й припрошувала, щоб я їв і не йшов від «столу» голодний.

Цигани, що сьорбали разом зі мною, позирали на мене спідлоба. Вони — ці брудні, з грубими манерами люди — були цілком захоплені обідом. З носа їм текло, і вони раз у раз витирали масні пальці об штани або пригладжували ними собі патли. На мене й на стару вони дивилися скося, але нічого не казали. Між собою вони теж не розмовляли.

Гамір ущух, і в кімнаті запанувала урочиста тиша, ніби люди причащалися. Тільки підіймалися й опускалися ложки, бряжчали горщик і каструля, дорослі сьорбали, відригували, діти плямкали. З кухні пахло наїдками, з кожним подихом вітру крізь вікно долинав грибний дух, змішуючись із смородом спітнілих тіл, брудного одягу, прілої соломи та ядучим скипидаровим ароматом від смолистих дров.

Після того, як цигани наїлися, всі вони полягали на соломі, і невдовзі старші захропіли, молодші, мов корови, що, напасшись, ремигають, лежали й дивилися в стелю, діти принишкли, як перегодовані телята, а немовлята ссали материнську грудь.

Молода жінка, що сиділа біля мене, коли я прокинувся, а потім урятувала мене від циганів, не обідала з усіма.

— Маріко, — покликала було її стара, — іди сюди!

Але вона, не відповівши їй, лишилась сидіти на соломі під вікном і непорушно дивилась перед собою сумними стомленими очима.

Нарешті я наївся. Цигани, що сиділи зі мною, теж поклали ложки, втерлись і відригнули. Хміль у них ще не минув, і вони знову почали сперечатися за пляшку горілки. Я таки вгадав: вони належали до різних родів, що вже давно ворогували між собою.

Один циган раптом підвівся і витяг ножа.

— Твій брат на каторзі, але він хлопець зух, а ти — гнида. Ти коли-небудь сидів? — закричав він і замахнувся на рябого, що назвав мене «торбохвatom».

Той теж устав, рука його потягнулась до пояса, блиснув ніж.

— Ох ти, чортів боягузе! — крикнув він. — І ти ще будеш говорити про каторгу? Та ти ж зроду не вівся мужчиною, а завжди підгинаєш хвоста, як тільки блисне криця!

Супротивник одміряв пальцем кінчик ножа. Блиснула криця, і він ударив рябого ззаду в спину. Згодом, коли я жив у старих циганів у Шугерадсбюгдені, то дізнався, що цигани завжди вдаються до таких запобіжних заходів, коли б'ються. Одмірявши кінчик леца й тримаючи великий палець на ножеві, вони тільки ранять ним супротивника, і рідко буває, що той від такого удару помре.

— Ох ти ж, сатанинське поріддя! Я ж тобі... Ось на!..

Ще один циган зірвався на ноги і вдарив — теж ззаду — напасника в шию. Бризнула кров. Стара циганка зойкнула. І діти, й дорослі повитрушувалися з соломи. За якусь мить усі змішалися в кривавій бійці. Чоловіки розмахували ножами й кастетами, жінки били по ногах і дряпали, підлітки чіплялися дорослим за ноги, молотили кулаками й репетували. Ніхто, здавалося, не був ані застарий, ані замалий, щоб битися.

Циган із Шугерадсбюгдена один із перших устряв у баталію. Він вимахував навколо себе прикрашеним гудзиками поясом, частуючи ним чоловіків, жінок і дітей. Інші теж билися з не меншим завзяттям. Стара циганка озбрілась мітлою і, репетуючи, змагалась так, ніби йшлося про її власне життя. Чорні мов терен очі метали іскри, беззу-

бий рот був широко роззявлений. Суглоби її худих рук аж побіліли — так міцно вона тримала мітлу. Стара навіть не зупинилась і луснула по голові свого чоловіка, коли той попав у небезпечну зону.

Один закривавлений циган вирвався з метушні і, зойкаючи, кинувся на подвір'я. За ним побігло ще чотири, певне, члени роду, що тепер був слабший. Вони, видно, побачили, що в цьому нерівному бою не матимуть успіху, і хотіли втекти. Переслідувані зграєю ворогів, що з вереском погналися за ними, втікачі щасливо досягли воза, який стояв запряжений серед двору. Над спиною коня майнув батіг, і віз заторохтів дорогою.

Старий циган зупинився біля мене.

— Ти не втручався в бійку, авжеж. Це й краще,— сказав він.— Оті, що накивали п'ятами, то негідники. Вони з Фальтінарни та Умео... Якого дідька їм тут треба? І я трохи розім'явся,— задоволено вів він далі.— Невеличка бійка тільки на користь, дряпнуть тебе ножом — теж добре... наче банки поставлять. Погану кров треба випускати, а вона є в кожного.

Через дві години я з стареньким подружжям трусився в автомобілі, прямуючи на південь, у Вестер'етланд. Маріка побажала мені щасливої дороги і запрошувала до себе, коли я захочу поміняти житло.

Вона довго тримала на прощання мою руку, а потім зайшла в хату і ще дивилась у вікно. Коли я сів у машину, то чув, як вона співала тієї самої сумної пісні:

А хвилі, як ті гори,
Здіймаються й ревуть...

* *
*

Осінь і різдвяні свята я перебув у тих старих самітних циганів, і жилося мені непогано. Юганнес Дольск-Югансон-Фредріксон-Фелтін — так звали старого цигана — мав за своїми плечима багато років і не менше пригод; на старість він оселився в глухому Вестер'етланді і спокійно доживав собі віку. Замолоду він об'їздив усю Швецію, холостив жеребців та биків і лупив старих коней, коли їх убивали. Про свої мандри він розповідав залюбки.

Тепер старий знайшов собі інше діло — робив бляшані миски та форми на хліб, возив їх і продавав по навколнш

ніх селах. Був він дотепний, любив жарти, і в його товаристві я почував себе вільно і весело.

Жінка його була жилава, худа, буркотлива і злюща — завжди всім невдоволена. Вони мали семеро дітей, усіх синів, із яких тільки двоє наймолодших вижили. Сини трималися здебільшого верхнього Норланда, і старі врядигоди діставали від них звістку. А все-таки циган вважав, що вони хлопці з головою і рід свій не осоромили — таких вправних холощіїв, гравців у покер і лудильників, запевняв він, треба ще пошукати.

Життя в старих циганів було спокійне, проте одномаїтне, день від дня нічим не відрізнявся. Старий трохи ознайомив мене з бляхарським ремеслом, їздив я з ним і по селах. Мене справді-таки втішало те спокійне життя, хоч завжди я відчував голод на книжки і не мав чим його задовольнити.

У циганів була тільки одна-єдина книжка «Луї Домінік Картауск», в якій розповідалося про злодійську ватагу, що ховалася в паризьких катакомбах за часів Людовіка XIV. Старий читав цю книжку багато разів і знав з неї напам'ять цілі сторінки. Він умів і читати, й писати, а його жінка була неписьменна і ніколи не пропускала нагоди висловити з цього приводу своє вдоволення.

— На якого б'єса здалось оте письмо! — казала стара.— Он візьми Абея Меркена з Віннінга. Жив собі чоловік добре і мав спокій. Та ні ж, узяв та з пихи навчився читати й писати. А тоді чорт і напоумив його сфальшувати на векселі підпис одного чоловіка з Віннінга. І от тепер сидить він у тюрмі в Марієстаді.

На це старий завжди відповідав, що жінка все міряє на свій куций розум. Сам він пишався, що вміє читати, і з великою зневагою ставився до жіничиних заперечень. Жінок, казав він, бог тільки на те й створив, аби сіяти колотнечу між чоловіків. Поки вони молоді та вродливі, їх ще, звісно, можна терпіти — дехто навіть роками дуріє через них. Та як жінці мине за середину, її треба просто знищувати. І він проголошував елеїним голосом:

Гнилі оселедці і бабу стару
Візьми собі, боже, тобі отдаю.

В їхній хаті була невеличка кімнатка, яку старі віддали мені. Вечорами я часто сидів собі сам-один, дослухався, як потріскують у коминку дрова, і був задоволений цим

спокоєм і своєю долею. Особливих турбот я не мав, ні до чого не прагнув — все мені було добре таке, як воно є. Я так довго волочився дорогами, що кімнатка в старих циганів здавалась мені надійним притулком і опорою, і я вважав за щастя, що потрапив сюди.

Я мав притулок, мав матрац, клаптикову ковдру, поточену шашлями канапу і, до того ж, харч, хай і не дуже добрий. Багато моїх нещасливих однолітків були б вдячні, аби їм таке трапилося.

Погода змінилась; холод спав, дні стояли теплі, без кінця йшов дощ. Старі жалілися на подагру, яка завжди дошкуляла їм теплої осені та весною, і казали, що скоро стануть зовсім немічні і не зможуть вийти й за поріг. Щоб хоч трохи забезпечити себе на час недуги, старий працював так завзято, що аж дивував мене. Він казав, що це необхідно, аби ми не голодували, якщо подагра прикує його до ліжка.

І коли спочатку я здебільшого робив собі, що хотів, то тепер не мав коли і вгору глянути. З самого ранку ми починали бляхарювати в майстерні, прибудованій до хати, — заготовляли матеріал на миски та форми, лютували, плавили олово в соляній кислоті, стукали, пиляли. Раніше старий їздив у комерційних справах, коли сам хотів, а тепер і в цьому навів лад. Два дні на тиждень ми вирушали машиною продавати те, що за цей час зробили, а решту п'ять днів працювали дома в майстерні.

Для циганів усі дні були однакові, вони не визнавали ані неділь, ані свят. Адже господь сказав, що чоловік повинен їсти свій хліб у поті чола, пояснював старий, тож, певне, йому буде приємніше побачити нас у майстерні, аніж сонних на канапі у так звані святкові дні.

А одного разу й циганка підтримала його:

— Не можна в неділю байдики бити, — мовила вона. — Чоловік мусить працювати, якщо хоче мати шматок хліба, ото буде найкраще. Не голодувати ж йому... Сором тому чоловікові, що не може принести ніякого заробітку до хати... таких стріляти треба. Я завжди так казала...

Вона була скупа і трусилася над кожним ере, а старий мав щире вдачу. Коли ми вибирались у комерційних справах, вона завжди напучувала нас, щоб ми стояли на своєму і не збавляли ціни. Для неї всі нецигани були негідниками. І ніколи вона не була в такому доброму гуморі, як тоді, коли старий, повернувшись, розповідав їй, що взяв

три крони за миску, яка коштує всього дві, або що йому пощастило продати форму на двадцять п'ять ере дорожче, та ще й таку, у якій дно не злютоване як слід.

— Ти глянь! От зумів!— вигукувала стара.— Ну й спритний!

Вона швидко ставила на плиту кавник і в таких випадках не шкодувала зайвих зерен кави. Вона ходила кругом, примовляла, сміялася і на всі лади вихваляла чоловіка. Зате після поганого торгу з нею краще було не мати ніякого діла.

Я ніколи не зважав на її настрої, хоч і розумів, що нарікання старої на поганий торг стосувалися здебільшого мене і, як порівняти з старим циганом, я таки справді був невдатний продавець. Мені не вистачало його красномовства, я не міг розхвалювати товар.

Старий циган хитав головою, бачачи мою незграбність. Ми звичайно заїздили до якогось села, ділили між собою хати більш-менш. нарівно і йшли торгувати. Потім виявлялося, що мій виторг завжди був менший, ніж старого. Часто я пропускав половину хат, поки зважувався заглянути до якоїсь, та й торгуватися зі мною було легко.

Старий вважав мене за слинька, але сподівався, що під його рукою я поступово виправлюсь.

— Ти нерішучий, ох нерішучий, але то від молодості. Не будемо лаятися за якусь там десятку. Треба дбати про свою користь, бути пильним і нічого не пропускати. Але ти мені й такий подобаєшся. А ще як з часом станеш меткий на язик... Дивись тільки на мене.

Якось, носячи по хатах свій бляхарський виріб, я несподівано наткнувся на давнього знайомого, з яким найменше бажав би зустрітися,— на свого товариша дитячих років Еміля Релігса.

Це було у Вартофті, і, як завжди, торгівля моя йшла мляво. В будинку, до якого я врешті заглянув, мене зустріла жінка десь років під сорок і почала нарікати на всяких волоцюг, що вештаються попід хатами і тільки заважають людям. Вона була кістлява й негарна, але дім мала помпезний, солідно умебльований. Я не мав охоти розмовляти з такою відьмою, тому повернувся й рушив до дверей.

Із сусідньої кімнати вийшов молодий чоловік, і ми глянули один на одного.

Еміль! Еміль Релігс!

Еміль голосно зареготав: «Ха-ха-ха!»

— Чи ти ба! Натан! Де ти в біса взявся?— вигукнув він.— Це Натан,— звернувся він до жінки,— той, що я з ним ходив до школи і що про нього не раз розповідав тобі. Ти торгуєш? Ха-ха-ха! От тобі й на! Був такий метикуватий, що тільки б учитися...

Він змужнів, відколи я востаннє бачив його — тоді, як служив ще в армії,— став дужий, широкоплечий. У нього було те саме важке обличчя, та сама зневажлива посмішка, та сама розв'язна мова й нахабна брутальність.

Жінка витріщилась на мене, як на чуму, і я зрозумів, що Еміль розповідав про мене не дуже гарні речі. Та все ж вона запросила мене до чистої кімнати і сказала, що зварить зараз каву. Еміль і я, певне, маємо що розповісти один одному.

Еміль голосно підтвердив, що вона правду каже. Не щодня зустрічаєш шкільного товариша, який торгує по хатах... Ха-ха-ха! Оскільки Еміль знає, лиш мені одному з усіх наших однолітків, гм... ха-ха-ха... так повелося.

— А я живу чудово, став господарем,— вихвалявся Еміль.— Маю власний дім, який узяв за жінкою, мотоцикл, беззвучну рушницю, трирядну гармонію і ще багато дечого.

А все тому, що він з дитинства знав, чого хоче, не вигадував собі ніяких химер і не був диваком... я ж розумію, що він має на думці. Братам і сестрам теж ведеться добре, і вдома в Релігсів усе гаразд. Еміль із жінкою коли завгодно можуть узяти мотоцикл і поїхати до них.

Він замовив коляску до мотоцикла, і тепер вони з жінкою їздитимуть, куди заманеться.

— От чорт, аж не віриться, що стрів тебе,— знову сказав він, коли ми посідали на канапу.— Щоб мені крізь землю провалитись, коли я щось розумію... Ти ж мав таку голову! Ну й дивина... Я не мав такого розуму, як був хлопцем. Та й добре, що не мав. Як же ти живеш і де тебе носило, відколи ти розпрощався з армією? Тебе звільнено, казали в селі? Так, так, от тобі й Натан, з яким я ходив до школи,— повторив він, коли жінка принесла каву.— Ти уявляєш собі... Ха-ха-ха... Натан мав таку голову, що всі дивувалися, і ось тепер став мініялою, гм!..

Він без кінця доточував оте «гм» і «ха-ха-ха», відколи ми почали розмовляти, і це була в нього єдина нова звичка. Що моя біда викликала в нього величезну зловтіху, мене не дивувало, так само як і те, що він анітрохи не про-

бував приховати її. Коли ми росли, я завжди був перший, а Еміль усе пас задніх, і це міцно вкарбувалося йому в пам'ять.

Жінка непривітно зиркнула на мене і сказала, що в житті таке буває. Гоноровитість... Як там у тій приказці? Що гінкіше дерево, то швидше його спиляють. І це такі правда.

Еміль покірно кивнув головою. Його жінка, як він мені сказав, була удова по візникові, і я добре бачив, що вона тримає віжки в своїх руках і Емілеві лишається небагато волі. В її присутності він був мовчазний, покірний, якийсь пригноблений, і я не заздрив тому відносному достаткові, в якому він жив.

Я був вільний і міг робити, що хочу. А Еміль ось сидить із вередливою жінкою і, щоб приховати своє підлегле становище, намагається принизити мене. І він мав чим дошкулити мені — хоч повинна б бути якась межа. Мене пік дедалі більший сором, що врешті остаточно зломив мою гідність і витримку, коли він завів розмову про мого діда. Про діда, що лишився старий, самотній, без ніякої допомоги й підтримки.

— Не показуйся дома, дідові буде не велика радість, — вів далі Еміль. — Ти не повинен вертатися в село... гм! Воно й зрозуміло, був такий здібний... Твоя баба хотіла, щоб ти став священником... гм! Ха-ха-ха!

— Священником? — перепитала жінка й скривилася. — Ти так сказав, чи мені вчулося?

Вона налила кави, але не запросила мене до столу і не сіла сама. Натомість вийшла й почала оглядати миски та форми, які я покинув у сінях. Еміль витяг табакерку, однак грізний жінчин погляд спинив його. Він знову спитав, як я живу — бо десь же я мушу жити — і звідки в мене оті бляшанки. В них повно мисок і форм. Але ми, зрештою, товариші з дитинства... гм!.. Ха-ха-ха!.. Можна щось і купити. Він же розуміє, що мені скрутно і треба заробити кілька мідяків.

— І чи їх ото вистачає на життя? Отак ходити по селах, — мовив він. — Гм!.. Ха-ха-ха!.. А ти ж був такий здібний і мав учитися на священника... У жінки є мисок і форм більше, ніж треба, вони он скрізь валяються, але, зрештою, ми, може, щось і купимо. А звідки в тебе цей мотлох? Не робиш же ти його сам?

Увійшла жінка і заявила, що нічого не купуватиме.

Вона ніколи не купує в тих, що вештаються попід хатами. Я підвівся, подякував за каву. Десь у селі на мене чекав старий циган, нам час було вертатися додому. Еміль подав мені руку й попросився, а жінка гордовито вийшла до кухні й зачинила за собою двері.

Еміль засяяв.

— Жінки — то таке чортове зілля, що... — мовив він. — Гм!.. Ха-ха-ха!.. І ти навіть не знаєш, як будеш далі жити? Тобі треба знайти щось таке, як я... Ха-ха-ха! Віллу без боргів, гармонію, мотоцикл... А скоро буде й коляска... гм! І ти не заглядав до діда? Ну звичайно, ні. Хіба то була б для нього радість?

Жінки не було поблизу, і Еміль знову став такий, як завжди, — бравий хвалько, що знає, як собі раду давати. Однак мене йому шкода, він мені співчуває і ніяк не може збагнути, що я до такого докотився.

— Але ж ми товариші з дитинства... Гм... Ха-ха-ха!.. І хоч моя стара нічого не хоче в тебе купити, — мовив він і поклав десять крон на шафку з дзеркалом у передпокої, — візьми ось десятку. Розумієш, мені ж легше, як тобі. Може, вітати діда, як поїду додому? Сам ти туди краще й не потикайся! Гм... Ха-ха-ха!.. Шкода, що я тобі хоч трохи не пограв, дуже добра гармонія. І коляска скоро буде... а в неділю можна піти на полювання... треба тобі було показати беззвучну рушницю... от уже стріляє!.. Гм... Ха-ха-ха!..

Знадвору на східцях почувалася хода, і до передпокою зайшов старий циган. Я, затинаючись, пояснив, що це мій господар. Еміль страшенно здивувався. Старий циган був відразний на вигляд — патлатий, у брудному одязі, — і я цього разу посоромився його. Еміль нагадав мені про десятку, та я відмахнувся від нього, швидко зібрав миски та форми й подався до дверей.

Старий ще мить зостався, потім вийшов слідом за мною до форда, що стояв на вулиці перед ворітьми.

— Ідьмо додому, клята подагра не дає мені жити, немає вже ніякого терпіння, та й усе одно в цій чортівій норі люди нічого не купують, — мовив він і вштовхнув мене в машину. — В таку пору треба сидіти дома, поки мине найгірша для ревматизму погода... Якби мороз і холод, то було б краще. А то насилу ноги волочиш.

Він завів мотор, і деренчлива машина покотилася вниз вулицею. Раптом старий засяяв і витяг з кишені гроші.

— Глянь лишень, я взяв оту десятку, що її чоловік там, у будинку, хотів тобі дати,—мовив він.— Коли дають десять крон, то гріх відмовлятися. Забудь ти вже свою трикляту гордість. Гроші є гроші, все одно, звідки вони. От дурень! Не взяти десятки! Такого ще йолопа світ не бачив!

* *
*

Зустріч з Емілем Релігсом на кілька днів порушила мій спокій і назавжди зруйнувала плани, що їх я довго плекав,—колись таки провідати дідуся. Я дуже добре розумів, що в селі про мене ходять погана слава. Емілеві не треба було перебільшувати, коли він казав, що мій дід не зрадіє, побачивши мене. А тепер йому буде ще важче.

Еміль же не мовчатиме, що бачив мене. Він усім розповість у селі, що я живу з циганами та волоцюгами, і навіть коли ніхто не скаже дідові всієї правди, він страждатиме від різних натяків.

Такі думки робили мене ще нещаснішим, я проклинав долю, що звела мене з Емілем. Урешті я вирішив покласти всьому цьому край і більше не писати дідові. Йому буде легше, коли я не нагадуватиму про себе. А як люди в селі більше нічого про мене не чутимуть, то поступово й зовсім забудуть.

Це мене трохи заспокоїло, мені стало байдуже, як я живу і що мене чекає в майбутньому. Я збочив з своєї дороги в житті. Ну й що з того? Якщо осілі люди, практичні й облудні, не хочуть знати про мене, я повинен триматися тих, що приймають мене таким, як я є.

Мандрівні цигани, що часом гостювали в моїх господарів, ставились до мене, як до рівного, і відколи подагра прикувала старого до хати, я залюбки горнувся до його родичів, що приїздили до нас. Старий давно розпустив чутку, що я з циганів, Карлових синів з Уддевалли, і ніхто не ставився до мене вороже й не сумнівався, що старий каже правду.

Пізня осінь — найкраща пора для циганської комерції, і до старого часто навідувались гості. Здебільшого вони їхали на всякі ярмарки і часто запрошували й мене з собою.

І тому у цілих два тижні їздив з різними циганами по краю — відвідав ярмарки в Бурсерюді та Свеньюнзі, Варі

і Гресторпі, торгуючи мисками, формами на хліб, пісенниками та ворожбитськими книгами. Між подорожами я сидів дома в своїй комірчині або чого-небудь учився, що старий вважав за корисне для мене, — лудити, плести батоги, ворожити на гущі з кави, зливати олово, вирізувати дерев'яні ложки, скручувати вибивачки і в'язати віники.

У грудні скінчилися ярмарки. Гості вже більше не приїздили, і я лишився сам із старими. Але таке одноманітне життя вже майже не набридало мені. Я віддався лінощам і нічим не журився. Що дужче старих сковувала подагра, то більше в хаті запанувало безділля.

Ніхто нічого не робив, за винятком найнеобхіднішого. Цілими днями старі сиділи на кухні перед розпаленою плитою, часом ліниво лялялись, нарікали на старечі недуги, дивилися крізь шибку на сірий світ. Я носив воду та дрова і ходив з дорученнями до крамниці. Більше ніщо мене не обходило. І що буде потім, що я робитиму, як скінчиться зима, мене теж нітрохи не турбувало.

Може, я залишусь тут, а може, помандрую далі. Мене сковувала млявість, і з найбільшою охотою я йшов до комірчини й лягав на канапу. Писання я викинув собі з голови і більше не питав на пошті листів від діда. Ніякі мрії про дівчину й домівку більше не посідали мене.

Відмовитися від усього, опустити руки — і край.

Однак попри все це було одне, що порушувало мій спокій і часто навіть мучило мене. Життя в циганів не тільки зробило мене тупим та байдужим, воно дало мені призід соромитися, і це почуття довго не покидало мене. Серед своїх господарів та їхніх гостей я почувався добре, але став боятися звичайних селян, і коли повз садибу йшов хтось із них, я одразу ховався.

Для мене стало мукою ходити до крамниці, і я вічно відкладав цю роботу. Та ніщо не допомагало — раніше чи пізніше, а йти доводилось.

Старий гримав на мене, а стара брала на глузи, як треба було йти до крамниці, і я врешті біг туди стрімголов. Циган називав мене полохливим зайцем, а циганка казала, що зроду не бачила ще такого несусвітнього ледаря, як я. Чого я боюся носом виткнути з хати? Не личить шляхетному паничеві жити в циганській хижі, га? Я завжди був гонористий, це стара одразу помітила, хай мені буде відомо, але що я таке неймовірне ледащо, вона собі і в голову не покладала.

— Бідолашний гордун,— казала вона.— Хочеш, сердешний, скочити вище за себе. А вищим, ніж є, ніхто ніколи не стане. Це все через те, що ти письменний, так і знай. Я завжди кажу: письмо веде до гордощів і до бід.

Тоді старий не витримував. Буде там пашекувати якась баба, що навіть не вміє написати своє власне ім'я! Той, хто вміє читати літери й знає цифри, думає інакше.

— Ти дурна, як ступа, стара,— казав він, сварячись на жінку.— Пришелепувата ослиця. І це тобі я віддав молодість, мучився з тобою цілих п'ятдесят років. Хоч ти таки правду кажеш, у хлопця забагато гонору, що є, те є. Навіть боїться піти до крамниці. Отака тепер молодь — пихата, невдячна...

Я стискав плечима і не звертав уваги на їхні слова. Говорити з ними про це була марна річ. Тому я врешті збирався і вирушав до крамниці. Іти було далеченько. Дорога вела через торф'яне болото повз кілька убогих садиб. Щоразу, як я йшов повз них, з вікон визирали цікаві обличчя. Отже, люди там говорили про мене. Цигани і бродяги — одне кодро, ледарі, ні на що інше не здатні, як тільки ходити й напускати людям туману.

Крамниця містилася в будинку біля церкви та школи, і я щоразу пересильював себе, аби зайти всередину. Здебільшого там було багато людей. Вони розступалися і скося позирали на мене. За прилавком стояв пузатий крамар з ярмулкою на голові та олівцем за вухом, що до всіх, окрім найбагатших господарів села, ставився зарозуміло й зневажливо.

Йому допомагала молода вродлива дівчина, і її я особливо соромився. Вона мала гарні очі, що однаково ласкаво дивилися на всіх, навіть на мене. Я знав, що почервонію, як тільки вона гляне на мене. Коли б я був тутешній, то заговорив би до неї. А так усе те ні до чого. Навіть якби дівчина, про яку я іноді мріяв, і не зняла мене на глузи, якби я запросив її на побачення, все одно нічого б з того не вийшло.

Коли б виявилось, що вона хоч трохи має щось із таким, як я, крамар прогнав би її. А я не хотів, щоб вона через мене терпіла.

Дівчина дивилась на мене спідлоба, пильнуючи свого діла. Це зігрівало мене, але водночас і побільшувало мою тугу.

Дорогою до крамниці і назад я думав про дівчину, що

стояла за прилавком. Вона єдина могла вирвати мою увагу з отупіння. Навколо неї я міг снувати які завгодно мрії.

Якось, вертаючись із крамниці, я знову відчув потребу взятися за перо, хоч і зарікся був писати. Але цього разу я повинен створити щось гарне про кохання, надії і вірність, таке, що сподобалося б дівчині з крамниці. Прийшовши додому, я подався до своєї комірчини, дістав папір та ручку й заходився писати. Всі дальші дні я списував сторінку по сторінці банальними словами, які пам'ятав із книжок, що читав у шкільній бібліотеці, коли ще жив у діда.

— Що за чортівня? — спитав одного разу старий циган. — Що це таке? Ти пишеш? З дияволом злигався? Може, ти не справжній безробітний? І тільки збрехав мені, га? Що це ти там у біса робиш, хлопче? Невже ти сам усе це понаписував?

Він несподівано зайшов до моєї комірчини, коли я сидів за столом і писав, і побачив мою базгранину, розкладену на канапі. Червоніючи, я підвівся, зібрав докупи аркуші і сердито сказав, що просто задля розваги пишу з пам'яті історію, яку десь вичитав.

— Треба ж щось робити, — мовив я. — От я й розважаюся. Кажеш, пишу? Так і ти зміг би писати. Це не важко.

Старий почував за вухом і похитав головою.

— Ні, дідька лисого написав би, — одповів він. — А якби й написав, то вийшло б чортзна-що. Хочеться почитати про королів, принцес, дуків — все таке пишне, веселе... А читати й писати про життя, яке воно є, про всю оту чортівню, то не варт і час гаяти. Ти не пішов би на кухню, га, та не почитав би нам із старою те, що написав?

Він так просив і, видно, так нудився, сидячи без діла, що я не зважився відмовитись. Спочатку мені здавалося відразним читати те, що я написав. Але ж старі гадали, що я сам десь його вичитав. Я зібрав папери й пішов за циганом до кухні. Він квапливо засвітив газову лампу, а сам умостився поряд із жінкою перед плитою. Я сів до столу й почав читати. Старі слухали дедалі з більшою цікавістю.

— А трясяця його матері, та ця історія, що ти колись вичитав, справді гарна, — сказав нарешті старий. — Таки гарна. І глянь-но, ти зумів її скласти. Аж важко повірити.

Циганці теж повість сподобалась. Обом кортіло послухати далі. Їхне жваве зацікавлення підохотило мене, і мені

вже самому стала подобатись моя базгранина. В повісті йшлося за простого хлопця і дівчину значного роду і було повно всіляких охів і ахів та монологів на зразок: «Якби я тільки мав твоє серце, о моя кохана, я завоював би весь світ!»

Коли я скінчив читати те, що написав, старі сиділи тихо і лиш задумливо похитували головами.

Нарешті циганка озвалася:

— А хлопець, скажу я вам, був таки відважний — звів очі на шляхетну дівчину. Коли це таке було? У наш час? Можливо, бо раніше бідний на таке б не зважився. Ти таки, старий, правду кажеш, — звернулась вона до чоловіка, — що тепер молодь пішла настирлива. Але написано гарно й жалісливо, хочеться й ще послухати.

Старий теж мав таке бажання, отож я пішов до своєї кімнатки писати далі.

Вечір сколихнув мене, я почував радість, навіть щастя. «Як на те пішлося, то я, мабуть, таки маю талант», — намагався я переконати себе. Я написав дві сторінки, не жаліючи красних слів для своїх героїв. Але на більше не спромігся.

Банальність стала мені поперек горла; те, що я писав, була лише фальшива вбогість, яка не мала нічого спільного із справжнім життям.

Однак докінчувати якось повість я таки мусив, хоч уже й не записував її. Старим так сподобалось слухати, що вони не давали мені спокою. Вечорами, як смеркало, вони витягали мене на кухню, і я розповідав їм далі те, що нібито десь сам вчитав. Це блазнювання ставало мені дедалі відразніше, а вечори на кухні — все важчі.

Врешті я заявив, що не можу згадати, як далі розвивалися події в повісті, але мені здається, що молоді розійшлися. Старі і нарікали, й просили, аби тільки я розповідав ще. Можна таки щось згадати, а їм так гарно сидіти й слухати.

Вони виявились упертими, і мені таки довелося вволити їхню волю.

Довгі осінні вечори. За вікном або йде дощ, або все екриває біла паморозь. У плиті потріскують дрова, на сірих дошках підлоги миготять відблиски. На картатому покривалі канапи муркоче кішка. У верхів'яттях дерев завиває вітер. На горищі шкребуться миші. Старі сидять, скоцюрбившись, на стільцях, похитують головами і вро-

чисто слухають. І мій власний голос — втомлений і монотонний.

Часом старі перебивали мене, питали, коли чогось не могли зрозуміти. І знову хотіли одного: слухати далі й далі.

Двоє прикутих до стільців подагрою старих у циганській хатині. Мої перші критики. Моя перша публіка.

Повість безмежно розтягувалась, і щовечора я думав, як же мені її врешті скінчити. Спочатку я планував собі, що хлопець з народу вирушить у світ, здобуде свою кохану й заручиться з нею.

Але потім, розповідаючи щовечора далі, я загубив слід, по якому думав повести своїх героїв. Я вплутував героя та героїню в найнеймовірніші ситуації і вже нездатен був розплутати той клубок і довести розповідь до якогось вірогідного кінця.

Щоб здихатися старих і цієї ідіотської «творчості», я зробив так, що герой утонув, а в героїні розірвалося серце з жалю. Старі пошкодували, що повість скінчилася. Але проти такого кінця вони не заперечували. Старий вважав, що цього й слід було чекати. Бідні й багаті ніколи не сходяться. А як і станеться, що бідний хлопець візьме дівчину із значного роду, то добром це не кінчається.

— Я бачив таких двох, і його, і її,— сказав він.— Таки бачив, аякже... Тут у селі один наймит оженився з багацькою дочкою... І що з того вийшло? Уже на другий день після весілля він став знову наймитом, і так і досі.

Стара вважала, що таке саме чекало б і героя з моєї повісті. А як уже мати таку долю, то краще вмерти.

— Так він хоч утонув з думкою, що дівчина кохає його,— мовила вона.— Йому навіть пощастило... Еге ж. Боже, які бувають історії! Але чи це правда, га? Хто його зна... Але все одно цікаво послухати...

Сам я відчув невимовну полегшу, що ці вечірні розповіді скінчилися. Водночас я, на свій подив, помітив, що позбувся свого сорому і вже не боявся з'являтися поза циганською оселею. Поступово мене знову посіла байдужість, як і ранньої осені. І дівчина за прилавком уже анітрохи не цікавила мене.

Що я мав спільного з нею чи з іншими людьми на селі? Моя сором'язливість змінилася нахабним зухвальством. Коли я тепер заходив до крамниці, то вже не стояв знічений і несміливий. Селяни аж роти роззявляли, коли я,

спершись на прилавок, голосно казав, що мені треба. І дівчина більше не зиркала крадькома на мене.

Та мені було байдуже. Хто вона така? Сільська лялька, яка мене зовсім не цікавила. Хто ці люди, жителі злиденного села? Ніхто. Хай собі дивляться згорда чи як хочуть, мені байдуже.

Серед цих роздумів я не міг часом не спинятись на тому, що дедалі ясніше помічав: я, певне, помилявся, коли соромився усіх людей; це правда, серед них були такі, що дивились на мене через плече, але були й такі, що співчували мені. Та навіщо мені здалося їхнє співчуття? Можливо, дехто не тільки жалів мене, але й вважав, що я приємний і скромний. У кожному разі своєю теперішньою поведінкою я всіх відвернув од себе. І нехай. Я не вмів підлабузнюватися, запобігати ласки, а показував себе таким, яким був насправді.

Навіть якщо я тишився прихильністю хоч декого з місцевих жителів, то тепер утратив її. Я не мав здібності зберегти її,— здібності, якої мені завжди бракувало і якої ніколи не пощастить здобути.

Я байдуже лежав у своїй комірчині і нічим не журився. Дні спливали один по одному такі самі спокійні й сірі. Проте мене не долала ані журба, ані клопіт про завтрашній день.

А що буде в майбутньому і як мені жити далі, я рідко коли замислювався.

* *
*

Одного січневого вечора, коли я лежав, наїжачившись, у своїй кімнатці, на подвір'ї заторохтів віз. Мої господарі, хоч які були хворі, заквапилися до дверей. За якусь хвилину вони повернулися назад до хати, і з розмови я збагнув, що з ними був якийсь чоловік. Після коротких переговорів, змісту яких я не міг уловити, старий циган гукнув, щоб я зайшов до кухні.

Там, мовляв, прийхав здалеку гість з поклоном до мене.

— Ходи й привітайся, чуєш? Це наш мандрівний чоловік з-під Скари! — крикнув він і постукав у стіну.

Я неохоче підвівся, злий, що мене турбують, і, насупившись, зайшов до кухні. На канапі сидів смаглявий.

високий на зріст чоловік у шапці із штучного смушку і довгому, аж до самих п'ят, кожусі. Йому було десь близько тридцяти років. Мені він не сподобався. В нього були хитрі очі, скривлений рот, що надавав його темному як ніч обличчю глумливого й лукавого виразу. Приглянувшись пильніше, я побачив, що в нього заяча губа і шрам через усю ліву щоку.

На моє привітання чоловік кивнув головою і заявив, що він брат Маріки — циганки, яка сиділа біля мене, коли я опритомнів після дводенної гарячки у тій порожній хатині.

— Маріка хоче тебе бачити. Одягайся й поїдемо, — владно сказав він. — Швидше ворушись, треба спішити, бо дорога далека.

Старі цигани переглянулись і зітхнули. Видно було, що відвідувач засмутив і дуже збентежив їх. Стара, яка вічно нарікала на щось, зараз сиділа мовчки, а старий тарабанив пальцями по столу і похитував сивою головою.

Гість закурив цигарку з грубо нарізаного тютюну, який він закрутив у клаптик звичайної газети, і ядучий, аж нудний дим заklubочився по кухні.

— Маріка хоче, аби ти приїхав, — сказав він і закашлявся. — Чорт зна, що зробив з моєю сестрою. Хоче тебе бачити — і край. Всю зиму ти їй з язика не сходиш. Збирайся і поїдемо.

Я вже хотів одповісти щось невічливе — мовляв, сам знаю, що мені робити, і не дозволю собою командувати. Однак благальний погляд старих спинив мене. Вони почали казати, що мені в них уже нічого робити, що вони можуть дати собі раду самі, — я бачив, що старі не хотіли, аби я посварився з гостем. Старий так поглядав на мене, немов просив погодитись, і став пишномовно розписувати, яке в мене буде гарне життя в садибі під Скарою.

Він одверто виявляв намір підлеститись до відвідувача, коли запевняв, що я їм більше не потрібний і що найкраще буде, як я, не гаючись, піду до комірчини та зберу все, що там маю, аби швидше можна було вирушити. Уже пізно, а до Скари світ не близький.

— От напасть. Не думай, що я або стара хочемо здихатись тебе, однак Чорний Мануель такий сатана, що краще тобі вже поїхати з ним, — сказав він, зайшовши за мною до комірчини, де я складав свою мізерію. — Маріка

краща, набагато краща, але Мануель і його мати — сущі дияволи. Ти ж тільки не кажи, що я тобі набалакав тако-го... ти й сам, мабуть, скоро переконаєшся.

Я одягся, зв'язав свого клуночка — як звичайно, в мене було небагато манатків. Швидко попрощавшись із старими, я сказав, що готовий у дорогу. Тим часом Мануеля почастували кавою з коньяком. Пригощення пожвавило його, він підвищив голос, почав вихвалитися. Старі провели нас аж на подвір'я. Голос у них тремтів, коли вони дякували мені за осінь.

Старий циган признався, що дуже полюбив мене, я став йому ніби сином.

— Якщо повернешся колись, то знай, що ми завжди будемо тобі раді,— мовив він.

Господиня притакнула і погладила мене по щоках:

— Заглянь колись до нас. Пообіцяй, що прийдеш. Нам було так легко з тобою... Ти нас ні в чому не обтяжував.

— Сідай! — звелів Мануель.— Но! Поїхали!

І як віз заторохтів подвір'ям, він хрипким голосом заспівав:

Вирушає циган у далекі мандри,
Стелеться дорога перед ним...

Вечір випав ясний, на небі мерехтіли зірки, і молодик освітлював нам дорогу. Темні садиби спали, і за весь час ми не стріли жодної підводи. Циганський кінь біг прудко, і Мануелеві не доводилось підганяти його батоном. Ми їхали полями, лісами та пустельними мочарами, і Мануель коротав час тим, що розповідав всілякі нісенітничі та хвалився, як йому збувається ворожіння.

Врешті він признався, що забрав мене зовсім не через Маріку, яка нібито тужить за мною. Йому треба помічника в господарстві, і коли він почув, як сестра розповідала за мене, то подумав, що саме такий йому й підійде. Для цього Мануель, повертаючись із Лімаредського ярмарку, де він продавав ополоники й дерев'яні ложки, зробив гак і завернув до старих циганів у Шугерадсбюгден.

Тепер я знаю всю правду.

— Маріка має стільки залицяльників, що їй не треба посилати по когось карету чи бігати за кимось,— сказав він.— Маріці начхати на чоловіків, вони самі не дають їй спокою. Замолоду її обдурив один циркач, покинув двоє дітей, і відтоді вона начхала на все. Я лиш так сказав, щоб ти поїхав зі мною... Нам буде добре, от побачиш. Улітку

ми виберемось у Норвегію, скуповуватимемо кінський волос, мінятимемо коней і гратимемо в покер... Кінський волос з біса дешевий у Норвегії...

Я щільніше загорнувся в попону, яку Мануель витяг з-поміж мотлоху на возі, і на мене налягла дрімота. Невдовзі я заснув. Коли я прокинувся, уже світало. Мануель сказав, що ми в'їхали до Скари і додому залишилось десь із півмилі.

Кінь, що стомився за дорогу, протрюхикав підтюпцем вулицями Скари і виїхав на шлях, що вів до Людчепінга. Мануель не спав цілу ніч, і обличчя в нього зблідло, очі почервоніли, а дужі руки мляво тримали віжки.

Від балакучості й бадьорості його й сліду не лишилося, і на мої запитання, чи довго ще їхати, він відповідав неохоче й сердито.

— От і приїхали, зараз завернемо і будемо дома,— врешті сказав він.— Вип'ємо по чашці кави і ляжемо спати. Я такий стомлений, що мало не падаю.

Ми завернули вбік, і спереду показаласть убога садиба, оточена з усіх боків густим сосняком,— два голі клени, за ними напіврозвалена халупа, вкрита торфом, маленька, сіра, підперта ззаду двома слупами. Такої хати я ще зроду не бачив. Поряд стояв невеличкий хлів, ще не помальований,— очевидно, збудований торік. На розі халупи, над сірим колодязем, висів на корбі цебер, за колодязем лежала купа дров.

Ми в'їхали на подвір'я. З купи гною злетіло дві сороки, а з відчинених дверей хліва вибігла, боязко нявкаючи, кішка. На грядці чорніла яма з картоплею, а далі, аж під самим лісом, сіріла купа снопів — вівсяних чи житніх.

— От ми й прибули,— сказав Мануель і спинив коня.— Злазь, хлопче, і почувайся, як дома. Бачиш он той хлів? Чудовий, еге ж? Я сам його збудував. Угадай, скільки коштує? Три місяці у Марієстаді.

— Що таке? Три місяці в Марієстаді? — не зрозумів я.

— Авжеж, у марієстаській тюрмі,— пояснив Мануель.— Я накрив дерева тут, у лісі. Розумієш? І мене спіймано. Однак хлів я збудував перш, ніж відбувся суд, і він залишився. Хлів за три місяці в Марієстаді! З біса пощастило, га?

Кішка, нявкаючи, сіла під хатніми дверима, сороки знову опустилися на купу гною за хлівом. Мануель випряг коня, і ми повели його до хліва. В хаті прокинулися люди, крізь шибку — либонь, з кухні — визирнуло двоє цікавих дитячих облич. Перед хлівом співав півень і сокоріло кілька курок. Мануель відчинив ляду на горище, стягнув оберемок сіна і кинув у жолоб. Потім провів рукою по спітнілій конячій спині і солодко позіхнув.

— А тепер ходімо до хати на каву, — мовив він. — Бо я вже зовсім підупав на силі. От чорт, починаю старіти... охляв після одної-однісінької ночі...

Ми пішли подвір'ям. Мануель позіхав і далі кляв свою втому. Відчинилися двері, і на порозі з'явилася страшна відьма в довгій, аж до п'ят, сорочці, в дерев'яних капцях, згорблена, худа, патлата.

— Он бачиш мою матір? Відьма відьмою, сам визнаю, — мовив Мануель. — Але ти не зважай на неї. Бо як не-як, а вона моя мати, розумієш? Доброго ранку! Ось кого я привів. Це, — він показав на мене, — мій новий наймит.

Відьма щось буркнула і загорнулася щільніше в сорочку. Вона була беззуба, сліпа на одне око, гостроноса і зморщена. Задумливо чухаючи сухі груди, вона кинула на мене ворожий погляд. Не важко було збагнути, що я їй небажаний гість. Однак Мануель не зважав на материну неприязнь. Він полескав мене по плечу, сказав, що я йому сподобався і що тепер ми підемо до кімнати, де нам ніхто не заважатиме — ані мати, ані Маріка, ані діти.

— Ходімо, нам буде з біса добре. Неси каву, стара! — гукнув він на матір. А мені сказав: — Почувайся, як дома!

Ми зайшли до кімнатки. Вона була маленька, але охайна і цілком пристойна. З боків попід стінами стояли дерев'яні канапи, під вікном — стіл і два стільці, а біля дверей пофарбована в голубий колір шафа. Мануель підсунув до себе ногою стільця, зняв шапку й кожуха, потім ще раз пожалівся, що нічна їзда стомила його, і почав дорікати матері, що вона так довго вовтузиться.

Він громовим голосом заявив, що нарешті він таки справді дома і дасть лад господарству. Жінки не вміють хазяйнувати, і я добре зробив, що поїхав з ним.

— Як там кава? Твій син голодний! — гукнув він до

кухні.— Хлів за три місяці в Марієстаді — мені з біса пощастило! Знаєш, що я надумав? Ух, чорт! Ми підемо до лісу, накрадемо дерева і збудуєм хату. За це я дістану не більше, ніж півроку, якщо попадуся. Тобі ж не буде нічого або засудять умовно. Хата за півроку тюрми — та це ж чудово! А, не зважай ти на неї,— мовив Мануель, коли мати, так само вороже позираючи на мене, принесла каву.— Вона страшенно скупа. Ти бачиш, що в неї лиш одне око? Вона має й друге, емальове, але не тягає його щодня, аби не зношувалось, а вставляє тільки тоді, як іде до міста. Киш звідси! Ми будемо спати!— крикнув він, коли хлопчик і дівчинка років п'яти-шести зазирнули в двері.— Підніми лишень віко канапи, там повно соломи, залазь і спи,— вів він далі.— Мабуть, Маріки немає дома, а то вона прийшла б привітатися. Вона така сама відьма, як і її мати, але щира... Півроку тюрми за хату... Ха-ха-ха!

Він висорбав каву, ум'яв два шматки хліба з маслом і заліз у солому. Мануель ще говорив про всяку всячину, про матір, Маріку, дітей, про те, як ми разом крастимемо дерево.

Врешті він затих, і невдовзі я теж заснув — глибоко і міцно.

Коли я прокинувся, в кімнатці стояв напівморок, а над верхівками дерев за городом викочувався місяць. Мануель не спав, а лежав, утупившись у стелю. Він одразу заговорив про дерево та будівництво і заявив, що завтра ж ми й почнемо.

Я не мав бажання встряти через Мануеля в біду і поклав собі піти звідси. Хай він собі краде, скільки влізе, але я тут не залишусь.

— Я повісив твою кращу одержу в шафу на кухні, вона тобі не знадобиться в лісі, а тільки може порватися,— вів далі Мануель.— Ти ж не боїшся, га? Нема чого. Тебе засудять лиш умовно, а то дурниця...

З тяжкими думками про своє майбутнє прокинувся я другого ранку. Злочинство, тюрма, жорстока жебрацька доля. Проте Мануель ані словом не згадував про ліс. Він сидів на канапі, злостився, нарікав, що й досі погано себе почуває. Згодом я переконався, що він мав завжди повно всяких планів, які йому було ліньки виконувати. Як же все-таки вийшло, що він наносив дерева і збудував хлів, я так і не дізнався. За весь час, доки я жив у нього, він більше не згадував про хату.

Натомість він почав стругати ополоники й ложки — буденна й одноманітна робота, зате законна, дозволена й пристойна, робота, якої я легко навчився. За майстерню нам правила кімнатка, а сухого вільхового дерева було повно на горищі хліва. Коли почнуться весняні ярмарки, Мануель навантажить товаром воза і вирушить торгувати. Він знав більшість ярмарків, знав, де й коли який буває.

Очевидно, ярмарки були його пристрастю, і він залюбки розповідав про них. Бійка, горілка, гра в карти, зустрічі з різними людьми. Під час мандрів по ярмарках Мануель позбувався своєї повсякчасної, як він казав, самотності. Він намагався переконати мене, що я конче повинен поїхати з ним, веломовно обіцяючи всілякі розваги, яких я тільки забажаю.

— На біса тобі здалась Маріка! — казав він. — Їдь зі мною, і ти матимеш усе, що захочеш. Така жінка, як Маріка, тьху! То суцця відьма, попереджаю тебе...

Маріка вернулась через два дні після того, як ми з Мануелем приїхали, проте я рідко бачив її. Усе-таки її прихід уніс якусь полегшу до хати, і я почувався більш-менш вдоволеним. Дітей я прихилив до себе з першого ж дня. А на буркотливу стару відьму, Мануелеву матір, яка одверто показувала, що вважає мене за непотрібний тягар, я зовсім не зважав.

Мануель мав три книжки, сховані в шафі. Я випадково знайшов їх там і почав читати. Це були «Люди безодні» та «Білий Зуб» Джека Лондона і «20 000 лье під водою» Жюль Верна. Як тільки мені випадала вільна хвилинка, я кидався до книг. Я й далі був байдужий до всього, лінивий і відкручувався від роботи, як тільки міг. Стара циганка завжди лаялась, що я ледащо й ненажера. Проте Мануель брав мене під свій захист, велів їй мовчати, і я був за це йому вдячний. Я поклав собі жити трутнем і ставитись до всього легковажно. Я волів лежати на канапі й читати.

Книжки давали мені забуття і розбурхували уяву. «Люди безодні» зворушили мене своєю правдивістю, але спершу не дуже сподобались. Так само як і в «Знедолених», що їх я бачив кілька років тому в кіно, у книжці йшлося про чуже мені середовище, тож я не міг співставити себе з її героями. «Білий Зуб» була чудова повість, проте роз-

тягнута, а «20 000 лье під водою» — чиста фантазія, яка нічого не говорила моему серцю.

Я нічого не знав про Жюля Верна; про Джека Лондона інколи читав якісь згадки в журналах. Тепер я раз по раз повертався до книжок, і вони мені дедалі більше подобались. Мануель глузливо спитав мене, чи не намірюсь я, бува, вивчити їх напам'ять. Він не знав, звідки в нього взялися ті книжки, і ніколи в них не заглядав.

Але він сказав, що залюбки послунав би, якби я почитав уголос. Через кілька сторінок Мануель зауважив, що, певне, в житті не буває такої чортівні. Однак усе-таки книжка його захопила.

— Читай ще,— попросив він, коли я скінчив.— А хай тобі чорт, почитай ще хоч трохи...

Взагалі тут було не таке тихе життя, як у старих циганів у Шугерадсбюгені. Садиба лежала при соші, до того ж, у цій місцевості жило багато циганів. Дуже часто приїздили мандрівні родичі Мануеля і спинялися відпочити в нього. Одні прибували самі чи по двоє, інші — цілою сім'єю, і тоді в хаті ставало тісно й гамірно.

Мануель невдоволено бурчав, коли бачив, що з соші повертає якийсь родич. Він був великий страхополох і завжди боявся, аби гості не взяли його на глузи. Коли ми були самі, Мануель був веселий, ходив розмашисто, покрикував на матір, на дітей, глузував з Маріки, намагався приголомшити мене вигаданими розповідями про всі ті кривові бійки, до яких був причетний.

Та як з'являвся гість, Мануель якнайшвидше ушивався з хати і залазив на горище, на сіно. Аж як гості від'їжджали, він злазив з горища, заходив до кімнати й починав лаяти матір за гостинність, а Маріку — за легковажне й розпусне життя.

— На чортових бабів треба наганяти страху, щоб вони не сіли тобі на голову,— не забудь про це, як матимеш жінку. Попустиш раз— і все пропало. Щоб я піддався якій бабі — та ніколи такого не буде...

Маріка, на противагу Мануелеві, була лагідна, щира, але завжди сумна і вічно співала журливих пісень. Вона часто йшла кудись із дому, і бувало, що й по кілька днів не приходила. Поверталась вона мовчазна, стомлена й виснажена. В такі дні вона накидалася на роботу: шкребла підлогу, прала білизну, носила дрова, збивала сінники. Ма-

ти колола її дошкульними словами і різними натяками на те, що вона робила, як не була дома. А Мануель кричав, що тримає в себе в хаті повію.

Маріка ніколи й словом не озивалася на ту лайку, а, знемагаючи від утоми, робила своє діло. Через кілька днів вона починала співати й розповідати, що чула від родичів і знайомих. До мене вона ставилася приязно й послужливо, але не більше. Я не міг її збагнути.

З усього було видно, що поведінка Маріки далеко не бездоганна, і Мануель, певне, не дуже перебільшував, коли називав її легковажною повією. Та все одно мені вона чомусь здавалася чистою і морально здоровою. Маріка не терпіла всяких двозначних історій, що їх любили розповідати гості, і, як вони вкладалися спати, пильно стежила, щоб між ними не було ніяких інтимностей.

Двічі я заставав її заплакану. Обидва рази вона тримала на колінах дітей, пригортала їх до себе і гірко ридала.

Я питав, що з нею.

— Нічого, нічого, дякую, що ти турбуєшся за мене,— казала вона.

Часом додому навідувався батько, мандрівний годинникар, маленький тихий дідок років сімдесяти, лисий, з наївним обличчям і несмілими очима. Ніхто, крім дітей, не радів його появі. Стара циганка мовчала, Маріка співала свої пісень, Мануель вихвалявся, погрожував батькам, лаявся, кляв усіх і не приховував своєї зневаги до старого.

— Той старий шкарбан,— казав Мануель про батька,— справжня лемішка, він ніколи не був мужчиною.

Старий теж уперто мовчав, як і його жінка, і не зважав на те, що його неприязно зустрічають. Удень він вештався по лісі, а вечорами сидів перед плитою в кухні, усміхався, знизував плечима і дивився на вогонь або на дітей, що горнулися до нього. У його скриньці з годинникарським причандаллям завжди було щось смачне — пакуночок карамельок, льодяників або родзинків, якими він пригощав малечу.

Діти страшенно любили його і були, мабуть, єдиною його втіхою. Від гостей я чув, що старий походить не з циганів, а з міщан-ремісників. Одруження з циганкою перевернуло все його життя. Жінка замолоду була легковажна і, певне, мала багато любовних пригод. Чоловік брав її невірність близько до серця і помалу занехаяв годинникарську майстерню, яку відкрив був, коли одружився.

Тепер він жив сам, усіма покинутий. Його рід давно віддурався від нього, а жінчин ніколи не хотів визнати за свого.

Додому старий навідувався ненадовго: не більше, як на два дні. До мене він і словом не озивався, але як приходив чи йшов собі, то привітно кивав головою і, здавалось, не дивувався, що заставав мене тут.

Діти плакали, як він ішов. Зате стара циганка, Маріка й Мануель тільки раділи, що збувалися його.

* *
*

Щосуботи Мануель вибирався до міста, і мені доводилось іти з ним. Хоч я там не мав чого робити, але все одно йшов. Крім цих днів, я рідко кидав садибу. Я ставав дедалі байдужіший до свого майбутнього, не мав ні до чого бажання і вважав, що життя добре й таке, як воно є.

— Причепурися та підемо до міста, не сидіти ж нам вічно дома,— наказував Мануель.— Одягайся й ходи. Де ти там? — кричав він матері.— Не можеш швидко знайти те око, щоб нас не затримувати? Я не чекатиму на тебе!

Здебільшого стара йшла разом з нами. Мануель лалявся, командував і давав їй поради на день. Стара стріпувала головою і бурмотіла, що хай він візьме ті поради собі. До жебрів вона була спритна, як ніхто,— метка, хитра і жадібна. В місті вона ходила від крамниці до крамниці, і, хоч би куди зайшла, всюди їй щось перепало. Кістка, шматок м'яса, хліб, обрізки ковбаси, покришене печиво, вишкребки паштету, кава, цукор, борошно, риб'яча голова кішці чи цукерки дітям.

Мануель просторікував, аж поки ми доходили до рогатки. А тоді вже наставало його свято.

— Ти сьогодні, мамо, добре жебрай, чуєш? — казав він.— Твій син голодний, і йому треба чогось такого, що додало б мозку в кості. Як я тебе знаю, ми не псвинні повернутись додому голіруч. Може, тобі пощастить випросити так багато, що ми ввечері влаштуємо справжній бенкет, га?

Сам Мануель твердив, що гордує жебрацтвом і вважає за негідне себе марнувати на нього той день, коли він вивереться з дому. І взагалі, дбати, щоб на столі була їжа,— то жіноче діло, і він не раз нагадував мені, аби я не забу-

вав цього, як зустріну жінку, котра мені сподобається. А то ще сяде мені на голову і зробить з мене ганчірку — і жінка, і, можливо, майбутні діти.

Мануель усе хвалився, що ніколи не цікавився жінками. Тому він такий і є. Вільний чоловік, який може робити, що хоче. Однак хай мати пильнує, щоб мала повний мішок, коли ми зустрінемося, аби йти разом додому.

У суботу в Скарі був базар і туди наїздило повно селян. Соша кишіла возами, велосипедистами, перехожими. Мануель ішов перевальцем, засунувши руки глибоко в кишені і високо піднявши плечі. За ним дріботіла стара циганка — худа, маленька, але моторна. А ззаду вже ступав я. Мануель ще не віддав мені святкового костюма, і я був обірваний, зарослий, брудний і неохайний.

Люди, що жили вздовж дороги, пізнавали моїх господарів і відповідно ставились до них. Ніхто з ними не вітався, ніхто не озивався й словом.

Мануель та його мати вважали, що так воно й краще. То просто щастя, що не доводиться говорити з осілими людьми, тими хробаками, висохлими опудалами, які не знають, що таке воля й безтурботність.

— Осілі люди, селяни і всі оті... тьху! — казала стара. — Та вони тільки на те й годяться... щоб у них жебрати і напускати їм туману. Гадають, бідолахи, що вони великі цаці. А я маю їх за ніщо...

Вона йшла легкою ходою позад сина, із скрученою торбиною під пахвою. Перед самим містом вона вставляла своє штучне око, що звичайно лежало вдома на буфеті і так само жадібно, як і здорове, дивилось на кожний шматок, який я брав, коли ми сиділи за столом.

Одягнена стара була у вузьку кофтину і чорну спідницю, взута в чорні черевики з високими халявками і запнута поїденою міллю шалю. Мануель ішов так, як ходив щодня, — у вельветових штанях, високих чоботях, крислатому капелюсі. Підперізувався він поцяцькованим бляшками поясом, на якому ззаду теліпався ніж у мідних піхвах.

Після того як ми перед рогаткою розлучалися з старою, Мануель завжди прямував на базар. На базарі йому частенько траплялися родичі, і тоді він вергав кризь зуби прокльони. Як і в себе дома, Мануель у місті не любив зустрічатися з іншими циганами і швидко відходив од них. Широко ступаючи і просторікуючи, він ходив у натовпі й голосно вітався з кожним поліцаєм, якого тільки здибував.

І щоразу, як ми були в місті, нагадував мені, що нам можна не боятися поліції. Ні тут, ні в околишніх селах — усе завдяки Маріці.

— Маріка спала з кожним міським лягавим і ленсманом в Аксевалі, — казав Мануель. — Тому я й не боюся жодного з них. Ні, не боюся. Марічин брат може робити, що хоче. Лягаві нічого не скажуть. Ти думаєш, моя мати могла б отак ходити й жебрати в місті, якби вона не була Марічиною матір'ю? А тепер щось вип'ємо. Мені зовсім пересохло в горлі за дорогу. Та й ноги просять спочинку. Ходімо, я пригощаю...

Він засовував руку до кишені куртки і бряжчав мідяками, які щоразу, коли ми вибиралися до міста, витягав у кімнатці з потаємних сховків. Дома Мануель завжди скаржився, що не має жодного ере навіть на тютюн, і мати всім постачала його. Однак у місті він усе-таки ніколи не був без грошей. Ми заходили до пивниці коло базару, і Мануель замовляв пива. Аксевальського. Не Шведського, чи Люкгольмського, або Пріпенського, а справжнього Аксевальського. Чи вони чують? Отож-то, сто чортів їхній матері...

Мануель розпалювався, нахвалявся, що нікому не дасть попуску, та ось до пивниці заходив хтось із його родичів і він злякано замовкав і забивався десь у закуток. Коли цигани виходили, він знову розгулювався. Ух, сатанинське кодло, він їм покаже! Та його загрозливі слова ні на кого не діяли. Міцні, середнього віку жінки, що обслуговували пивницю, та й більшість гостей знали Мануеля, і ніхто не зважав на його вихватки.

Мануель, просторікуючи, випивав два кухлі пива, і цього було досить, щоб голова йому пішла обертом. Він тоді підводився і горлав, що тепер усі жителі Скари і всі селяни-зłodії з навколишніх сіл полетять під три чорти, бо в місто приїхали мандрівні люди... Ух і дістанеться ж кожному, хто повернеться йому під руку!

Врешті підходили офіціантки і виштовхували його. На те, що він пручався й кричав, ніхто не звертав уваги. Офіціантки, видно, були вправні і неабиякої сили, бо Мануель борсався й просився, коли вони, схопивши за комір, випихали його в двері.

На вулиці він знову починав своєї і клявся, що зрівняє пивницю з землею. Мене він називав тварюкою за те, що я не втручався й не допомагав йому повиганяти всіх з при-

міщення. Та, зрештою, на мене нічого й розраховувати, адже я не з мандрівних людей.

— Ходім тепер поглянемо, що робиться на базарі,— казав він.— Ходім побачиш, що зараз буде. Якщо лиш осмілиться хтось виступити проти мене.

Мануелева бравада звичайно не йшла далі ухання, лайки та крику. Проте двічі я таки побачив, як він виконав погрози — і то в найскандальніший спосіб.

Один раз він помстився широкоплечому селянинові з Генгелеса, з яким був у сварці і який колись одлупцював його. Мануель якось побачив свого ворога серед базарного натовпу й одразу накинувся на нього. Селянин стояв до нас спиною і не сподівався нападу. Мануель схопив віжки, що лежали на возі за чоловіком, і луснув селянина ззаду по голові товстим залізним кільцем. Той застогнав і повалився на землю.

— Він, певне, зомлів,— звернувся Мануель до людей, що стояли навколо.— Догляньте його.— І, ухкаючи, пішов своєю дорогою.

Вдруге Мануель зчепився з парубком, на якого теж мав зуб. Та цього разу йому повелося гірше. Він теж підкрався до своєї жертви ззаду, та раптом парубок обернувся. Наступної миті дужий кулак улучив Мануеля в підборіддя. Мануель заревів, і його крик перевершив усі інші на базарі — іржання коней, людський гомін, кувікання свиней, мукання корів.

Геть закривавлений, він прудко, мов заець, чкурнув від небезпечного супротивника. Цього разу він теж гірко дорікнув мені, що я не допоміг йому. Та хай той парубок почекає. Він своє неодмінно дістане.

— Я колись прийду і вб'ю його, чуєш, мамо? — казав Мануель, як ми, повертаючись додому, зустріли біля рогатки стару циганку.— Уб'ю, хай навіть доведеться цілий вік сидіти в тюрмі. Чуєш, мамо, глянь, що зробили з твоїм сином. Це той негідник таке вчинив...

Мати починала голосно жаліти його, і він слухав її й видимо втішався. Страшений егоїст, він багато де в чому скидався на розбещену дитину. Повернувшись додому, Мануель сідав у кухні до столу і стривожено стежив за шматками, що їх мати витягала з торби. Часто він невдоволено дорікав матері, що вона не нажебрала ще більше харчів. Сердито примовляючи, він водночас жадібно запихав

у рот шматки м'яса, ковбасу, недоїдки пирогів, хліб, і його обличчя сяяло від задоволення, хоч він і бурчав.

Коли сестрині діти пробували взяти щось собі або мати простягала свої схожі на пазури пальці, щоб укинути якийсь шматочок до рота, Мануель перестережливо гарчав.

— А трясця вашій матері! Не можете почекати? Знаєте ж порядок за столом, тож дотримуйтесь його.

Мати й діти боязко відсувалися; Мануель реготав, жер далі, буркочучи й ревучи. Він один самочинно правував тут, а всі інші повинні були коритися йому.

Аж тоді, як Мануель наїдався так, що мало не лускав, він дозволяв матері й дітям підійти до столу. Мені в такі вечори він не казав ні слова, а на Маріку, як вона була дома, лиш покрикував і називав її всякими прізвиськами.

Врешті він підводився з-за столу, потягувався й позіхав. Потім брав з ліжка подушку, кидав її на виляючий ганчірняний килимок і лягав на підлогу.

— Ох-ох-ох,— стогнав він.— От і минув ще один день. І ця субота пішла к бісу. Добре, що скоро весна...

Субота для Мануеля була святом, а для нас — звичайним злиденним буднем.

Проте раз на місяць ми всі мали свято. Кожного першого числа Маріка йшла до Управління опікування бідних і діставала заповогу на діти. Тоді Мануель був у найкращому гуморі, а стара — ласкава та усміхнена.

Рано-вранці Маріка збиралась, милася, старанно чесала коси і одягала найкращу сукню. Вона довго стояла й крутилася перед дзеркалом, що висіло на стіні в кухні. Мануелеві вривався терпець, і він кричав, щоб вона перестала вже викаблучуватися.

— Та йди вже, щоб швидше вернулась,— казав він.— Ти й так гарна. Удень же ти не ляжеш у постелю з головою Управління опікування бідних. Не буде як, інакше ви б лягли, сто чортів вашій матері!

Стара теж підганяла Маріку. Діти сиділи й дивилися на матір блискучими очима — вони також хотіли, щоб мати швидше повернулася. Весь час, поки Маріки не було, діти вибігали на дорогу, напружено вдвлялися вдалину і жваво сперечалися, що мати їм може принести з міста. Стара виспала з кавника гущу, поралась на кухні й чекала так само нетерпляче, як і діти. Мануель лежав у кімнаті на канапі, дивився в стелю і проклинав сестру.

Маріка негідниця, тьобається десь і не думає повертатися додому. Всі жінки такі, це він давно знає.

— Жінки — то відьомське кодрло, що тільки дратує чоловіка,— казав він.— Геть з розуму зводить, сатанинське поріддя. Пам'ятай про це, якщо колись злигаєшся з жінкою. Переспати з нею можна, але потім тримайся від неї якнайдалі і майся на бачності.

Я сонний лежав на канапі і лінувався навіть відповідати йому. Тепер я рідко озивався на Мануелеві звертання. Але Маріки я теж чекав. Справді чекав. За той час, який я прожив з циганами, я став цілком схожий на них.

Врешті знадвору долинав гамір. Мануель і я миттю схоплювалися на ноги, стара теж вибігала з хати. Подвір'ям ішла Маріка, усміхаючись до дітей, які шебетали й підстрибували навколо неї.

— Що ти нам даси? Що ти нам даси? Що ти купила? Покажи! Покажи, мамо! — не вгавали діти.

Маріка сміялась, потішена тим нетерпінням. Я ніколи не бачив її такою радісною, як у дні, коли вона одержувала гроші і могла справити нам свято.

— От чорт, як же ти забарилась,— казав Мануель, як завжди, злий і насуплений.— Тут лежиш і ніяк не можеш дочекатися. Ти таки й не думала поспішати, скажу я тобі.

Маріка відповідала, що вона спішила, як тільки могла, і ми всі заходили до кухні. Стара витрушувала Марічині торби й пакунки. В них було багато дечого, а на дні щоразу лежала літра горілки. Мануель відкашлювався, вискаляв зуби і ставав напрочуд покірний сестрі.

— Ух, Маріко, та ти ж просто золото,— казав він.— Таки правда, і діти твої золото. Якби ти лиш мала їх більше, га? Було б набагато краще. Ти про це не думала? Хильнемо раз, га? Мені так пересохло в горлі і щось морозить. Тільки ледь-ледь, га, Маріко? Можна покуштувати?

Стара вже йшла до буфета. Мануель не повинен був чекати. Коли він заволодівав штопором, його нападала звична чванькуватість. Один ковток — еге ж, зараз він хильне цього зілля. Такого, що й зігріє, і в горлі подере, і змусить забути всю чортівню, всі кривди на цьому світі.

Маріка сідала на канапу, брала до себе дітей — вона завжди так робила, коли поверталася з грошима з міста,— і спокійно витягала все, що накупила їм,— пакуночки з ласощами, дешеві цяцьки. Стара усміхалась і воркувала, варячи каву й смажачи м'ясо. Коли в будень вона, як і

Мануель, здебільшого прозивала дочку повією й негідницею, то в такі дні ставилась до неї з найглибшим примиренням і зустрічала зичливо, майже з повагою.

Сьогодні завдяки розпусному життю її дочки справляємо в хаті бенкет. Стара усміхалася й потирала руки, пильнуючи пательні з м'ясом та каструлі з картоплею. Мануель, що вже встигав випити кілька чарок, покрикував на матір, що та догдо вовтузиться й ніколи не може подати вчасно страву на стіл.

Врешті стара ставила все на стіл і ми сідали їсти. В такі дні я міг не боятися ворожих поглядів старої і явних натяків, що вона вважає мене за ненажеру й ледаря і за непотрібний тягар для себе. Маріка не пригощалася з нами. Вона садовила дітей, пильнувала, аби їм перепало всього, що стояло на столі, і знову верталася на канапу. Горілки вона теж не пила; стара ж була страшенно ласа до неї. Мануель з матір'ю пили й закусували, і Мануель насміхався з мене, що я не пристаю до них. Чоловік, який не п'є горілки, — то баба й гнида. Мануель ніяк не збагне мене — хоч то тільки краще, що я не п'ю. Йому з матір'ю більше залишиться.

Діти їли, скільки могли. Мануель вихвалявся, кричав. Стара теж підвищувала голос, і в кухні ставало гамірно.

— Цитьте, он чуєте? — казала Маріка. — Щось тупає надворі. Хтось наче прийшов. Може, гість?

Мануель затихав, робився сумирний як ягня і боязко тікав од столу. Стара циганка поспішала до сіней, потім, бурмочучи, верталася назад. Надворі не було ані душі. Мануель полегшено зітхав і знову сідав на стілець. Маріка скидала на мене оком і сміялася.

— Дивно, — казала вона. — А мені здалось, що хтось іде. Ну й добре, що нікого немає, можемо спокійно бенкетувати далі.

На це Мануель заперечував, що він на те й мужчина, щоб оберігати лад у хаті, і вирядить до бісового батька кожного, хто поткнеться заважати їм цього вечора. Він був уже п'яний, клював носом і мимрив щось нерозбірливе. Мати теж упивалася; руки її безсило опускалися на стіл, і вона сиділа, скоцюрбившись, на стільці, ніби купа сірого лахміття. Здебільшого вона мовчала, але часом починала вимахувати руками й бурмотіти слова, що їх я ніколи не міг збагнути.

Мануель хилився й засинав, поклавши голову на ста-

реньку церату на столі. Потім засинали діти. Маріка стягала покривало з ліжка, роздягала дітей і клала в постелю. Тоді підходила до дзеркала, пудрилась і поправляла волосся.

— Я вийду ненадовго. Тільки на хвильку. Зараз повернуся.

Вона кивала мені і йшла. Я знав, що та хвилька може тривати і день, і два. Після такого місячного бенкету вона завжди зникала і могла довго не повертатися. Я сидів за столом, і мене огортав смертельний сум. Діти спали. Мануель хропів. Стара сиділа, безсило обвиснувши на стільці. Врешті я підводився і виходив. Десь опівночі Мануель мав прокинутись і, похитуючись, ввалитися до кімнати і впасти на канапу. А стара залишиться чипіти над столом цілу ніч.

Крізь плавучі хмари визирали зірки. Я йшов подвір'ям, обминав хлів і виходив на город. Пора найбільших ночей скінчилася, і дні ставали ясніші й довші. Я йшов навмання, намагаючись усвідомити своє становище,— просто йшов і все. Чи довго я витримаю?

Мені треба було рухатися, хміль помалу вивітрювався з мене.

Я йшов далі, обходив город і не мав ніякої охоти повертатися до хати.

* *
*

У половині березня прийшла весна.

Теплі дні і ночі. Ртуть у термометрі під хатою тільки коли-не-коли опускалася нижче нуля. Набубнявілі пуп'янки підбілу, волохаті котики на лозах. Ключі диких гусей і нявчання котів. Крикі ворон і заячий писк у полі.

Сніг майже розтав, і в лісових балках утворилися маленькі блискучі ставки. Фіалки розстелили свої зелені килими під вільхами біля пагорка, що за хатою. Ворони та сороки кружляли, шукаючи місця на гнізда. Ранками мене будили дроздові пісні в заростях ялівцю на лузі, що простягся за хлівом.

Мануель казав, що такої ранньої весни в них уже давно не було.

— От чорт, скоро настане літо, ото буде радість,— говорив він.— Літо... Норвегія... ех, і дешевий же там кінський волос, ти б ніколи не повірив. Незабаром у Варі буде ярмарок, і я поїду туди. Як з біса швидко летить

час. Не стямишся, як настане й липень... І робишся вже старий. Гай-гай, збігають роки...

Теплі вітри. Зливи. Уже відшуміли перші громовиці, що вигнали із землі мерзлоту. Все зробилося мокре, напоєне водою, брудне, але ночами підсихало, і вода в канавах спадала.

Рання весна, довге літо, а яка буде осінь і зима — ще рано думати.

Мануель готувався до подорожей на ярмарки і водночас заявив, що влітку по-справжньому візьметься до хати. Маріка й діти здебільшого проводили дні в лісі, і стара залишалась дома сама. За зиму вона схудла і вже не була така ущицлива й зла, стала говірливіша і шукала, з ким би побалакати. Часто стара вирушала до міста, навіть серед тижня, і починала жаліти свого чоловіка. Вона дедалі частіше згадувала минуле й інколи розповідала випадки з своєї молодості. У її словах я вловлював каяття і зрозумів, що вона не дуже вдоволена своїм життям.

А я починав думати про те, щоб попроситися й піти звідси. Мене посів неспокій і туга, і я став погано спати. Мануель вважав, що взимку я розледачів і мусить минути якийсь час, доки я знову втягнуся. Сам він був у найкращій формі і завжди знаходив якесь діло рукам.

У таку пору року йому багато що треба зробити. Переглянути упряж, пофарбувати воза та змастити колеса. Ложки й ополоніки запакувати в ящики із стружками, що стояли на горищі над хлівом. До того ж, він почав плести на продаж батоги і взагалі став раптом дбати про господу й про сім'ю. Слід було попідбивати черевики дітям, перш ніж він поїде, і навитягати з ями картоплі, щоб кільчилася. Та й город скопати треба комусь, і дров на літо наносити з лісу.

Мануель порався з ранку до вечора.

— Поїдеш зі мною на ярмарок, а на початку травня вернемось додому,— казав він.— Потім ще виберемось у Норвегію, гратимемо в покер і скуповуватимемо кінський волос... Ти не повіриш, який він там з біса дешевий. Ні, ти навіть уявити собі не можеш...

Він був повний сподівань і радів, як дитина, майбутнім звабленим ярмарковим пригодам. Від зимового невдоволення й хвалькуватості не лишилося й сліду. Мануель не лаяв дітей, не казав лихого слова сестрі, а в його ставленні до матері часом були проблиски ніжності, якої я від нього аж ніяк не сподівався. Він почав також трохи більше

дбати про себе: підстригся, не лінувався щодня голитися. До мене він ставився з тією самою галасливою сердечністю, що й у перші дні після нашого приїзду, і без кінця розписував мені, яке в нас буде веселе літо, скільки всіляких розваг на нас чекає. На його щедрю балаканину я відповідав ухильно, твердо поклавши собі піти звідси геть, і тепер мене вже не лякала думка, що доведеться красти дерево. Я знав, що то все тільки пусті балачки, і не вірив у те будівництво. Та з мене вже було досить такого життя, як останні півроку, весна збудила мене. Я мусив піти геть, до чогось нового, так само як за всі свої бурлацькі роки я щоразу вирушав у дорогу, коли почував, що в мені наростає непереборний потяг до чогось.

За мною залишалися згаяні марно півроку, і цього було доволі.

Під деревами полискував мох, дрібні пташки пурхали між купинами та кущами ялівцю. Тієї ранньої весни я багато ходив по лісі, що оточував садибу, але не відчував, як колись, цілющої втіхи від прогулянок. Я йшов, слухав, як дзюрчав струмок, милувався зеленню, що прокидалася зі сну, але мене ніколи не покидала журба: що робити далі? Я безробітний ледар — це так, проте хіба я не молодий і не маю перед собою цілого життя? Навіть коли світ жорстокий і коли я ні на що не здатний, все одно я тримаю життя у своїх руках і від мене залежить, як повернеться моє майбутнє.

Восени та взимку я вдовольнявся тим, що випало на мою долю, і думав, що примирився з цим назавжди. Але я помилився. Я мусив іти до чогось нового, все одно до чого; хай навіть воно буде гірше й нестерпне, але мусив зламати пута, що так довго зв'язували мене. Якщо я залишусь чи поїду з Мануелем, то більше ніколи не буду вільний. Я ставатиму дедалі тупіший і байдужіший, а це не життя... Я тільки був, перебував тут, все здавалося мені таким, як і належить. Але тепер, коли буяла весна, все те змінилось, стало чуже, жалюгідне, брудне. Стара циганка, Маріка, Мануель, діти не належали до мого світу, до їхнього погляду на життя я ніколи не міг би пристосуватися.

Я знову почав уявляти себе солдатом у ворожій країні — колись я здолаю всі труднощі і буду таки дома.

Дома. Я не мав дому. Я був подвійно бездомний. Я не став справжнім бродягою, але й не мав нічого спільного із звичайними людьми — осілими. В мені поєднувався колиш-

ній неспокій, неспроможність укоренитися з пізнішою жадобою влаштувати собі затишне, забезпечене життя.

Я вже більше не плекав мрії про щире кохання в убогій хижді. Я був виняток, якась середина, і ніколи не міг стати іншим. Замість мріяти про жінку, домівку, я хотів волі й визволення.

Волі — піти звідси. Визволення — в самому собі.

Жити у злагоді з собою і дошукуватися, яке мені доля судила призначення. Берегти свій дух, розвивати його, не зупинятися в рості, як я робив досі. Я не знав, як маю досягти того визволення, проте здогадувався, що воно є і що я мушу далі шукати його. Все, що досі оточувало мене, і в дитинстві, й тоді, як служив у армії, — було докінчене, незмінне, раз назавжди дане, і я вже цього більше не хотів.

Весна. Нова прорість, відродження. Все, що я досі мав, пов'язане з морозом і осінню. А тепер весна, а весна — то пора, коли все сковане морозом відтає і поривається до нової мети.

Ночами я лежав без сну, сушив собі голову цими думками, а вони мене переслідували ще й уві сні. На канапі під другою стіною хропів Мануель, а з кухні було чути, як уві сні стогнуть і перевертаються з боку на бік стара, Маріка та діти. Бідий місяць-молодик заглядав крізь вікно до кімнати і безжально освітлював сумну та злиднену картину. Ще ніколи за все своє бурлакування я не був сповнений такої рішучості назавжди вибратися з порожнечі, в яку я потрапив, і спробувати знайти шлях до чогось змістовнішого.

Так я думав уночі, а як наставав день, мені бракувало снаги здійснити свій намір. Тоді я тікав у ліс, і ніхто мені нічого на те не казав. Стара вже не колола мені очі, як узимку, тим, що я ледачий. Мануель теж мовчав. Очевидно, йому було так треба, аби я поїхав з ним по ярмарках, що він не хотів сваритися зі мною.

Ліс був прекрасний. Тут я бачив чистий, нефальшивий світ. М'який мох під блискучим чатинням, розквітлі фіалки на галявках. Густі зарості ліщини й осики, смолясті пеньки й висохле бадилля малини на невикорчуваних вирубках. Дзюркотливий потічок, що вився між примхливо розкиданим камінням, бездонна трясовина між порослими мохом купинами. Руїни якоїсь хати, вгрузлий у землю димар. Подвір'я, заросле бур'яном, травою та здичавілим агрусом.

Руїни були на галявині, на осонні, і я часто ходив туди.

За городом, що засіявся маленькими смереками, здіймався пагорок, під яким лежав довгастий плесканий камінь, і я подовгу сидів на ньому. Внизу, за хатою, поблискувало озерце, що нагадувало мені ставок у селі, де жив мій дід. Я з Емілем Релігсом часто купався в ньому, як був ще малим хлопцем.

На одній майже всохлій яблуні перед руїнами чорніло сороче гніздо, а на смереці на пагорку коло озерця круки й собі мостили житло. Пуп'янки конвалій на городі, гусяча цибулька і бляклий яр-цвіт на дворищі. Квіти убогості, квіти злиднів. По висохлому глодовому стовбуру повивсяплющ.

Я сідав на камінь, а думками линув далеко-далеко. Скреготали сороки, гріло сонце, на смереці крикали круки. Іноді до мене долинав спів — то Маріка співала своїх монотонних сумних пісень — і дитячий гамір та сміх. Більше нічого не було чути.

Потім я сходив униз, до озерця. Там густо росла мар'янка, а при березі звішував сухе листя очерет. В'юнкі лози, облямовані ялівцем коров'ячі стежки і ледь помітна доріжка, що її колись протоптали люди від гостинця до цієї самотньої хатини.

Якось коли я прийшов до розвалені хати, то застав на камені під горбом Маріку. Моя поява не здивувала її, і я зрозумів: вона знала, що я люблю сидіти тут. Маріка кивнула мені, і я сів поряд. Вона не озивалась, і я теж мовчав. Я чомусь зрадив, що вона тут, і не міг утриматись, щоб не стежити за нею крадькома.

Вона сиділа, спершись підборіддям на руки. Обличчя в неї було сумне, постаріле й стомлене. Замолоду вона, певне, була набагато вродливіша. Вона мала гарно окреслений чистий профіль і чорні буйні коси з синюватим полиском. Руки в неї були вузькі, красивої форми, а тіло — струнке та гнучке.

Раптом Маріка випросталась і обернулася на мене.

— Я знаю, що ти ходиш сюди, — сказала вона. — Ти любиш це місце, і я теж. Коли я була мала й ходила до школи, то влітку гуляла тут цілими днями. Тоді тут було не так... Хата ще стояла, а восени скільки було яблук на отій яблуні з сорочачим гніздом. Я сиділа на цьому камені... Ніколи не думала, що як виросту, то теж сидітиму на ньому...

«Хтось теж оплакує своє змарноване життя, як і ти», — думав я.

Вона кивала головою і вела далі:

— Еге ж, не думала, що так воно буде. Я гадала піти в світ, а вийшло он як... Рідко так потім буває, як собі замолоду міркуеш...

Маріка вирвала пучок сухої трави і задумливо зважувала його на долоні. Її життя лишилося позаду. Може, вона відчуває відразу до нього? Чи, як Ельна з вар'єте Стаді, витає в безглузкій фантазії і в фальшивій романтиці? Я не знав цього і не прагнув знати. З мене було більше, ніж доволі, самого себе.

— Гай-гай,— казала Маріка далі.— Не виходить так, як гадаєш, ніколи не виходить. Ось ти ходиш і думаєш,— вона почала ламати пальці.— А думати не треба, від думок лихо. Он Мануель не думає, і йому добре живеться. Я так боюсь, що діти мої почнуть думати... Що вони тоді скажуть про свою матір?..

Маріка встала і обернула до мене бліде обличчя. Очі її непорушно застигли. Я не мав що сказати їй, не мав чим потішити, і вона повільно пішла дворичцем. Я провів її поглядом. Перш ніж схватись між деревами, вона обернулась і кивнула мені. За якусь мить я підвівся й рушив униз, до озера.

Мука, що відбилась у її очах, коли вона йшла, схвилювала мене і довела до розпачу. Раніше Маріка ніколи й словом не прохоплювалася про себе і я дуже рідко говорив з нею.

Хоч було рано, я повернувся до садиби. Мені навіть здалося, що ліс утратив свою принадність.

* *
*

Дома мене зустрів розлючений Мануель.

До чорта! Що я собі думаю? Тепер, коли на порозі весна, не маю нічого іншого робити, як бігати в ліс?

Він покликав мене до себе в дровитню, де набивав обручі на балию, яку матері треба було до весняного прання. Раніше він, мовляв, не хотів силувати мене до роботи, бо думав, що я сам візьмусь за глузд і навчуся розуміти, що людина не живе лише для того, аби вештатися по лісі. Та, видно, я цього ніяк не хочу взяти втямки.

— Мені рук не стає, товчусь з ранку до вечора,— а що ти робиш? — вів далі він, вставляючи заклепку в обруч.— Не берешся й за холодну воду. Але тепер я тобі вже не дам більше байдикувати. До ярмарку у Варі залишилось

три тижні. А влітку поїдемо до Норвегії, купимо кінського волосу — побачиш, який він там, у Норвегії, з біса деше-вий... Та не бійся, це я лиш так жартую...

Настрій у Мануеля змінився, як тільки мова зайшла про ярмаркові виїзди, і він радісно усміхнувся до мене. Але йому справді в ті дні була потрібна моя допомога, і він таки дотримав свого слова — поклав край моему байдкуванню.

Щоб спорядитися на ярмарок, ми мали багато дечого ще зробити. Ложок та ополоників, звичайно, настругано вдосталь і батогів теж наплетено, але ще треба було нарізати березового гілля й нав'язати вибивачок.

Тепер береза пускає сік і з гілок легко здирати кору. Ялівець теж зараз добрий на вибивачки. Хоч звідки мені це знати.

— Треба належати до мандрівних людей, щоб це збагнути, а ти ж не нашого роду, — казав Мануель. — Але я можу тебе навчити, як хочеш. А тепер підемо й принесемо гілля, га? Балія тече, однак з цим уже стара сама впо-рається. Я не маю часу всього доглянути, так до біса роботи...

Мануель викотив балію з дровітні і поставив її під хатою. Захопивши ножі, ми пішли в зарості за городом. Мануель, не гаючись, почав зрізати березове віття і обдирати кору; потім узявся до ялівцю на узліссі. Водночас він показував мені, які гіллячки треба вибирати, і розповідав далі про свої плани на літо. Йому не досить було ярмарків; він хотів у базарні дні заїжджати ще й у міста Вестер'етланду, в містечка та великі села у Вермланді, коли ми вирушимо до Норвегії по кінський волос.

Він жалівся, що тепер завжди голодний, і шкодував, що мати не може більше в суботу ходити до міста жебрати. Сам Мануель ось уже кілька тижнів не мав часу піти до міста. Мені здавалось, ніби він схуд, та й сам він казав, що охляв і почувається недобре.

— Маріка щойно подалася кудись. Вона теж була в лісі, як і ти, — сказав Мануель і спитав, чи я не зустрівач її. — Тепер десь із тиждень не з'явиться. Вона з біса моторна в таку пору року і бігає за кожним, як коза. Такі всі жінки, не забудь, якщо колись захочеш женитися. Маріки довго не буде, та це й краще, менше треба їжі.

Я стояв над кущем ялівцю і вибирав де кращі гіллячки. Звістка про те, що Маріки немає дома, чомусь засмутила

мене. Раніше мені було байдуже, вдома вона чи ні, а тепер хотілося, щоб вона була тут.

В подальші дні Мануель часто говорив про сестру і щоразу, коли він називав її ім'я, я відчував, що мені її бракує. Після нашої зустрічі біля розвалені хати мені здавалось, що ми якось стали близькі одне одному, я розумів її, а вона мене. Я уявляв собі, як зрадію, коли вона вернеться, і мені було приємно тужити за кимось.

— Якого чорта ти ходиш як сновида? Про що ти думаєш, га? — не раз питав Мануель. — Тиняєшся сам не свій. Чи не жінка застряла тобі в голові?

Ми сиділи на осонні перед хлівом, обдирали кору з гілок і плели вибивачки. Мануель робив своє діло спритно, я теж більш-менш навчився плести. Від кори з обструганих березових та ялівцевих гіллячок ішов запашний терпкий дух, плести вибивачки було легко, не доводилось напружуватися. Та все одно ця робота не подобалась мені, і, як ніколи, я хотів піти звідси.

Маріка вернулася швидше, ніж думав Мануель. Я зустрів її байдуже, як завжди, і не відчував радощів, що їх сподівався відчутти, коли побачу її.

Опівдні я вирушив до лісу, але не пішов до розвалені хати. Що Мануель подумає, ніби я уникаю роботи, мені було байдуже, так само мене не турбувало, що він скаже, як я повернусь додому. Я ходив уздовж потічка і повернувся до садиби аж увечері.

Мануель сидів на канапі насуплений, лютий, та я не зважав на те — хай собі сердиться, скільки йому влізе.

Другого дня я не лишився в'язати мітли, а знову пішов у ліс. Однак лісова тиша не давала мені більше задоволення, і я не міг спекатись думки, яка з'явилась у мене, відколи повернулася Маріка: що в мене не було нікого, ані єдиної людини, до котрої я б мав якийсь почуття.

Опріч як з дідом, я ні з ким у світі не був зв'язаний, і це вже не один рік. Хоч скільки я вертався думкою назад, лише до своєї баби та діда я відчував справжню ніжність.

Під час служби в армії я захоплювався різними дівчатами, а підлітком дуже залежав від Еміля Релігса, та все те давно вже минуло. Я ніколи не почував батьківської чи братньої любові і ні з ким з товаришів, що їх мав за останні роки, не був зв'язаний довший час.

У світі моїх почуттів слово «дружба» існувало лише як

поняття. Сам я не був нікому другом, а тих, що пропонували мені свою дружбу, відштовхував. Хоч я був надміру вразливий, але разом з тим, власне, черствий, і довше, як на часину, мене ніщо не зворушувало.

Отак воно було. І я мусив піти звідси геть — до чогось нового. Не тільки щоб покинути Мануеля та циганську садибу. Передовсім я повинен був утекти від беззмістовності життя. Від такого становища, коли не маєш за що міцно вчепитися і не маєш для чого жити.

Хіба не відразу до всього і облудна байдужість, у якій я живу і жив останні роки, вбила чи принаймні уже докінчує вбивати мою душу?

Якось уранці я відчув себе готовим вирушити в дорогу. Сьогодні або ніколи.

На мій подив, Мануель не дуже стримував мене. Того ранку я вийшов на подвір'я одягнений у свій святковий костюм, який Мануель уже давно витяг із шафи на кухні і повісив на стіну в кімнаті. Від того я відчув себе бадьорішим і світ видався мені гарним і принадним.

На купі гною біля хліва підстрибували дві сороки, білі латки на них блищали проти сонця, ніби щойно випрані. На смереку за хатою опустився крук з гілочкою в дзьобі. Коло хати бриніли мухи, над бур'яном на подвір'ї кружляв у пошуках їжі джміль, жовтий метелик марно намагався залетіти до хати кризь зачинене вікно.

Я зупинився біля Мануеля і сказав, що вирішив піти геть, бо не маю охоти їздити по ярмарках. Мануель, що стругав затички до хомутів, на мої слова тільки похмуро скривився. Потім відклав ножа й затичку, подав мені руку і буркнув, що, може, це й краще.

— Роби, як знаєш, — мовив він. — Поїду й без тебе ярмаркувати, досі ж їздив сам.

Більше не було що казати — Мануель знову взявся до затичок.

Я зайшов до кімнатки, забрав свої речі, а тоді заглянув до кухні — попрощатися з старою циганкою. Вона побажала мені щасливої дороги і попросила не гніватись за те, що часто сердилась на мене. Коли я знову вийшов на подвір'я, Мануеля там не було.

Маріки й дітей я не бачив цілий ранок, але тепер почув її пісню в лісі. Вона співала про розбиті мрії, пограбовану невинність, самотні роки каяття й жорстокий світ.

У колях, вибитих колесами, блищала вода, осики над

канавою вивісили довгі сережки. Повітря було напоєне духом зіпрілого листя, сухої трави й затхлої води з калюж. Небо було чисте, вітер ані повівав. Десь довбав дерево дятел, з-поміж березового віття виглянула білка. На кущах шипшини цвірінькали горобці, з бурого горбика над картопляною ямою за першим поворотом дороги знялася зграйка галок.

Там кінчався ліс і стелилася рівнина. На нивах чорніли лискучі борозни. На одному подвір'ї на палиці метлявся прапорець.

Я йшов спочатку помалу, потім прискорив ходу — далі й далі, геть звідси. Не тому, що я передчував, ніби мандрівка, яку я почав того дня, буде вирішальною для мене, зовсім іншою, ніж дотеперішнє бурлакування.

Я просто був у доброму гуморі, і мені кортіло знати, що я зустріню на своєму шляху.

7. «ДІТТЕ — ДИТЯ ЛЮДСЬКЕ»

Іколи ще озеро Веттерн не було таке гарне, як того дня на початку травня.

Із пагорбів над Дункегаллою я бачив Єнчепінг і всю місцевість за ним, аж до Гускварни та Гренни. День був сонячний і теплий. Веттерн блищав, немов у казці. Я згадував, що старий циган із Шугерадсбюгдена розповідав мені про різні озера і що з Веттерном він пов'язував всілякі дива.

Веттерн не має дна, твердив старий, і з'єднується із швейцарськими альпійськими озерами. А чом би й ні? Я ніколи не бачив альпійських озер, проте охоче вірив, що Веттерн зв'язаний з ними. Чарівне озеро, що його таємничу глибіню ніхто ще не виміряв і не сягнув її.

Вигляд озера полонив мене. Я сидів при дорозі й відпочивав. Я був стомлений, у поганому гуморі і не мав ні до чого охоти. Однак цю мить я намагався забути свої турботи, а їх з'явилось в мене дуже багато, відколи я пішов від Мануеля.

Байдужість до всього та відносна осілість минулої осені й зими, те, що не треба було вечорами турбуватися про ночівлю, а вдень про їжу, зробили мене майже таким самим безпорадним, яким я починав своє бурлакування. Мені було страшенно важко знову принижуватись і жебрати.

Селяни у Вестер'етланді, через який я проходив, своєю ворожістю перевершили всіх, з ким мені доводилось зустрічатись за свої бездомні роки. Та й у містах та робітничих виселках, куди я заходив, мене часто зустрічали неприязно.

Ні. Не маємо що дати.

Часто випадали дощові дні та холодні ночі — і тоді я до ранку ніде не зупинявся. О тій порі сінники стояли здебільшого порожні і не могли захистити від холоду, а клауні

при дорогах усі без винятку зачинені і замкнені на засув. Стіжків сіна на полях, як улітку, теж, звісно, не було, а проситися на ніч до хати я навіть не пробував.

Я сидів і примруженими очима дивився на блискучу поверхню Веттерна. Яке мене чекає літо? Оптимізм, що надихав мене, коли я йшов від Мануеля, давно розвіявся, і я розгубився, як давно колись.

За зиму безробіття трохи зменшилось, частина старших бродяг знову дістала свої місця біля машин. Зате молоді, що не мала фаху, ставало тяжче й тяжче, терпіння, здавалось, доходило вже до своєї останньої межі. У моїх однолітків, яких я зустрічав багато після того, як покинув циганів, настроїв був понурий, як ніколи, і мене теж з кожним днем дедалі більше опановувала безнадія. Моїм сподіванням на те, що я житиму у злагоді з самим собою і знайду якесь призначення в житті, очевидно, не судилося здійснитись. Я хотів якоесь сколихнути себе, стати чимось іншим, ніж був досі. Але де мені взяти на те можливості?

Ні. Життя того чудового дня більше не здавалося мені милосердним.

Мої роздуми перебив чийсь кашель, і я, вражений, обернувся. За канавою з куща показала скуповджена хлоп'яча голова, потім худе смагляве лице з великими чорними, повними подиву очима. Хлопець підвівся й спитав, чи можна перебраться до мене. Це був циган років сімнадцяти-вісімнадцяти, худий, довгов'язий, одягнений у лахміття.

В одній руці він тримав книжку.

— Здоров, мене звать Міко,— сказав він.— Я циган. Живу з циганами, що стали табором біля Сандарне. Але не вживаюся. Дуже мені сумно. Хочеш мати товариша? Як тебе звати і хто ти?

— Звусь я Юнатаном, а сам — бродяга,— відповів я.— Здоров, Міко. Якщо хочеш, то сідай.

Він перестрибнув через канаву, закурив і сів коло мене, поклавши на коліна книжку. Я зиркнув на заголовок: «Андерсен Нексе. Дітте — дитя людське». Книжка датська і на вигляд досить нова.

Циганчук спитав, чи не маю я бажання купити книжку, і не встиг я відповісти, як він заявив, що дарує її мені. Сам він читати не вмів, а звідки в нього книжка — не хотів сказати. Він знай твердив, що не вживається з своїм табором і понад усе хоче покинути циганів.

Я, мабуть, одразу сподобався йому, і він попросив по-

передити його, коли я залишатиму Єнчепінг. Якщо я хочу мати його за товариша, то він залюбки піде зі мною хоч на край світу.

Дні він звичайно просиджує на березі цього озера за Сандарне. Тож я можу легко знайти його і повинен пообіцяти, що зроблю це. А може, я захочу піти з ним зараз до табору? Міко сам боїться йти додому, але зі мною йому буде легше.

Він почав просити й пожвавішав. Чи не хочу я стати йому другом? Він би так хотів дружити зі мною!

Чому б нам не триматися разом?

— Міко ніколи не мав друга. Міко завжди був самотній,— мовив він.— Міко ніде не чуває себе дома. Він табірний циган. Табірні цигани не мають осель, тільки шатра. Лиш переїздить з місця на місце.

Ми пішли дорогою через Дункегаллу повз станцію, по Стурагатан, в напрямі Сандарне. Зустрічні позирали на нас, і я зрозумів, що мене вони теж вважають за цигана. Власне, в Сандарне я не мав що робити. Але Міко мені дуже сподобався, тож я й пішов з ним.

Його відданість, що її він став виявляти з самого початку, якось зміцнювала мене, а мені треба було когось, щоб черпати собі силу. Весь той час, відколи я покинув Мануеля, я не мав товариства і мене гнітила самотність. Я відчував потребу говорити до когось і тепер міг вдовольнити її.

Циганський табір зустрів мене строкатістю, яку я знав з інших таборів, що їх бачив під час своїх мандрів. Посеред моріжка здіймалося велике шатро, оточене з усіх боків розхлябаними возами з халабудами, довкола яких товклися напівголі діти. Перед шатром стояв схожий на патріарха дід з бородою, що викликала до себе повагу, із золотими сережками у вухах, у чорній атласній куртці, чорних вишиваних штанях та чорних чоботях.

Побачивши Міко й мене, він покликав нас до себе:

— Де тебе носить цілими днями? Ти тільки й знаєш, що ганяти десь. З ранку до вечора ганяєш. Ніколи нічого не робиш, ніколи нема тебе під рукою, все ганяєш. Ні, немає з тебе, бовдуре, ніякої користі. Тільки ганяєш, навіть їжі на тебе шкода. Ледащо!.. Ганяє й ганяє...

Міко зіщулювся від цих слів і, немов перепрошуючи, позирав на мене. Старий циган здвигнув плечима, повернувся і зник у шатрі.

Міко пояснив, що то їхній отаман; він добрий, але дотримується твердого порядку й суворо виховує циганів. Старий пильнував, щоб усі робили своє діло, а для Міко це важко, скаржився він. Міко не має хисту до коней і не любить красти та жебрати, на що інші циганські хлопці такі мастаки.

Він хотів би бути не в таборі, а найбільше бажав би вирости в звичайному селі, стати осілим, мати роботу і жити в спокої.

Діти, що галасували біля возів, збіглися й оточили мене. Старші кричали одне поперед одного, що хочуть мені поворожити; хай я лиш покладу їм на долоню монету — і буду знати, що мене чекає. Міко гримнув на них, і вони накинулись на нього й підняли на глузи, що він нездатний заробити собі на хліб. Менші діти, що стояли кружком, ссали пальці і не зводили з мене очей. У лузі, за возами, двоє старших циганів пасли коні. Один пастух щось гукнув дітям, і ті наввипередки помчали до нього.

Пастух витяг з-під куртки торбину і почав витрушувати з неї яблука. Діти жадібно накинулись на них. Вони штовхали одне одного, билися, плакали, верещали.

Навпростець повз шатро до нас ішло дві молоді циганки у барвистому одязі, з золотими сережками та блискучими каблучками, і звабливо всміхалися мені. Міко сказав їм щось своєю мовою, і усмішки зникли з їхніх щойно таких улесливих облич. Так само подіяли його слова й на кількох потворних старих циганок, що зразу після того заспішили до нас.

Міко пригнічено глянув на мене й пояснив:

— Їм аби тільки поворожити, аби одержати гроші, гроші. Коли я сказав, що ти їх не маєш, вони одразу перестали цікавитись тобою. Тільки й думають що про гроші...

Я відповів, що не розумію, чому цигани не повинні думати про гроші. Гроші — це єдине, з чим рахуються в цілому світі і осілі люди, й безробітні, і я — геть усі. Якби в мене були гроші, міркував я, хіба б же я так поневірявся і підлещувався до людей, як остання тварюка. Якби я мав гроші, то міг би купити все, навіть прихильність отих молодих циганок. Вони були вродливі, і я стежив за ними жадібними очима. Міко здвигнув плечима.

— Не думай про дівчат, про циганських дівчат, — мовив він. — Циганки не такі, як інші дівчата. Вони тримаються тільки циганів...

Потім він сказав, що, коли я згоден піти з ним до озера, він покаже мені, де любить сидіти вдень. Ми покинули табір. Я знав, що Міко казав правду про циганських дівчат. Та хіба я не можу пристати до циганів, жити з ними і бути таким, як вони? Я спускався з Міко до берега і думав, що, власне, життя з циганами тільки й підходить мені. Серед них, певне, я почував би себе вдоволенням і влився б у громаду, чого досі зі мною ніколи не було.

Міко сів на лавку над водою і я поряд нього. Попереду виднівся острів Вісінгсе, осяяний сонцем, а далеко на обрії мерехтіла Гренна.

Міко треба було повертатись до табору. Він пішов, узявши з мене обіцянку, що ми скоро зустрінемося. Хлопець був сумний і казав, що почуватиметься нещасним, якщо я обдурю його і більше не прийду.

Я ще трохи посидів, дослухаючись до гамору в циганському таборі і до плескоту хвиль, що напливали на берег. Сади навколо хат у Сандарне відцвіли, і тільки вздовж вулиць та в сквериках дерева ще доцвітали. Я глянув на дорогу, що вилася по східному березі Веттерна. Нею я за кілька днів знову піду звідси. Може, найкраще буде податися назад у гірничий край? Тепер і там стало тяжче, але на півночі я принаймні матиму спокій.

Сонце сідало, стало холодніше, тому я підвівся й рушив до міста. Я раніше двічі був у Єнчепінзі. Місто мені подобалось, і якби я мав роботу, то, може, й залишився б тут. Дорогою я згадав, що два тижні тому послав листа дідові, зазначивши зворотною адресою Єнчепінг, до запитання. Живучи в Мануеля, я не написав дідові ані рядка і тепер каюся. Хто зна, як він це сприйняв.

Я пішов на пошту й запитав листа. І справді там таки чекав на мене лист.

Адреса була написана не дідовою рукою, і я, передчуваючи недобре, розірвав конверта. Лист був короткий: у ньому повідомлялося, що дід у лікарні в місті. Його мучила подагра, а може, й ішіас, і лікар вважав, що дідові найкраще лягти в лікарню.

Лист писала стара дідова сусідка, що доглядала тепер його хату, годувала корову, курей і кішку. Дідові ніщо не загрожує, навіть якщо доведеться й довше полежати в лікарні, писала жінка. Ідеться до літа, а як добре потепліє, подагра його відпустить. А взагалі, то дід такий, як був.

З Америки надходять самі лиш добрі новини. Маргарета й Софія живуть щасливо з своїми чоловіками. Юганові теж страшенно пощастило. Він працює на будівництві у Ванкувері і заробляє великі гроші. Проте в Штатах теж не всім солодко, як пишуть мої тітки. Безробітних повно, багато великих фабрик позакривано. Там, видно, так само добре, зауважувала сусідка, як і в нас.

Про Марію, мою матір, як звичайно, в листі не було ні слова.

«Ми в селі й досі не відчуваємо безробіття,— писала стара.— Але в місті, та й взагалі скрізь, кажуть, дуже скрутно. А як тобі живеться? Я чула, що не дуже добре, відколи ти покинув армію».

Вона чула...

Читаючи ті недоладні рядки, я знову відчув гіркоту. Я немов бачив село, дідову хату і чув, як люди шепочуться про мене.

Вийшовши з пошти, я подер листа на дрібні клаптики й пустив їх за вітром. Мені здавалося, що життя на кожному кроці підставляє мені ногу. Труднощі за труднощами. Здебільшого з моєї власної вини — це правда. Та що я можу вдіяти? Дома знають, напевне, все. Може, то й краще, що мені нічого таїти, нічого ховати в собі, коли б я повернувся в село?

А чому б мені й не повернутися?

Дід хворий, і я йому потрібний. Він, правда, й чути про таке не хотів, коли я запропонував йому це, як був ще в армії. Але тепер це мій обов'язок. Хай собі дід каже, що хоче.

Та думка запалила мене, однак лиш на якусь хвилину. То був якийсь обов'язок, мета. Але одразу ж прийшов сумнів — що я робитиму в селі? Так само, як я не мав ніякого призначення в світі, я був непотрібний і дідові в селі. Для нього я став би тільки тягарем, завжди нагадував би йому, що б з мене могло вийти, якби я шанувався в школі, і що сталося після того, як я пішов таким шляхом.

Прийгнений, замислений, я зійшов униз вулицею і сів на східцях будинку на Естраторгет. Ні, я не можу повертатися додому, я не маю домівки. Дід живе спокійніше без мене, а радощів я йому ніколи ніяких не принесу. Нехай собі тішиться Маргаретою й Софією — моїми тітками. І Юганом — братом моєї матері, що живе в Штатах. Я для

діда той, кого він хотів би зовсім забути, так само як, мабуть, хотів забути Марію — мою матір.

Повз мене проходили люди, вечірне сонце освітлювало фронти й дахи. На майдані стояла купка чоловіків — безпритульних чи тутешніх безробітних. Під пахвою в мене була книжка, подарована Міко. Я почав гортати її. Книжка зацікавила мене, і я поклав собі негайно ж її прочитати. В кишені я мав кілька крон і міг заплатити за ночівлю. А вранці піду далі.

На північ? Куди завгодно.

Позіхаючи, я підвівся. На північ? Вранці ж і вирушу. А втім, я не був цілком упевнений.

Того вечора я зробив кілька ступнів по довгій дорозі до самого себе.

Я зупинився на ніч в заїзді на Смеегатан, в тому районі Єнчепінга, який нагадував мені Старе місто в Стокгольмі і Норстад у Гетеборзі. В кімнаті було четверо ліжок, але, на мій подив, троє з них так і лишилися не зайняті. Я ліг рано, узяв книжку Міко й почав читати.

І сталося щось незвичайне.

Роман відкрив мені новий світ — бідний і водночас такий багатий, що змусив мене забути себе самого. Тому що я був богусландець, то читав по-датському легко, хоч і не розумів деяких слів та висловів. У книжці зображено людей, яких я знав, і середовище, що було мені близьке. Найбільше зачарувала мене мова. Такої книжки я ще ніколи не читав. Усе в ній було щире й просте. Дещо, правда, шокувало мене своєю одвертістю, а дещо здавалось відразним. Але роман захопив мене, і я не міг одірватися від нього. Коли я дочитав його до кінця, був уже ранок.

Крізь щілини в шторах пробивалося сонце, на вулицях уже відчинялися крамниці. Я встав, одягся й пішов до кафеярні на Естраторгет. Я не переставав думати про те, що читав уночі. П'ючи каву, я повторював речення, які запам'ятав. Мені було радісно думати про книгу і про те, що вона моя. Але нічне читання також роз'ятрило мене, збило з пантелику. Що я знав про книжки? І що досі читав? Я згадав імена авторів, що були в бібліотеці сільської

школи: Леонард Стремберг, Руна, Марія Кореллі¹, Ернст Цан². Усі ті книжки — а їх було дуже мало — я читав ще в шкільні роки. Життя в них було шляхетне й чисте, з відтінком побожності.

Дійсність чи фальшива підробка? Навіщо й питати?

Віднині я повинен вибирати, які мені читати книжки. За роки свого бурлакування я сам доволі пережив усього, щоб мати змогу відрізнити правдиве, непідроблене, хай навіть воно буде бридке й негарне, від фальшивого, що через те мусить огорчатися покровом позолоченого лицемірства. Відтепер я хочу навчитися пізнавати твори, що зображують дійсність без прикрас і правдиво. Я здогадувався, що зустріч із «Дітте — дитям людським» матиме значення, якого я ще не міг збагнути, і вирішив, що спробую познайомитися з авторами, які стоять близько до дійсності.

Коли я вийшов з кав'ярні, то побачив у вітрині букіністичної крамнички книгу Горького «Мої університети». Я зайшов і купив її за одну крону, хоч то були для мене великі гроші. Про Горького я знав тільки те, що він росіянин і, як я десь випадково вчитав, належить до письменників, котрих називають пролетарськими. Але я вгадував, що самому йому довелось тяжко і що він побачив суспільство знизу, тому вважав, що такого автора треба прочитати й пізнати.

Цілий день я лежав на березі озера поблизу Сандарне і читав уголос Горького: захоплено, з радістю, зворушено і з жалем — залежно від того, як мінялися події. Поряд лежав циганчук Міко і стежив за мною блискучими очима. Часом він скрикував, коли картина в книзі нагадувала йому те, про що, бувало, розповідали найстаріші цигани, які походили з берегів Чорного моря. Часто він перебивав мене, щоб ще раз сказати про своє бажання: попливти зі мною цим озером і пошукати десь відлюдного острівця, де б ми могли осісти далеко від його родичів, від табірної та міської метушні.

Він був страшенно вразливий і глибоко переживав те, про що я читав. Часом він затуляв руками обличчя, немов у великому розпачі, і казав, що я мушу навчити його читати, аби він сам міг розуміти, що пишеться в книжках.

¹ Кореллі Марія (1864—1924) — англійська повістярка; твори її не мають літературної вартості.

² Цан Ернст (1867—1952) — швейцарський письменник, відомий повістями на біблійні та казкові сюжети.

Та найбільше він хотів, щоб я узяв його з собою в мандри. Він не уявляв, як далі житиме без мене, і вимагав обіцянки, що я назавжди стану його другом.

— Міко любить тебе... а ти спробуй полюбити Міко. Ти дозволиш Міко йти з тобою... коли вирушатимеш? Не покинеш Міко тут?..

Час минав, і коли я дочитав книжку й попрощався з Міко, був уже вечір. Я не їв цілий день, але не відчував голоду; те, що я був обідраний, неохайний і нестрижений, теж мало турбувало мене.

Мої труднощі і все, що мене оточувало, здавалося дріб'язковим. Перед очима в мене поставала могутня галерея образів із «Моїх університетів»; те, що я пережив, стало моїм щастям і здобутком. Я хотів читати і — писати книжки, що пахнуть тяжкою працею, гіркотою та ненавистю і водночас дихають упевненістю та вірою в майбутнє, показують малих, знедолених, зображають дійсність такою, як вона є.

Увечері допізна я знову читав «Мої університети». Тепер уже повільно, роздумуючи. Часто я розгублювався, коли міркував, який довгий і тяжкий шлях я маю пройти, доки зможу виповісти себе — якщо навіть колись зумію зробити це.

Я заснув із книжкою в руці, і моя остання думка була про завтрашній ранок. Завтра я повинен читати далі. Але звідки мені брати книжки?

* *
*

Як бродяга без постійної адреси, я не міг брати додому книжок з міської бібліотеки. Та все одно другого ранку, як тільки її відчинили, я пішов туди й почав перебирати книжки на полицях. Але я майже нічого не знав ані про письменників, ані про їхні твори і зовсім розгубився, не уявляючи собі, за що взятися.

Врешті я спинився на «Гравцеві» Достоевського. Я зайшов до читальної зали, розгорнув книжку і сидів над нею, аж доки бібліотеку зачинили на обід. Коли надвечір її знову відчинили, я чекав уже на східцях і читав далі до самої ночі.

Два наступні тижні я просидів у бібліотеці, далекий від свого буденного життя. Я цілими днями читав або

шукав нових авторів — «Голод» Гамсуна¹, «Чудовий бо- жий світ» Мартіна Коха², «Тарас Бульба» Гоголя.

Яскраві гоголівські картини зачарували мене. «Голод» здався мені занадто перебільшеним. Насамперед той епі- зод, де герой віддає у заставу гудзики,— це ніяк не від- повідало тому, що я сам зустрічав у ломбардах. Та після того, як я прочитав ще «Беноні», «Розу» і «Під осінніми зорями», Гамсун назавжди полонив моє серце.

Романи Гамсуна знову оживили в моїй пам'яті ті дні, коли я влітку кілька років тому мандрував на пароплаві «Полярюс» до Тромсе, Гарстада та Гаммерфеста. Мова цього письменника теж дуже тішила мене. Мені його стиль нагадував мову сільських оповідачів, яких я чув у дитин- стві. Я часто задля розваги навіть пробував перекладати його назад на норвезьку і справлявся з цим досить легко. Мені ще ніколи норвезька мова не здавалась такою бли- зькою до північно-богусландської говірки, як тоді, коли я читав «Жінки біля колодязя» і «Містечко Сегельфорс» — романи, що їх я теж знайшов у бібліотеці.

Опівдні, коли бібліотеку зачиняли, і пізно ввечері мені доводилось жєбрати на їжу й ночівлю. Але я більше не страждав від приниження і не зважав, що хтось ставить- ся до мене поблажливо чи говорить неприємні слова. Роз- двоєність у моїй душі дійшла, здавалось, своєї найвищої міри. Жебрак був одна особа, а шукач книжок і письмен- ників — зовсім інша. Перша була мені цілком байдужа, і я не відчував сорому за її вчинки, а друга — це був я сам — зовсім заволоділа мною.

Думки мої були далеко-далеко, їх нітрохи не цікавили чадні гвинтові сходи, скупі господині, насмішкуваті діти чи буркотливі господарі. Все це стосувалося жебрака — а його життя не було моїм.

Якось увечері я побачив у букініста на Естраторгет ро- ман Ептона Сінклера «Вугільний король». Вона коштувала крону, як і «Мої університети», і хоч я знав, що залишусь без ночівлі, все-таки зайшов і купив книжку. В заїзді на Смеєгатан ліжка коштувало дві крони, а після того як я придбав книжку, в мене залишилась тільки одна.

¹ Гамсун Кнут (1859—1952) — норвезький письменник, ранні романи якого, пройняті глибоким психологізмом, набули великої по- пулярності. Пізніше перейшов на консервативні позиції.

² Кох Мартін (1882—1940) — шведський письменник, відомий повістями та романами з життя пролетаріату.

Я зайшов до кав'ярні, випив чашку кави і купив кілька сигарет; коли я виходив звідти, то не мав уже ані єре.

Ночувати я пішов під накриття на березі Веттерна, де стояли човни. Там я трохи поспав, хоч і часто прокидався від холоду. Коли зійшло сонце, я скупався, потім вибрав собі спокійне місце, простягся на траві, з якої ще не спала роса, і розгорнув книжку.

Світило сонце, щебетали пташки. Вузькоколієюю з Єн-чепінга до Гускварни пішов перший ранковий поїзд. У Сандарне з деяких будинків ішли на роботу чоловіки, а біля інших сім'я пила на веранді або в альтанці каву.

Невдовзі надійшов Міко. Побачивши мене, він страшенно зрадів, але почав гірко докоряти, що останні тижні я не навідувався до озера.

Я привітався і став читати далі. Він слухняно сів поряд зі мною.

— Міко любить тебе. Міко не хоче бути в циганів. Міко хоче з тобою,— жалівся він.

Я цитькнув на нього й почав читати вголос. Хлопець слухав, як завжди, з великою цікавістю. Інколи він схоплювався на ноги і простягав до неба руки, повторюючи, що мусить піти геть від своїх родичів. Тільки я один йому дорогий, і він хоче надалі бути зі мною разом. Він благав не зрадити його — ці два тижні він був такий нещасний, що не бачив мене.

Я повинен подбати про нього: навчити його читати і допомогти стати шведом.

Я опустил книжку й відповів йому щось непевне. Думками я полинув у пережиті роки. Те, що я останніми тижнями прочитав, повело мене трохи вперед. Мені здавалось, що моє життя набирає змісту, і я більше не лякався майбутнього. Пора бездомного бурлакування, служба в армії — порожні роки в моєму житті, але навіть вони мали своє значення, були зв'язані з моєю майбутньою долею.

— Ні, Міко,— сказав я і підвівся.— Мені дуже шкода, але я не можу взяти тебе з собою. Я... розумієш... я мушу щось здійснити, а тому повинен бути самотній. Я люблю тебе, але нічого не вдієш, ми мусимо розлучитися. Ти, напевне, зустрінеш когось іншого, що захоче потоваришувати з тобою. Я зараз же йду звідси. Бажаю тобі щастя.

Я стояв і водив по обкладинці книжки олівцем, якого завжди тримав у руці, коли читав, щоб позначити діалоги чи уривки, до яких хотів потім вернутися або які мене

особливо вразили. Міко теж підвівся. Обличчя його було сумне, а на очах виступили сльози.

— Міко теж завжди був самотній,— тихо мовив він.— Я йду... ти хочеш бути сам. Я розумію, але мені дуже гірко... Проте я йду...

Він пішов, а я здивовано глянув на слова, які мимоволі вивів на обкладинці великими синіми літерами: «Einmal kommt der Tag!»

Якось восени три роки по тому я зайшов до під'їзду на Шельгордгатан у Старому місті в Стокгольмі. Під пахвою я обережно тримав перший свій рукопис. Я нічого не знав про видавців та видавництва і не мав уявлення, до кого мені звернутися. Але я почувався щасливим і вдоволеним, і мені здавалось, що життя мое має сенс.

Рукопис я назвав «Життя бурлаки». Другої весни книжка вийшла друком.

З М І С Т

	Стор.
1. «Поет»	3
2. Новак	36
3. Бродяга	54
4. Солдат у ворожій країні	86
5. Інтермедія	107
6. Цигани	126
7. «Дітте — дитя людське»	171

ВИЛЛИ ВАЛЬФГІДССОН

Б р о д я г а

Роман

(На українском язьке)

Редактор *О. П. Синиченко*

Художник *Г. С. Ковпаненко*

Художній редактор *Б. А. Тулін*

Технічний редактор *Л. М. Бобир*

Коректор *С. А. Коба*

Здано на виробництво 28.IV 1964 р.

Підписано до друку 24.VI 1964 р.

Формат паперу 84×108 ¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 5,75.

Умовн. друк. арк. 9,43. Обліково-видавн. арк. 10,333.

Ціна 67 коп. Замовлення 278. Тираж 25 000.

Т. П.—1964 — поз. 249.

Видавництво «Дніпро»

Київ, Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
вул. Воровського, 24.

ВІЛІ ВАНФРИДССОН

*Вілі
Ванфрідссон*

БРОДЯКА

67 коп.

ВИДАВНИЦТВО
«ДНІПРО»

НОСІНІВЦІ
ВІД
МАКСИМІЛІАН
СЕРГІЙСОН